

નિવેદન

દરેક માણસ સુખનો અભિલાષી છે, પરંતુ આત્મારે આપણે સાંસારિક પદાર્થોમાં જે સુખ માનીયે છીએ તે ખરું સુખ નથી. જે સુખ નાશ ન પામે તે જ સાચું સુખ છે અને એવું શાશ્વત સુખ ધર્મથી જ પમાય છે, માટે આપણું જીવન ધર્મમય હોવું જોઈએ, એ આપણી પહેલી જરૂરીયાત છે.

આપણું જીવન ધર્મમય શા માટે હોવું જોઈએ અને સંસાર-વ્યવહારનાં કાર્યો કરવાની સાથે ધાર્મિક જીવન કેમ ગાળી શકાય તે આ પુસ્તકમાંના નિબંધો સરળતાથી બતાવે છે. આ પ્રમાણે આ સભા આપણી જરૂરીયાત સંતોષતું સલાનું પહેલું પુસ્તક બહાર પાડી શકે છે તેથી આનંદ માય છે.

લઘાઈને લીધે ઉભી થયેલી અને લઘાઈના અંત પછી વધેલી અનેક મુશ્કેલીઓએ અમારા કાર્યને અટકાવી દીધું હતું એવા સંયોગોમાં 'ઓઈથ પબ્લીશીંગ ટ્રસ્ટ' તરફથી શ્રીમંત આપણા સાહેબ પંતે અને 'સ્થાનકવાસી જૈન' પત્રના તંત્રી શ્રી. જીવજીલાલ જગનલાલ સંઘવીએ અમને અમૂલ્ય સહાય કરી, અમારી મુશ્કેલીઓ દાળી, અમને આ પુસ્તકથી પ્રકાશનની શરૂઆત કરવાનું શક્ય બનાવ્યું છે તે માટે અમે તેમનો-જનનો આભાર માનીયે છીએ.

એક જ વિષય પર આઠ નિબંધો હોવા છતાં, દરેકમાં નવીનતા છે. દરેક લેખકની વિચારશૈલી તેમજ લેખનશૈલી જુદી જુદી ભાતની હોઈ, દરેક નિબંધ જુદી રીતે પ્રબોધક અને આનંદદાયક બનેલ છે.

અનુક્રમ

ધનામી દરિયામના પરિવ્યાપમાં નિર્ધારિતો જે કમ આચે દતો તે કમ પ્રમાણે નિર્ધારિતો હોયો ચક્રવાનથી તેથી દિશાથી છીએ અને તેને માટે જેમકે અમને ક્ષમા આપશે. નિર્ધાર-પરીક્ષા દ્વારા પરિણમેલો ખરો કમ નીચે પ્રમાણે છે અને તે પ્રમાણે વાંચકોને નિર્ધારિત વાંચવા વિનંતી છે.

૧	મગનલાલ ધનજીભાઈ માટલીવા	પૃઃ ૧૨૫ થી ૧૫૧
૨	વલ્લભદાસ વીરપાળ શેઠ	" ૧૫૨—૧૭૧
૩	કુલચંદ જાઈચંદ માવાણી	" ૧૮૫—૧૮૭
૪	જમનુભદાસ પ્રભુલાલ શાહ	" ૧—૪૬
૫	સુલાખચંદ નાનચંદ શેઠ	" ૪૭—૮૨
૬	જયંતીલાલ રા. શાહ	" ૧૬૮—૨૦૮
૭	ડો. પ્રભાકર ચત્રલુજ	" ૮૩—૧૨૪
૮	ચંદ્રા જી. શાહ	" ૧૭૨—૧૮૪

પ્રકર સંશોધન માટે પુરતી કાળજી રખાઈ છે, છતાં પૃ. ૧૭૨ માં 'લેખિકા' ને બદલે 'લેખિક' અને પૃ. ૧૮૫ માં 'એકાર' ને બદલે 'ઔકાર' સંસ્કૃતથી હપાઈ ગયેલ છે, ઉપરાંત દરિયા કે ગ્રેસ દોષના કારણે કોઈ કાનો-માત્ર આદિ ઉડી ગયા હોય તો સુધારી વાંચવા વિનંતી છે.

જૈન સિદ્ધાંત સભા

ધર્મમય જીવન શા માટે
'અને' કેમ ગાળવું ?
એ વિષયક 'માગવામાં આવેલા
નિબંધોનો સંગ્રહ

નિબંધ વિષે થાડું

આ નિબંધ વિષે માહિતિ મને બહુ જ મોડી મળી. આજે જોવાનો સમય નહોતો. તેથી મૂલકાળમાં જે વાંચેલું અને વિચારેલું તે પરથી તથા અનેક સાધુ મુનિઓના વાખ્યાનથી જે જ્ઞાન મળેલું અને તે પર વિચારો કરતાં જે દષ્ટિ યોગ્ય લાગેલી તે પરથી આ નિબંધ લખ્યો છે.

નિબંધ માટે કોઈ નિશ્ચિત પાનાની મર્યાદા નહોતી, તેથી કેવડો નિબંધ લખવો એ પ્રશ્ન મુંઝવતો હતો : પરંતુ મોંઘી પાસે સમય જ થોડો હતો તેથી એ સમયમાં જેટલું લખી શકાય તેટલું લખાય તેમ હતું, તેટલી મર્યાદા મેં સ્વિકારી. આ નિબંધને હજુ આથી એવડો બનાવી શકાય એમ મને લાગે છે.

આ નિબંધમાં દ્રષ્ટાંતો જૈન ધર્મમાંથી લીધા છે. અન્ય ધર્મના પણ લીધા છે. જૈન ધર્મ વિશાળ છે. અને જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી લેવા એ હિતજે છે એમ મને લાગ્યું છે.

મુંબઈ
તા. ૩૦-૭-૪૫

} જયસુખલાલ પ્રભુલાલ શાહ

ધર્મમય જીવન

શા માટે

અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક: જયસુખજી પ્રભુજી શાહ-મુંબઈ]

ધર્મ એટલે શું ?

આજે દિંદિમાં અને જગતમાં બુદ્ધિતાળી વર્ગ વધ્યો છે. આજે માણસની બુદ્ધિની, કસોટીમાંથી જે વસ્તુ પસાર ન થાય તે વસ્તુની મહત્તા ગણાતી નથી. ધર્મનું આજે કેટલેક અંશે એમનું થયું છે : બુદ્ધિવાળી વર્ગ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન બન્યો છે. અને એમાંના કેટલોક વર્ગ તો ધર્મને એક આકૃત સમાન ગણે છે. તેથી આ વિષય આજે ખૂબ મહત્વનો છે. આ વિષયની વિચારણા કરતી વખતે આ ઉદાસીનતાના કારણો પણ આપણે વિચારવા પડશે.

પ્રથમ તો આપણે ધર્મ એટલે શું એ વિચારીશું.

ધર્મ શબ્દ ધૃ ધાતુ પરથી બનેલો છે. ધૃ=To hold=ધારણ કરવું. ધારણ કરે તે ધર્મ.

એટલે કે—

દુર્મર્તો પ્રપતતાં જનાનાં ધારયતીતિ ધર્મઃ

નીચે પડતા અટકાવે તે ધર્મઃ હલકી ગતિમાં જતા અટકાવે તે ધર્મ.

ધર્મ માનવીને નીચી ગતિમાં, નીચી વૃત્તિમાં પડતાં અટકાવે છે. ત્યાંથી તેને ધારણ કરે છે. અને તેને ઉચ્ચ ગતિ તરફ લઈ જાય છે.

૧. યતોઽભ્યુદય નિઃ શ્રયસી સઃ ધર્મઃ.

જેનાથી અંબુદય થાય, આગાદાનિ થાય, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ.

ધર્મને બીજી રીતે વિચારીએ.

વસ્તુ સ્વભાવઃ ધર્મઃ

વસ્તુતો જે સ્વભાવ તે ધર્મ.

પાણીનો સ્વભાવ ડંકકે આપવાનો, તૃષા છીપાવવાનો, સ્વચ્છ કરવાનો છે તે તેનો ધર્મ.

અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો, ગરમી આપવાનો, તે તેનો ધર્મ.

માનવીનો સ્વભાવ એટલે આત્માનો સ્વભાવ. આત્માનો સ્વભાવ આનંદમય છે. સત્ય, કલ્યાણ અને સૌંદર્ય તરફ ઢળવાનો છે. આપણને સત્ય, કલ્યાણ અને સૌંદર્ય તરફ લઈ જાય તે ધર્મ.

આ બ્રાહ્મણમાં આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વિકાર છે. દેહ અને આત્મા એ બંને ભિન્ન છે. દેહ તો માત્ર આત્માનું બોળાણું છે. પ્રાણ છે એ તો, આત્મા છે. આત્માના અસ્તિત્વ વિશે લંબાણુથી ચર્ચા કરવાનું અહિં શક્ય નથી. અને તો એટલું જ સમજીને આગળ આલીએ છીએ કે આત્મા દેહથી જુદો છે. આત્માને કમ લાગેલા છે તેથી સંસારનું આ પરિભ્રમણ ચાલુ છે. અને આત્મા વિષે થોડું વિચારીશું.

આત્મા અત્ ધાતુનો બનેલો છે: તેનો અર્થ જાનવાળ થાય છે. અનેક વાદો આત્મતત્ત્વ વિશે શંકાસ્પીધ છે. પરંતુ એ વાદોને પણ હૃદયોથી—પંચમહાભૂતથી સ્વતંત્ર એવી કોઈ વસ્તુનો સ્વિકાર કરવો જ પડે છે.

આત્મા વિશે 'શંકા ઉદ્ભવવાનું એક કારણ' તો એ છે કે—આપણે શરીરને પ્રત્યક્ષ જોઈ ચક્રીએ છીએ. શરીરના જુદા જુદા અંગોને કાર્ય કરતા જોઈ ચક્રીએ છીએ. પરંતુ આત્માને પ્રત્યક્ષ જોઈ

શક્તિ નથી. આત્મા એ રીતે અર્થી છે. પરંતુ આપણે ફેટલીક વાર સૂર્યને નથી જોઈ શક્તિ પરંતુ સૂર્યના પ્રકાશ પરથી સૂર્યનું અસ્તિત્વ આપણે ચિંતકારી લઈએ છીએ, તેમ આત્માની આપણને અનુમાનથી પ્રતીતિ થઈ શકે છે. આપણે પરાક્ષ રીતે આત્માની શક્તિના દર્શન કરી રહ્યા છીએ.

આપણે જોડો વિચાર કરીશું તો આપણને જરૂર પ્રશ્ન થશે : “આ શરીરમાં જે કંઈ ક્રિયાઓ થઈ રહી છે તેનું સંચાલન કોણ કરે છે ? જગતના પદાર્થો આપણે કઈ રીતે જોઈ શકીએ છીએ ?” આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે ‘આત્મા’નો સંચાર કરીને જ આપી શકીએ.

ફેટલાક એમ માને છે કે શરીરતંત્રનું સંચાલન મન કરે છે. પરંતુ એ જવાબ પૂર્ણ નથી. આપણે જ્યારે જીંધી જઈએ છીએ ત્યારે પણ આંતરિક ક્રિયાઓ ચાલે જ છે : એ ક્રિયા કરનાર મનથી કોઈ જીંધી જ વસ્તુ હોવા જોઈએ : અને તે વસ્તુ એ આત્મા.

જ્યાં સુધી આપણા દેહમાં આત્મા છે ત્યાં સુધી જ દેહ સુંદર દેખાય છે અને કાર્ય આરે છે : પરંતુ જે ક્ષણે આત્મા આ દેહ છોડી દે છે તે ક્ષણથી આ દેહની કિંમત રહેતી નથી : પછી તો દેહને બસીશ્વર જ કરવો પડે છે.

આટલી વાત આત્માના અસ્તિત્વ માટે.

+

+

+

ધર્મની જીવનમાં શી જરૂર ?

હવે આપણે ધર્મની શી જરૂર એ પ્રશ્ન વિચારીએ.

જગતમાં હરેક જીવ સુખ ઇચ્છે છે : અને માનવી. જે જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે તે સુખપ્રાપ્તિ માટે કરી રહ્યો છે. નાનામાં નાના જીવ જંતુથી માંડીને માનવી અને દેવ સુધી સૌ કોઈનું એકજ એવ છે.

કાઈકે એમ માને છે કે ધનપ્રાપ્તિમાં સુખ છે : એમ માની એ ધન પ્રાપ્તિ પાછળ પડે છે, પરંતુ એને સંતોષ કે શાંતિ મળતાં નથી. દળર પ્રાપ્ત થતાં લાખ મેળવવા ઇચ્છા યાય છે. લાખ મળતાં કરોડના સ્વપ્ના આવે છે. અને કરોડ મળતાં પણ સંતોષ નથી જ થતો.

અને કાઈકે સંતોષ યાય તો પણ ધનપ્રાપ્તિથી જે સુખ મેળવવાની કલ્પના હતી એ સુખ તો મળતું જ નથી : લક્ષ્મી ચંચળ છે. એને જતાં વાર ન લાગે : એને સાચવવાની પણ ચિંતા.

કાઈને વિષયસુખ, સત્તા, અધિકાર વિગેરેમાં સુખ ભાસે છે. પરંતુ એ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ સંતોષ થતો નથી : એ સુખ અપૂર્ણ ભાસે છે : ક્ષણિક ભાસે છે.

અરે ! અમે તેટલી લક્ષ્મી મળી, સત્તા પ્રાપ્ત થઈ, અધિકાર મળ્યો, ભોગ વિલાસની સામગ્રી મળી, છતાં આવા માણસને પણ જીવનમાં અપૂર્ણતા ભાસે જ છે.

એથી પણ આગળ જઈએ : માનવીની સંપત્તિ દેવોની સંપત્તિ પાસે શી વિસ્તારમાં ? એક દેવની સમૃદ્ધિ અને વૈભવ આગળ આખી દુનિયાની સંપત્તિ પણ તુચ્છ ભાસે : અને એ દેવોનાં શારીરિક બળ, ક્રાન્તિ અને ભોગનાં સાધનોની જગત્પતા સમૃદ્ધિશાળીમાં સમૃદ્ધિશાળી માણસને પણ ઈર્ષ્યા આવે. આટલું આટલું હોવા છતાં પણ એથી દેવોને તૃપ્તિ નથી. તો પછી માનવીને તો ક્યાંથી જ તૃપ્તિ યાય ?

આનું કારણ શું ?

આ બધા સુખો પરતંત્ર છે : આ-બાહ્ય સુખો છે : એ પૌદ્ગલિક સુખો મોટે ખીછ વસ્તુઓ પર આધાર રાખેલા પડે છે. જે વસ્તુ ક્ષણિક છે, નાશવંત છે, તે આપણને ખરું સુખ કેમ જ આપી શકે ?

એટલે ધન, વૈભવ, સત્તા કે અધિકાર સુખ ન આપી શકે. તેનો ઉપયોગ છે ખરો: જો તેના ઉપયોગમાં વિવેક હોય, અનાસક્ત-ભાવ હોય તો તે કદાચ આત્મદર્શનમાં સાધન થઈ પડે તેવો સંભવ ખરો. પરંતુ એ વસ્તુને જ સુખ માની લઈ આપણે માર્ગ બૃથ્યા છીએ.

આ ઉપરથી એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી આપણે ભૌતિક કે પૌદ્ગલિક સુખની પાછળ પડીશું ત્યાં સુધી આપણને ખરું સુખ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના નથી.

ત્યારે ખરું સુખ ક્યાં છે ?

સુખ એ આત્માનો ગુણ છે : આનંદ-સદૃશ આનંદ આત્માનો ગુણ છે.

એટલે જ કહ્યું છે:—

“ સહજાનંદી, શુદ્ધ સ્વરૂપી, અવિનાશી હું આત્મ સ્વરૂપ. ”

ખરું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સુખની ચિંતા જોડી આત્માના ઓળખાણની-આત્મ દર્શનની ચિંતા કરીશું અને તે માટે પ્રયત્ન કરીશું તો ખરું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

આત્માની ઓળખ-આત્મદર્શન આપણને ધર્મ દ્વારા જ થઈ શકે : કારણ કે આપણે ઉપર જોયું તેમ ધર્મ એટલે આત્માનો સ્વભાવ : આત્માનો સ્વભાવ સત્-ચિત્-આનંદ : અગર શિવ : સત્ય : સંદર્ભ અગર જ્ઞાન : દર્શન.

ધર્મ આપણને આપણા સ્વભાવ તરફ લઈ જઈ શકે : આપણને આત્મવિકાસને પંથે દોરી શકે.

કાયમી, સદૃશ અને પરમ સુખ માટે ધર્મ આવશ્યક નહિ, અનિવાર્ય વસ્તુ છે.

ધર્મ વગર શી હાની થાય ?

ધર્મ વગર શી હાનિ થાય તે હવે વિચારીએ.

દરિયામાં ખડકો હોય છે. વહાણો અને સ્ટીમરોને એ વસ્તુનો ખ્યાલ ન હોય તો એ ખડકો સાથે અથડાઈ પડે તેવો ઘણો સંભવ : આવા ખડકો સાથે અથડાઈ ન પડે તે માટે દીવાદાંડી રાખવામાં આવે છે : દીવાદાંડી એ વહાણોને બચાવવાનો સૂચન કરે છે : અને એ રીતે યોગ્ય માર્ગે દોરે છે. દરિયાનાં આ બચ-સ્થાનો માટે દીવાદાંડી ન હોય તો ? તો વહાણો અને સ્ટીમરોની સલામતી જોખમમાં છે એ નિશ્ચિત વાત છે.

ભવરૂપી આ મહાસાગરમાં ધર્મ એ દીવાદાંડીની ગરજ સારે છે : આત્મવિકાસ વાંચ્છુઓને-એ માર્ગના પચિકોને ધર્મ જે બચ-સ્થાનો નિવારવાના છે તેનો ખ્યાલ આવે છે : અને યોગ્ય માર્ગે દોરે છે.

ધર્મ વગર માનવીની રિયલિટી દીવાદાંડીના માર્ગદર્શન સિવાયના વહાણ-સ્ટીમરો જેવી થાય. ધર્મ વિના વિકાસના લક્ષણો માર્ગના કોઈ બચસ્થાનમાં માનવી ગમડી પડે.

એટલું જ નહિ, ધર્મની દીવાદાંડી વગર તે માનવી ભવસાગરના ખડકો સાથે અથડાઈ વિનાશને આમંત્રણ આપે : અર્થાત્ ધર્મના માર્ગદર્શન સિવાય માનવીને કાયમી સુખના માર્ગની ઝાંખી પણ ન થાય : અને માનવી બાલિક સુખોની પાછળ પોતાની શક્તિ ખર્ચી નાખે : પરિણામે એને સુખની પ્રાપ્તિ તો થતી જ નથી.

ખીલું રૂપક લઈએ તો એમ કહી શકાય કે સુકાન વગરના વહાણની જે દશા થાય તે જ દશા ધર્મ વગર માનવીની થાય : અર્થાત્ સુકાન વગરનું વહાણ ગમે તેમ ડોલ્યાં ખાય, અને ધાર્યા સ્થળે ન

જઈ શકે, તેમ ધર્મ વગરનો મનિની પૌંડ્રગલિક સુખોમાં મોહ પામી કામમી સુખ તરફ જઈ ચકતો નથી.

ધર્મ એ તો ધ્રુવ તારક છે : ધ્રુવ તારક જેમ દિશાસુચન કરે છે તેમ ધર્મ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ માટેની દિશા બતાવે છે અને તે તરફ લઈ જાય છે.

ધર્મ વગર એ દિશાનો ખ્યાલ ન મળે. અને પછી તો માનવી મનનાં તરંગો પ્રમાણે ચાલે : મન ઝેનું સુકાની બને. મન ગ્રેરે ત્યાં અને એ તરફ એ જાય.

ધર્મ વગર બ્યારે લોકોને ધન, વેત્તવ, સત્તા, અધિકાર અને એવી વસ્તુઓમાં સુખ છે એમ લાગે છે ત્યારે એ વસ્તુઓ એ વધું ને વધું મેળવવા ઈચ્છે છે. ધર્મ વગર તો પછી એ બધી વસ્તુઓ 'યેન કેન પ્રકારેણ' મેળવવાનો નીતિ અતીતિનો પ્રશ્ન એક જાણીએ રહી જાય. શોષણથી પૈસા મેળવવામાં તો એને હાથિયારી લાગે : આજ વૃત્તિ દેશ દેશ વચ્ચે પણ પ્રગટે : પછી તો દેશ દેશ વચ્ચે વેર-વૈમનસ્ય જાગે, અને છેવટે યુદ્ધ... અને વિશ્વયુદ્ધ.

જો લોકોમાં ખરી ધર્મબાવના હોય તો વિશ્વયુદ્ધ ન સંભવી શકે.

ધર્મ વગર સર્વ પ્રકારનાં અનર્થો થાય છે. માન્ય સ્વભાવ તરફ જવાને બદલે વિભાવમાં જાય છે : જગત્માં ઝેર, વેર, તિરસ્કાર વધે છે. શાંતિ અને સુખને દેશવટો મળે છે.

ધર્મની જરૂર કેટલી છે એ વસ્તુ આ પરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

ધર્મ એ ખૂબ જરૂરી વસ્તુ છે : અને એ વગર મહા હાનિ છે એટલું પ્રતિપાદિત કર્યા પછી ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવું એ વિચારવાની ભૂમિકા સુધી આપણે આવ્યા.

આવા આવા પ્રશ્ન એમના જીવન જોઈ શુદ્ધિશાળી વર્ગને થાય છે અને એમને વિચાર થાય છે “ જો ધર્મમય જીવન આવું જ હોય, જો ધર્મમાંથી આજ મળતું હોય તો અમારે ધર્મ નથી જોઈતો. ” અને ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીનતા એમનામાં આવે છે. :

શુદ્ધિશાળી વર્ગની ધર્મ પ્રત્યેની ઉદાસીનતાનું આ કારણ છે. ધર્મ અને વ્યવહારની આ બિન્નતાએ અનેક યુવાનોને ધર્મથી વિમુખ કર્યા છે.

આ બ્રમ-ધર્મ અને વ્યવહાર બિન્ન છે એ માન્યતા-ટાળવી જ રહી. સાધ્ય તરફ લક્ષ કેન્દ્રિત કરવું જ રહ્યું ક્રિયાકાંડો માત્ર સાધન છે એ સમજવું જ જોઈએ. ક્રિયાકાંડ કરવાથી ઇતિ સમાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ જે હેતુથી ક્રિયાકાંડ થાય છે એ હેતુ કેદશા અંશે સાર્યક થયો એ વિચારવાનું છે. દાખલા તરીકે સામાયિક એ સમજાવની ‘સાધના’ અર્થે છે. લાંબા વેખત સુધી નિયમિત સામાયિક કરવા છતાં સ્વભાવની ઉચ્ચતા જાળ્ય નહિ, શાંત સ્વભાવ થાય નહિ, સંમ-ભાવ પ્રગટે નહિ તો આપણે એમ સમજી લેવું જોઈએ કે-આપણી ક્રિયામાં ભૂલ છે; જો સામાયિક સમતાભાવ ન પ્રગટાવે તો આપણી ક્રિયા સામાયિક નથી; ભાવપૂર્વકની સામાયિક નથી. એ જ રીતે બધી ક્રિયાઓનું સમજી લેવાનું છે.

આ બ્રમ ટાળશે ત્યારે જ ધર્મની આપણને કંઈક ઝાંખી થઈ યકશે.

x

x

x

ધર્મની ભૂમિકા

હવે ધર્મમય જીવન કેમ માળવું તેની વિચારણા કરીએ.

જે વિદ્યાર્થીને કોલેજમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા છે, તેણે અમુક પ્રાથમિક પરિક્ષા પસાર કરવી પડે છે. દાખલા તરીકે સાંજે જેને કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે મેટ્રીકની પરિક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. એ જ રીતે જેને ધર્મમય જીવન ગાળવાની ઇચ્છા છે, તેણે માનવતાની પ્રાથમિક ભૂમિકા પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી રહે છે.

જેમ ધર્મ વાવવા માટે અમુક જાતની ભૂમિની આવશ્યકતા રહે છે તેમ ધર્મરૂપી જુદા માટે પણ અમુક જાતની ભૂમિકાની આવશ્યકતા છે.

ગમે તેવા સુંદર બાગદ, હોથ, ગમે તેટલું પાણી, હોથ, ગમે તેટલા સુંદર ખેતીનાં સાધનો હોય પરંતુ યોગ્ય ભૂમિ સિવાય તે બધાં સાધનો યોગ્ય પાક ન આપી શકે, તેમ માનવતાની ભૂમિકા સિવાય ધર્મ રૂપી પાક મળી શકે નહિ.

જેમ મકાન માટે પાયાની જરૂર છે તેમ ધર્મરૂપી ઇમારત માટે માનવતાના પાયાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે.

માનવતા સિવાયના-શાસ્ત્રોના અભ્યયન, વિચારો, ક્રિયાકાંડો એકલા વગરનાં મીઠાં જેવાં છે.

આજનાં કાળે તો આ વસ્તુ ખાસ મહત્વની છે. કારણ આપણે માનવતાની વાત-પાયાની વાતને વિસારી દીધી છે.

આજે માનવતાની ભૂમિકા તદ્દન કાચી થઈ ગઈ છે. એ વસ્તુનો આપણને ખ્યાલ નથી. આપણે એમ સમજીએ છીએ કે-આધ્યાત્મિક જીવન માટે સમક્ષિતી સરખાત થાય છે. પરંતુ સમક્ષિત પહેલાં બીજી ભૂમિકાઓ છે એ વસ્તુનો ખાસ ખ્યાલ કરવાનો છે. જ્યારે એ ભૂમિકા સહજ હતી ત્યારે સમક્ષિતી સરખાત થઈ શકતી હતી; પરંતુ આજે એ પરિસ્થિતિ રહી નથી.

પરંતુ જે ખરો મહં છે તેને મરવાતી ચિંતા વધી: એ તો સમજે છે :

હરિના મારગ છે ચરાનો,
ખદિ કામરૂં કામ જો ને,
પરમમ પહેલાં મસ્તક મુકી,
વળતી લેણું નામ જો ને.

જેનામાં આ તત્વ પ્રમટ્યું છે એ કાઈનું દુઃખ જોઈ ઉભો ન રહે: પોતાનાથી બનવું એ જરૂર કરવાતો જ. અને આવો શુરવીર પુરુષ પ્રસન્ન આવ્યો જનને જોખમે પણ પરદુઃખલજન રહેવાતો.

પરોપકારી પુરુષ તન, મન અને ધનથી જગતને પોતાની ચકિત અને સાધનનો લાભ કરે છે.

૫ નમ્રતા

સુવિચાર હોય : ન્યાય સંપન્નતા હોય : પરોપકાર અને નિર્ભયતા હોય...પરંતુ સાથે નમ્રતા ન હોય તો એ શુણ્યનું મહત્ત્વ આણું થઈ જાય છે.

પોતે જે કરે છે તે ફરજ તરીકે કરે છે એમ એ સમજે: કાઈ પર ઉપકાર કરે છે એમ એ ન માને: કાંઈને મદદ કર્યાનો એને અહંકાર ન હોય.

આમિ આબલી જેમજેમ ક્ષણતા જાય છે, જેમ જેમ તેનાં ફળો થતાં જાય છે અને સુવાસ વધતી જાય છે તેમ તેમ એ વૃદ્ધો વધુ ને વધુ નીચા નમે છે.

તેમ માનવી જેમ જેમ પરોપકાર, નિર્ભયતા આદિ શુણ્યમાં આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ એને લાગે કે કરવાનું બહુ છે: અને પોતે તો બહુજ થોડું કરી શકે છે: ક્યારે એને અભિમાન નથી થતું: પરંતુ જે નથી કરી શકતો એ માટે એને દુઃખ થાય

માત્ર ક્યારેનું અભિમાન ન ચાલ્યે એમ નહિં: કુળ, જાતિ, સ્ત્રીપુરુષ: ક્ષાત્ર: રૂપ: તપ: ચાતુર: બુદ્ધિ એ આદિ પ્રકારમાંથી કોઈ પ્રકારનો મદ ન ચાલ્યે તેની એ કાળજી રાખે: અને નમ્ર બનવા પ્રયત્ન કરે.

ત્યારે આ પાંચ તત્ત્વોનો માનવીમાં સુમેળ ચાલ્યે ત્યારે એ ખરે માનવી થયો. મણાય: એનામાં માનવતા પ્રગટી એમ કહેવાય.

માનવતાની આ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા પછી માનવી ધર્મ તરફ પગરણ મોકલે તે અધિકારી બને છે.

હાલના જીવન વ્યવહારમાં આ તત્ત્વો ખૂબજ જરૂરના છે. આજનો જીવન સંભામ એવા પ્રકારનો યર્ષ ગયો છે કે-આ તત્ત્વો જીવનમાં ઉત્તારવા કષ્ટતાને મુશ્કેલી તો પડવાની જ.

જે વિચાર કરશે તેને વિચારપૂર્વક આત્મા વગર પણ ન ચાલે: આ માણસે ક્ષિતિ વિરોધ કરવો પડશે: એમ કરતાં થોડો ધણો વિરોધ પણ સહન કરવો પડશે: પરંતુ હવે તો લોકો એમને અનુસરવાના જ. પરંતુ વિચારથી વધુ માણસ બધું પ્રેમપૂર્વક કરવા પ્રયત્ન કરશે.

પરોપકાર, નિર્ભયતા અને નમ્રતા એ તો હૃદયમાં ઉગી ચકે: એ શુભો પ્રગટાવવામાં ભોગ તો આપવો જ પડે: પરંતુ ભોગ સિવાય ઉંચે ન જઈ શકાય એ દેખીતી વાત છે.

અત્યારના જીવનવ્યવહારમાં મુશ્કેલ વસ્તુ તો છે રાજની: નીતિમય રાજની: આજનો ધનસંચય મુખ્યત્વે સત્તા, સાધન અને સંપત્તિના બળથી ગરજવાન, ગરીબ અને સમજૂતિવિહિન લોકોની નજાદનો કાલ લેવાથી જ યર્ષ રહ્યો છે: આ ધનસંચયને નીતિમય રાજ તો નહિં જ કહી શકાય,

ત્યારે જેને ન્યાયસંપન્ન રહેવું છે તેણે ધનસંચયનો લોભ જતો ન કરવો પડશે; તેને શરૂઆતમાં આજીવિકાનો માર્ગ પણ બદલવો પડે: કેટલીક મુશ્કેલી પણ સહન કરવી પડે: લોકો એને કઠાચ મૂખ પણ કહે. પરંતુ જેને ધર્મ પ્રતિ જવું છે તેણે તો પોતાના અંતરના અવાજને સંતોષવો રહ્યો: લોકોના અભિપ્રાયનું મહત્ત્વ એને મન બહુ નહિ હોય.

અને એ એકદમ પટ્ટો ન કરી ચૂકે તો પણ એની વૃત્તિ તો એ તરફ રહેવી જ જોઈએ: એ ઓછામાં ઓછું એટલું તો જોશે કે હું જેના પાસેથી કામ લઉં છું તેને ન્યાયી વળતર આપું છું કે કેમ? એવાં વાતનો નિષ્ક્રમ બીજા કેટલું વળતર આપે છે એ પરથી નહિ ધર્મ શકે, પરંતુ પોતે જે વળતર આપે છે તેથી એ માણસનો જીવન-નિર્વાહ યોગ્ય રીતે ચલ શકશે કે કેમ એ પરથી નક્કી થઈ શકશે.

સાથે સાથે એ એમ પણ વિચારશે કે પોતાના બર્વસાયથી સમાજ, દેશ કે જગતને હાનિ તો નથી થતીને?

x

x

x

માર્ગાનુસારીપણું

ઉત્તરાખ્યન ચત્રના ત્રીજા અધ્યાયની પ્રથમ શાખા આપણે ઉપર જોઈ ગયા. મનુષ્યત્વ પછી અનણને એ મૂકે છે. શ્રવણ દુર્લભ છે. શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસા યતી, તિત્ર ઇચ્છા યતી એ દુર્લભ વસ્તુ છે. શ્રવણની ઇચ્છા ત્યારે થાય જ્યારે એને ધર્મમાર્ગ માટે જિજ્ઞાસા થઈ હોય. આ જીમિકાને માર્ગાનુસારીપણું કહેવાય છે: એના મુખ્ય તત્ત્વો આર છે.

૧ પ્રકૃતિ મદ્રતા.

૨ ઋણુ ॥ એટલે કે પ્રકૃતિ સરજના.

૩ કચ્છા.

૪ નિરભિમાનપણું.

૧ પ્રકૃતિ ભદ્રતા

પ્રકૃતિ ભદ્રતા એટલે હૃદયની ઉદારતા. સ્વ અને પર પ્રત્યે કસ્યાણુકારી સ્વભાવ.

એ સૌનું કસ્યાણુ ધણે: નિમિત્ત મળતાં પોતાનું કસ્યાણુ કરવા પણ એટલો જ તત્પર રહે.

આનું એક દર્શન લઈએ.

એક શેઠ હતો: હમેશાં ધર્મસ્થાનકે જાય: સાધુનો યોગ હોય ત્યારે વ્યાખ્યાનનો પણ લાજ હો. એક વખતે એક ચારિત્ર્યશીલ અને વિદ્વાન મુનિનું આગમન થયું. શેઠ આનંદથી વ્યાખ્યાન સાંભળવા જાય છે: આ છતાં આ ધાર્મિકતાની અસર એમના વ્યવહાર પર નહોતી પડી.

શેઠને એક પુત્ર હતો: એ ભદ્રિક પ્રકૃતિનો: એણે મુનિરાજની વિદ્વતા વિષે સાંભળ્યું: એને ઈચ્છા થઈ શ્રવણની: પરંતુ પિતાએ કહ્યું. “તારે કામ નહિ: આ મુનિરાજ તો વળી જુદી જાતના છે.”

પુત્રને વધુ ફિયાસા થઈ: પરંતુ પિતાની આજ્ઞા વગર કેમ જવાય? એક દિવસે તક મળી: શેઠ વ્યાખ્યાન સાંભળવા ગયા છે: પુત્ર દુકાને ખેડો છે: એક આહલ આવે છે: શેઠ વિષે પૂછે છે: પુત્ર કહે છે. “તમારે જોઈતું હોય તે હું જતાવું.”

“મારે તો શેઠનું જ કામ હતું.” આહલે જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે હું ખોલાવી લાવું.” એમ કહી પુત્ર ધર્મસ્થાનકે જાય છે: મુનિરાજનું વ્યાખ્યાન ચાલે છે: શેઠનું ધ્યાન પુત્ર પર મયું: પુત્રે

મંથારાથી સમજાવ્યું: પિતાએ મંથારાથી જવાબ આપ્યો—“ હું હમણું આપું છું: તું જા.”

પુત્રે મંથારાથી કહ્યું—“ થોડું સંજોગવાની મારી ઇચ્છા છે.”

પિતા જવાબ આપી શકે તે પહેલાં એમને પોતાનું લક્ષ જરા વારં વ્યાખ્યાન તરફ રાખવું પડ્યું: કારણ શેઠ હોંકારા પુરાવતા હતા.

શેઠે તુરત જ પુત્રને જવા મંથારા કરી દીધો.

આત્મકિત પુત્ર ચાલ્યો ગયો: પરંતુ થોડી વાણી એણે સાંભળી હતી. “ સર્વ જીવો સમાન છે: સૌમાં આત્મા છે, આત્મવત્ સર્વ જીવેષુ—સર્વ જીવોને તમારા સમાન ગણો.” પુત્રે આ સાંભળ્યું: એને મારે આ નવી વાત હતી: કુકારે આવી બેઠો: પરંતુ વિચાર તો મુનિરાજની વાણીના જ આવ્યા કરે છે, ત્યાં ગાય આવી: ગાયે અનાજમાં થોડું નાખ્યું: પ્રથમ તો ફક્ત સંસ્કાર પ્રમાણે લાકડી લઈ લગાવવા ઇચ્છા યઈ: ત્યાં “ આત્મવત્ સર્વ જીવેષુ ” કાનમાં મુંડ્યું. “ ગાયનો અને મારો આત્મા સમાન ગાય બલે ખાય: મને ખાવાનું મળે છે: એને પણ મળવું જોઈએ.”

ત્યાં તો શેઠ આવ્યા: માલકને બદલે એણે તો ગાય જોઈ: અને તે પણ અનાજ ખાઈ રહી હતી: એમણે તો ઝટ લીધી લાકડી: અને ગાયને ઝીંકી: ગાય તો બેચ વળી ગઈ: આ દ્રશ્ય જોઈ પુત્રને બારે આંખાંત થયો.

પિતા કહે છે “ આમ વેપલો ન થાય.....”

“ પરંતુ પિતાજી, મુનિરાજ કહેતા હતા—આત્મવત્ સર્વજીવેષુ ..”
પુત્રે કહ્યું.

“ હું તને નહોતો કહેતો આ સાંજગવાનું તારું કામ નથી: એક જરા ઝાંજો લાગી અને તું તો પાપલ યઈ ગયો: આંટલા આંટલા વર્ષથી અંમે સંજોગાએ છીએ પણ અંમે એમ પાચલ કરી ન યઈએ...”

કારણ પુત્ર ભક્તિકે પ્રકૃતિનો હતો: પિતાનું હૃદય તદ્દન કારે હતું: એ માત્ર અવશ્યને જ ધર્મ માનતા હશે.

x

x

x

૨ ઝગજગત.

પ્રકૃતિથી આ માણસ સરળ હોય: એનામાં નિષ્કાપ વૃત્તિ હોય: એ સદૃશ્ય હોય: એ નિષ્કાલસ હોય: એનું દિવ સાફ હોય: એ કાઈને ઉતરે નહિ: પોતે ઉતરાઈ છુટે.

સરળતાનું દ્રશ્ય નામદેવ છે. નામદેવના પિતા પ્રભુભક્ત હતા: પિતા પ્રભુને હમેશાં પ્રસાદ ધરાવતા: નામદેવના મનમાં એમજ હતું કે પ્રભુ આ પ્રસાદ સ્વિકારી લેતા હશે. પરંતુ એક દિવસે એણે બુદ્ધિ જોયું: પ્રસાદ પ્રભુ પાસે જ પડ્યો છે: “કમ પ્રભુએ પ્રસાદ ન લીધો? પ્રભુ નારાજ થયા હશે? પ્રભુ ન આવે તો હું પણ ન ખાઉં.” નામદેવે તો હઠ લીધો.

આ એમની સરળતા ખતાવે છે.

કથા કહે છે પ્રભુને પ્રગટ થવું પડ્યું: અને પ્રસાદ સ્વિકાર્યો.

૩ કંડુલા.

સામાન્ય રીતે આપણે જેને ક્યા કહીએ છીએ તેનો આ હિમ્મ પ્રકાર છે.

દયાના પાંચ પ્રકાર:

મહેર, રહમ, દયા, કરુણા, અનુકંપા.

મહેરમાં તો સ્વાર્થ છે: જેના પાસેથી આપણે કામ લઈએ છીએ તે સારું કામ કરે તેની સારી કદર કરવી: વચનથી અને ધનથી કદર કરવી તે મહેર.

પછી આવે રહ્યો કોઈ દુઃખીને જોઈ તેને માટે કરી છુટવા
મજા થાય અને કરી છુટે એ કક્ષા; પણ અહિં એ ક્યાં બદલ
અભિમાન રહે છે.

તે પછી આવે છે દયા.

આ દક્ષાએ પહેલેથી માયુસ કોઈનું દુઃખ જોઈ દ્રવી પડે છે.
અભિમાનની માત્રા બહુ જોઈ હોય છે, નમ્રતા પ્રગટી હોય છે;
અહિં સુધી તો માનવતાની દક્ષા આવી.

તે પછી આવે છે કંટાળા. અહિં તો રેતક કરતા ઉચ્ચ કક્ષા
છે: આખા વિશ્વના દુઃખ માટે આ માયુસને લાગી આવે. બધા
દુઃખીઓનું દુઃખ દૂર થાય એવું એ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે અને એ માટે
પ્રયત્ન કરે.

શુદ્ધ જગવાને કહ્યું—“આખી દુનિયાના દુઃખો હું જોઈ રહ્યો
છું; એ બધાના દુઃખો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી મારે નિર્વાણ નથી
જોઈતું.”

આ શુદ્ધ જગવાનની કંટાળા.

આ પછીની ભૂમિકા આવે છે અનુકંપાની: તે આપણે હવે
પછી વિચારવાની આવશે.

૪ નિરભિમાનપણું

આ ભૂમિકામાં સદૃશ નમ્રતા હોય છે: અભિમાન ઓગળી
ચલું હોય છે.

આવે માનવી દિલ્લેથી દરિયાવ અગર સાગર પેટ વાળો દેાય
છે: કોઈએ એને ખાનગી વાત કહી દેાય એ વાત એના પાસેથી
કોઈ કંઈ ન શકે: ન એ કોઈને કહે; ન એનો ગેરલાભ ઉઠાવે.

ખીનને સુખી જોઈ એને . આનંદ થાયઃ એને કોઈની ધૂળી થાય નહિં.

એ અદોહી હોયઃ કોઈને દહી ઉઠે ન આપેઃ નિરભિમાનપણ્યા સાથે આ ગુણો સંકળાએલા છેઃ એ એનામાં હોય જ.

નિરભિમાનપણ્યાનું એક દ્રષ્ટાંત જોઈએ.

અમદાવાદના સુખા અને મહાજન વચ્ચે ચર્ચા થતી હતીઃ પ્રશ્ન થયોઃ " આ શાહ તો કેવા ? "

" પ્રથમ શાહ પછો બાદશાહ એવા અમે શાહ. " મહાજને જવાબ વાળ્યો.

સુખાએ કહ્યું. " જો એમ છે તો તમારા પ્રથમ સ્થાનની ખાત્રી કરાવી દેજોઃ આ વર્ષે ગુજરાતમાં દુષ્કાળ છેઃ એ માટે રાજ્ય કંઈ વ્યવસ્થા નહિ કરેઃ તમે કરી લેજો. "

મહાજન ભેથું મળ્યું. સહુના સહકારથી કામ પતાવવા નિર્ણય કર્યો. મહાજન ફાળો કરવા નીકળ્યું છેઃ કોઈ આખા ગુજરાતને એક દિવસ જમાડવાનું ખર્ચ આપવા કશુંક થાય છેઃ કોઈ બે દિવસ નોંધાવે છેઃ મુદત બરાબર જવા આવી છેઃ દિવસો હજી ધણા નોંધવાના છેઃ મહાજન હઠાળાનાં પાદરથી પસાર થાય છેઃ ત્યાંનો ખીમો એમને રોકે છે. " ખાધા વખરે ન જવા દઈ. "

" પણ ભાઈ કામ ધણું છે...વખત થોડો છે. " મહાજને કહ્યું... પણ ઉવટ ખીમાના આગ્રહને મહાજન વસ થયુંઃ ખીમાએ એમની આગતા સ્વાગતા કરીઃ મહાજનને જવાનો વખત થયોઃ ખીમો મહાજનને વિનંતિ કરે છેઃ

ખરડાનો કાગળ મને આપોઃ મારી પણ કંઈક આપવાની ઇચ્છા છે. "

મહાજન એને કાગળ આપે છે...

ખીમો એક નહિં, બે નહિં... ત્રણસો ને સાઠ દિવસ પોતાનાં
નામ સામે લખે છે.

મહાજન સ્તબ્ધ થઈ જાય છે... કહે છે. "કંઈ બૂલ તો નથી
થતી ને? આખા ગુજરાતને જમાડવાની વાત છે આ તો!"

"બૂલ તો નથી થઈ પૂરો ખ્યાલ છે: કૃપા કરી મારી માગણી.
સ્વિકારી લેજો."

મહાજનને પછી ખીમાએ પોતાની સમૃદ્ધિનો થોડો ખ્યાલ
આપ્યો: મહાજનને જોયું કે ખીમાને ત્યાં થોડાં પણ સોનાને ખીલે
બધાય છે: ખીમાએ આ બતાવ્યું પ્રદર્શન માટે નહિં પરંતુ
મહાજનની યંત્રા દે કરવા.

ગુજરાતને આખા વર્ષ સુધી બન-આપવા નેટલું દાન: બને
દાતા એ દાન સ્વિકારવા વિનંતિ કરે છે: સહેજ પણ અભિમાન
નહિં. આ છે સદૃજ નમ્રતા અને નિરભિમાનપણું.

માર્ગાનુસારીપણાના આ ચાર તત્ત્વો પ્રગટાવ્યા પછી ધર્મની
નજીક આવી શકાય: હવે ધર્મ માટે પૂરી લાયકાત આવી.

માનવતા પ્રગટવા પછી માનવી આગળ વધવા મુકે: વધુ
વિકાસ કરે. એનામાં આ ચાર તત્ત્વો ધીમે ધીમે પ્રગટવાના જ.

આ ચારે ગુણો-પ્રકૃતિ ભદ્રતા, નમ્રતા, કરુણા, નિરભિમાનપણું
અંતરના ગુણો છે. અને એ ગુણોની ખોલવણી માત્ર આજના
યુગમાં જ નહિં પરંતુ સર્વ યુગમાં આત્માર્થી માટે અનિવાર્ય છે.

ધર્મમય જીવન માટેની પ્રથમ બે ભૂમિકા આપણે વિચારી
ગયા: હવે આપણે ત્રીજી ભૂમિકા વિચારીશું. એ ભૂમિકા છે.
સમકિતની. ઉત્તરારાખનની ગાથાના શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રદ્ધાની ભૂમિકા.

સમકિત

આને આપણે સાધુ મુનિ પાસે જઈએ છીએ ત્યારે તેમાંના દેવદાસ કહે છે—“અમારી પાસે સમકિત લેા” એમના સમકિતનો અર્થ એ સાધુજી ગામમાં હોય ત્યાં સુધી એમના હમેશાં દર્શન કરવાઃ અને એમને ગુરૂ તરીકે માનવા. આપણે આ સમકિતની વાત નથી કરતાઃ આ સમકિત પણ નથીઃ આનો પાછળ તો માન-પ્રતિષ્ઠાનો મોહ જ છે.

આપણે જે સમકિતની વાત કરવા માગીએ છીએ તે તો મહામોહું છેઃ માનવતા અને માર્ગાનુસારીપણાની ભૂમિકા વટાવ્યા બાદ ત્યાં પ્રવેશ મળી શકે છે.

સમકિત એટલે સમતા.

સમકિતનાં પાંચ અંગેા શાસ્ત્રકરોએ ફરમાવ્યા છેઃ ૧ શમ ૨ સર્વેગ ૩ નિર્વેદ ૪ અનુકંષા ૫ આસ્થા. આ તરવોને હવે આપણે વિચારીએ.

૧ શમ

જ્યારે બધા કદામરૂઠો શમી જાય ત્યારે જે સ્થિતિ થાય તે શમઃ જ્યારે કદામરૂઠો શમી જાય ત્યારે સત્યાગ્રહ પ્રગટે.

શમનું પ્રથમ લક્ષણ સત્યાગ્રહ. સત્યાગ્રહ એટલે માફ એટલું સાચું એમ નહિઃ સત્યાગ્રહ એટલે સત્ય સમજવાની તાલાવેલીઃ સત્યની જિજ્ઞાસાઃ અને જે સત્ય દેખાય અને સમજાય તે પ્રમાણે આચરવાની તૈયારીઃ એ પોતાનો અભિપ્રાય કદી છતાવજે ન બાધેઃ બીજાની દષ્ટિ સમજવા એ સદા તૈયાર રહેઃ બીજાની દષ્ટિમાં જે સત્ય હશે તે વિના સંકોચે સ્વિકારી લેવા એ તૈયાર રહેઃ પોતાની માન્યતા બૂલું ભરેલી ઘોમતાં એ પોતાનો મત સુધારો લે.

“સર્વ જાણે શ્રીદાસીના પ્રતિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમ હેવ હોય ને;
અન્ય કારણે અન્ય કથું કંઈ નહિ,
દેહે પણ કિંચિત મૂર્છા નવ હોય ને.”

જગતના સર્વ પદાર્થો તરફ તેને હિંસાનીતા આવે છે: જન પદાર્થોમાં તેને હવે આનંદ નથી: એટલે કે સામાન્ય પદાર્થો કે વ્યક્તિના દેહના સંબંધો પરથી એના રાગ ક્ષીણ થઈ તેની પાછળ રહેલા ચૈતન્ય રૂપી વિશીષ્ટ તત્ત્વનો એને અનુરાગ થાય છે. દેહની દરકાર એ નહિ કરે એમ નહિ, પણ દેહને એ સાધન મધ્યસ્થ: જગતના સંબંધો વિકાસ માટે છે, બંધાઈ રહેવા માટે નથી એમ એ સમજે છે: તેને શરીર પર મોહ કે આસક્તિભાવ રહ્યો નથી: સંયમ-સાધના-આત્મગાન એજ એનું લક્ષ્ય બને છે.

૩ નિર્વેદ:

સંવેગ પછી આવે છે નિર્વેદ: નિર્વેદ એટલે વૈરાગ્ય: વૈરાગ્ય એટલે ધરતાર છોડી જંગલમાં જવું, એકાંતમાં રહેવું, સર્વ જાન્યો અને સંસારનાં કાર્યોનો ત્યાગ એમ નહિ. વૈરાગ્ય એ અંતરની વાત છે: ત્યારે માણસમાં વૈરાગ્ય પ્રગટે છે ત્યારે જગતનાં સુખ, ભોગ વિગેરે ઉપરથી તેની દષ્ટિ ઉડી જાય છે. ક્ષણિક સુખો એને આકર્ષી શકતા નથી; એનું વલણ કાયમી સુખ તરફ છે.

વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારના છે,

મોહમર્જિત વૈરાગ્ય

પ્રથમ પ્રકાર છે મોહમર્જિત વૈરાગ્યનો. વૈરાગ્યથી મળતી પ્રતિષ્ઠા, મુખ: સમ્રાટ: સિદ્ધિ વિગેરેના મોહથી પ્રેરાઈ પ્રગટેલા વૈરાગ્ય તે આ પ્રકારનો,

આસાં ખરો ત્યાગ હોતો નથી: અને ત્યાગ વગર વૈરાગ્ય કેમજ
 -દેકે? આ વૈરાગ્યમાં જોખમ છે: કાઈ પણ સમયે આ વૈરાગ્ય ચલિત
 થવાનો સંભવ છે: સરળ દિલનો માનવી હોય અને કળી રહ્યો હોય
 ત્યારે સમર્થ પ્રેરણા આપનાર સખી જીવ તો તેનો વૈરાગ્ય શુદ્ધ
 વૈરાગ્ય બની જાય ખરો.

ખીજ પ્રકારનો વૈરાગ્ય તે—

દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય.

કાઈ મહાન બાપતિ કે દુઃખ આવી પડે, કાઈ આઘાત લાગે
 અને માણસને સંસાર અસાર લાગી જાય અને વૈરાગ્ય તરફ વળે તે
 આ પ્રકારનો વૈરાગ્ય. આ વૈરાગ્ય પાછળ દુઃખ અગર તિરસ્કાર હોય
 છે: બટુહરીને જ્યારે વૈરાગ્ય આવ્યો ત્યારે તેમાં પિંગલા, અશ્વપાલ
 વિગેરે પર તિરસ્કાર હતો.

જ્યાં સુધી એ દુઃખ અને તિરસ્કાર ચાલુ રહે ત્યાં સુધી આ
 વૈરાગ્ય શુદ્ધ વૈરાગ્ય નથી બની શકેતો.

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય.

વૈરાગ્યનો ત્રીજો અને શુદ્ધ પ્રકાર જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્યનો છે.
 જોને આ વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે તેને જગત પ્રત્યે હૃદયપૂર્વક-સમજપૂર્વક
 આસક્તિ લીધી જાય છે: અને એને પરમતત્ત્વ: આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ
 માટે આ બધી વસ્તુઓ છોડવી તૃદન રહેવી લાગે છે: એ વસ્તુઓ
 રહેજે છુટી જાય છે.

શાલીભદ્રનો વૈરાગ્ય એવો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હતો: ખત્રીય
 સ્ત્રીઓની વિનવણીઓ, જતાં એ સંસારમાં ન રહી શક્યા: ન જ રહી
 શકે: તેવો એમનો ચિત્ક વૈરાગ્ય હતો. એવો જ વૈરાગ્ય શાલીભદ્રના
 બનેલી ધ્યાનો હતો.

પરંતુ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હૃદયે એટલે એ માનવી દિક્ષા જ અંગીકાર કરે એમ નિશ્ચિત ન કહેવાય. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા રહ્યા પણ આ વૈરાગ્ય ટકી શકે છે. એવા વૈરાગીઓમાં જનક વિદેહીનું નામ આગળ પડતું છે: દેહ છતાં એ વિદેહી કહેવાયા: કારણ એમની આસક્તિ છુટી ગઈ હતી.

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય એટલે એવા પ્રકારનો વૈરાગ્ય કે જેના ગર્ભમાં જ્ઞાન છે. વૈરાગ્ય એ અંતરની વસ્તુ છે. આ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં મોહ કે તિરસ્કાર ન હોય.

નિર્વેદ પછીનું લક્ષણ અનુકંપા.

આપણે માર્ગાનુસારીપણા વિષે વિચાર કર્યો ત્યારે જે સાંવનાને આપણે દયા તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકાર આપણે તપાસ્યા: તેમાં મહેર, રહમ, દયા, કરુણાનો વિચાર કર્યો: અને અનુકંપાનો માત્ર ઉત્સેખ જ કર્યો હતો. તેનો અહિં વિશેષ વિચાર કરવાનો છે.

અનુકંપા

અનુકંપાને બાવ દયા પણ કહી શકાય, ખીજનું દુઃખ જોઈ માત્ર હૃદય દ્રવ્યે એટલું જ નહિ, પણ હૃદય કંપીત્વય એ અનુકંપા: અને અનુકંપા બાવ જાગે ત્યારે ખીજનું દુઃખનષ્ટ કરવા એ માનવી પ્રયત્ન તો કરે જ: પરંતુ સાથે સાથે એ જાણતો હોય છે કે માત્ર આ રીતે મદદ કરવાથી કાયમ માટે દુઃખ ટાળી શકાયું નથી: કાયમી દુઃખ તો આત્મજાગૃતિથી જ જાય. એટલે એ જ્યાં માનવીઓને આત્મ-દર્શન કેમ થાય, આત્મ જ્ઞાનની જે લહેજત પોતે માણી રહ્યો છે એ ખોળા કેમ માણે એ માટે પણ પ્રયત્ન કરે.

અનુકંપા જેનામાં પ્રગટી હોય છે તેનામાં અભિમાનનો તો અંશ પણ ન હોય. અનુકંપાવાળો દુઃખના મૂળને શોધે છે: અને એ મૂળ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે.

અનુકંપાને વિશ્વ વાત્સલ્ય પશુ કહી શકાયઃ અનુકંપાવાળો માનવી જગતના સહુ જીવ પ્રત્યે વાત્સલ્ય પ્રગટાવે છેઃ અને બધાને હિંમત આપે પરંતુ ધાવવા છોડે છે.

અનુકંપા એ શુદ્ધ પ્રેમની ભૂમિકા છે.

x

+

સમક્ષિતનું પાંચમું તત્ત્વ આસ્થા હવે વિચારીએ.

આસ્થા

આસ્થા એટલે સ્થિરતા.

આ ભૂમિકા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવી છે.

આત્મ સ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;
ધોર પરિવહ કે ઉપસર્ગ બધે કરી,
આવી શકે નહિ તે સ્થિરતાનો અંત જો.

આ સ્થિતિ હોય ત્યારે માનવી આત્મારૂપી દિમાલયમાં ઠંડા બની ગયો હોયઃ શાંત બની ગયો હોય. એ જડ ક્ષીતજગતની સ્થિતિ નથીઃ ચૈતન્યવંત સ્થિરતાની એ સ્થિતિ છે. મન વ્યન અને કાયાથી એ પોતાની સ્થિરતામાં અડોલ હોય.

સ્થિરતા એટલે વસ્તુની પ્રતીતિ થઈ ગઈ છેઃ આત્મતત્ત્વ વિશે શંકા યોગી છેઃ એ શંકા હવે અડોલ બની છે.

આપણે અહિં જે આસ્થાની વાત કરી છે તે શંકાની વાત છે, અધશંકાની આ વાત નથી.

અધશંકા વસ્તુની પૂરી સમજ વગર ચાલે છે. આપણે એમ માનીએ કે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ એટલે આપણને જોઈએ તે મળે;

પ્રભુને ચરણે થોડું ધરીએ તો, આપણને અનેકમણું પ્રભુ આપે: પ્રભુ એમ આપતો હશે કદી? તો તો પ્રભુને આપણે લાંચીપો: મર્યાદા હોવાય. આ તો પ્રભુને સર્વ શક્તિમાન અને જગતનો કર્તા માનનારની માન્યતા.

પરંતુ જોનો પણ વિતરાગ પાસે ક્યાં નથી મામતા? લાખો— પતિ પાસે એક પૈસો માગવો એ તેનું અપમાન જેવું, ગણાય: તેમ જૈતન્યપુર્ણ સમા વિતરાગ પાસે જડ વસ્તુઓ માગવી એ વિતરાગતાનું અપમાન જ છે.

અંધશ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ્ઞાન અને સ્થિરતા નથી હોતા. એટલે નિમિત્ત મગતા અંધશ્રદ્ધાવાળો ચલિત ચર્મ, બાલ અને અશ્રદ્ધાળુ પણ બની જાય.

જ્યારે માનવી ભુદિના તત્ત્વનો ગુલામ બને છે, એનો જ નચાલ્યો નાચે છે ત્યારે અશ્રદ્ધા જાગે છે:

સરળ હૃદયી હોય અને સુંદર નિમિત્ત મળી જાય તો અંધ શ્રદ્ધામાંથી શુદ્ધ શ્રદ્ધાની દશા પણ આવી જાય.

શુદ્ધ શ્રદ્ધાનું સુંદર દ્રષ્ટાંત સુદર્શન શેઠનું છે. અર્જુન માળીને, બોધ પમાડનાર સુદર્શન શેઠે શુદ્ધ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી હતી.

સુદર્શન શેઠને સુચના અપાઈ હતી—“આ રસ્તે જાનનો લાય છે. અર્જુન માળી હમેશાં એક નારી અને છ નરનું ખૂત કરે છે.”

સુદર્શન શેઠે થયું કે અર્જુન માળીને પ્રતિબોધ પમાડવો જોઈએ: સુદર્શન શેઠે આત્મતત્ત્વ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી: એમને થયું કે—“બહુમાં બહુ તો આ દેહનો નાશ થશે: પરંતુ મારા આત્માનો કાલુ નાશ કરી શકશે?” એ શ્રદ્ધાથી એ ગયા: અને અર્જુન માળીનો પતો ફરાયો.

સમર્થિતના આ પાંચ તત્ત્વોની આપણી વિચારણા પૂરી થઈ છે. હવે સમર્થિત સામેના, આત્મજ્ઞાનથી ચલિત કરનાર પાંચ દુષણોને સમજી લઈએ. ધર્મમય જીવન ગાળવા ઇચ્છનારે એ પાંચ દુષણો સામે સદા જાગ્રતિ રાખવી રહે છે.

સમર્થિત વિરોધી દુષણો

શંકા વસ્તુ વિષે શંકા જ રાખ્યા કરે: આ તત્ત્વ અનિચ્છનીય છે. ચર્ચા અને નિર્ણય ન કરવા એમ નહિ: જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી સંમનનવા માટે ઉભી થતી. શંકા તુલકાનકારક નથી: એમ તો પ્રભુ મહાવીરને ગૌતમ-સ્વામીએ ખૂબ જ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે.

કાંક્ષા: ધર્મ કરણી કરે, ધર્મને માને: પરંતુ સ્વાર્થ ભાવથી: ધર્મ કરણી બદલ ફળની ઇચ્છા રાખે: ધર્મ કરણીના બદલા તરીકે જુદા વસ્તુઓ ઇચ્છે, જૈન પરિભાષામાં જેને નિયાણું કહીએ છીએ તે વૃત્તિ.

વિતિગિચ્છા: મનની અસ્થિરતા: ધડીમાં એકને વળગે: ધડીમાં બીજાને વળગે. મન ચંચળ રહ્યા કરે: આત્મતત્ત્વ વિષે નિશ્ચય ન કરે.

પરપાસંડી પ્રશંસા: એટલે અન્યમતની પ્રશંસા ન કરવી એમ નહિ: પરંતુ, પર એટલે જડ: જડરૂપી પાખંડની: એટલે જડ પર નિર્ભર હોય તે વાદની પ્રશંસા ન કરવી.

પરપાસંડી પર સંયવો: એટલે ઉપર કબા: તેવા વાદનો પરિચય ન કરવો.

આત્મજ્ઞાનનો પરિચય અને પ્રશંસા હોય જડ વસ્તુને પરિચય અને પ્રશંસા ન કરવા.

આ પાંચ દુષણો ત્યાગવા ચોગ્ય છે.

હવે એ દુષણો વિશે થોડું કહેવું જરૂરી છે: એનો અર્થ આજે આપણે એવો કર્યો છે કે-જૈન મત સિવાય અન્યમતનો પરિચય

જે પ્રથમ ન કરવાઃ આ અર્થે આપણી સંકુચિતતાએ ઉપગમી કાઢ્યો છે.

૧. દરેક મતમાં અમુક સત્ય તો હોવાનું જઃ કદાચ અમુક દૃષ્ટિએ એ વિચારતાં એ સત્ય હોયઃ પરંતુ જે સત્ય તત્ત્વ હોય એ તત્ત્વનો પરિચય અને પ્રથમ કદી બાધક ન જ નીવડે.

પ્રભુ મહાવીરે આ વસ્તુને જોઈ હતીઃ એમને ક્ષામ્યું હતું કે માનવીઓ જુદી જુદી રીતે વિચારવાનાઃ પરિણામે અનેક વાદો જગતમાં પ્રચલિત થવાના. એ વાદો બળથી દબાવી ન શકાયઃ એ વાદોનો કોઈ રીતે નાશ ન થઈ શકેઃ તો પછી એ વાદોને પરિણામે ક્ષવાશ્ય અને ભાગલાઓ ન પડે એ આવશ્યક છે.

પ્રભુ મહાવીરે એ માટે જગત સમક્ષ અમૃત તત્ત્વ ધર્મઃ એ તત્ત્વ એટલે સ્વાદ્વાદ અગર અનેકાંતવાદ. સ્વાદ એટલે હોવુંઃ આમ પણ હોયઃ તેમ પણ હોયઃ એક વસ્તુને અનેક બાજુઓ હોય છે. એકજ બાજુ જોઈ તમે એ વિષેનો જે નિર્ણય બાધશો એ એકાંગી હશે. વસ્તુની દરેક બાજુએ તપાસોઃ દરેક વાદમાં અમુક દૃષ્ટિએ તમને સત્ય દેખાશેઃ બધા વાદોને એ રીતે તપાસી સમન્વય કરોઃ અને અનેક વાદો હોવા છતાં તેમાં એકતા આવશેઃ જેમ સા-ર-ગ-મ-પ-ધ-ની-સા જુદા જુદા સ્વરો હોવા છતાં તેનો સમન્વય મતાં સંવાદિતા પ્રગટે છેઃ સુંદર સર ગાજે છે તેમ અનેક વાદોના સમન્વયથી ધર્મ અને જીવનમાં સંવાદિતા પ્રગટશે.

આ પરથી એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે—જો ધર્મ આંટતો વિચાળ છે તે અન્યમતના પરિચય પર પ્રતિબંધ ન મૂકે. સત્ય જ્યાંથી આવે ત્યાંથી મહત્ત્વ કરવાનું સ્વાદ્વાદ સુચવે છે.

ખરું ધર્મમય જીવન ગાળવા પ્રયત્નનારે વિચાળહૃદયી બનવું પડશેઃ સંકુચિતતા છોડવી પડશે.

આ રીતે આપણે માનવતા, માર્ગાનુસારીપણું અને સમકિત એ ત્રણ ભૂમિકા તથાસીઃ આ ત્રણ ભૂમિકા પસાર થનાર શ્રાવક ધર્મ આદરવાનો અધિકારી બને છે; અને જરા હિચ્ચ ભૂમિકા હોય તો સાધુ થવાનો અધિકારી બને છે.

શ્રાવકને ત્યાં જન્મ્યા એટલે શ્રાવક થયા એ માન્યતા ખૂબ જ અયોગ્ય છે એ સમજી લેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે: શ્રાવક એ વર્ણ, કુળ કે યાત્રિ સૂચક શબ્દ નથી: એ તો ગુણસૂચક શબ્દો છે: અને ગુણો શ્રાવકના પુત્રને વારસામાં મળે જ એવો નિયમ નથી.

હવે આપણે શ્રાવકધર્મ વિચારીએ.

શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ

જ્યારે સમકિત દૃઢ રીતે પ્રાપ્ત થયું હોય છે એટલે કે વૈરાગ્ય ઉત્કટ હોય ત્યારે સાધક સાધુધર્મ અંગીકાર કરે છે: વૈરાગ્ય એટલે ઉત્કટ ન હોય તો એ સાધક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ સાધના આગળ વધારી શકે છે.

શ્રાવક ભૂમિકા અને સાધુ ભૂમિકાનું બ્યેવ એકજ છે: અને તે બ્યેવ એ છે કે-વિકાસ સાધી કપાયો ટાળી પૂર્વ કર્મ સમતાથી બોગરી લેવા: પ્રાયશ્ચિતથી જે કર્મનો બંધ છુટે તેવા કર્મોથી એ રીતે છુટવું: અને નવા કર્મને આવતા રોકતા, એ રીતે કર્મ મુક્ત થઈ, બંધન મુક્ત થઈ, પરમાત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું.

સમકિતની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા એટલે ધર્મનો પાયો સુદૃઢ રીતે નખાયો એમ કહી શકાય: એ પાયા પર આત્મચાન અને આત્મ-દર્શન માટેની સુંદર પ્રમારત બાંધવાની છે.

આ માટે શ્રાવકો અને સાધુઓ માટે વ્રતો યોગ્યતા છે: તે ટુંકમાં બોલેએ.

શ્રાવક માટે બાર વ્રત યોગ્યતામાં આવ્યા છે.

અથમ પાંચ મતો મુખ્ય છે: આવકના મત અણુમત કહેવાય છે; કોરુપ્શન કે તેમાં ફેટફીક મર્યાદા છે.

મુખ્ય મત અહિંસાનું છે. આવક એટલે ગૃહસ્થાશ્રમી, ગૃહસ્થાશ્રમ અંગેની અનેક ફરજો તેને બાબતવાની રહે: વળી આવક કોઈ જાતિ કે વર્ણ સુચક ચબ્દ નથી: તેથી ક્ષત્રિય આવકોને સુદ્ધ પણ ખેલવા પડે. એ મધ્ય માટે પ્રથમ મતમાં યોગ્ય નોંધવાઈ કરવામાં આવી છે.

મસ જીવ, સૂક્ષ્મ એકંદ્રિય, બે ઇન્દ્રિયવાળા, તથા ઇન્દ્રિયવાળા; ચાર ઇન્દ્રિયવાળા: તથા સંસી અને અસંસી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવની હિંસા ન કરવાની તેમાં આગા છે.

તેમાં એ મર્યાદા છે કે—

જીવને જાણીને, જોઈને મારણો નહિ

અપ્રસાદ પ્રગટ કોઈ જીવને મારણો નહિ.

અને સરીરના રોગને માટે આપધીની જરૂર પડે એ માટેની છૂટ સિવાય હિંસા કરવી નહિ.

આવકની પ્રતિજ્ઞામાં આટલી મર્યાદા સુધી છે. પરંતુ સાધક આવક એ છુટછાટનો આગ્રામાં આછો ઉપયોગ કરશે અને એવી છૂટ લેવા માટે એના હૃદયમાં તો દુઃખ જ થશે.

આ મતોના અતિચાર-વચ્ચં કરવા માટેના સુચનો છે: એ સુચનો તે વખતનો સમાજ વિશેષ લક્ષમાં રાખી યોગ્યમાં છે: તે પ્રખતે કૃષિ પ્રધાન હતી: તેથી તેને અનુલક્ષીતે આ અતિચારો યોગ્યમાં છે.

એ અતિચારો પાછળનો ભાવ સમજી આપણે આજ માટેના સુચનો વિચારી લેવા ધટે.

નોંધણી કે નીચેના માણસો પાસેથી ગળ ઉપરાંત કામ લેવું નહિ: કોઈના નિર્દોષ આનંદમાં ભંગ પાડવો નહિ; નોંધણી અને સ્વજનો

પ્રત્યે પ્રેમમય વર્તન રાખવું: અહિંસાની ભાવનાને જીવનમાં આચરવા પ્રયત્નો કરવા. એ આજની મુખ્ય જરૂરિયાતની વસ્તુ છે.

ખીલું વ્રત છે સત્યનું: તેમાં મોટી વાતો અંગે જુલું ને ખોટાવાની પ્રતિજ્ઞા છે: અમુક દુશ્મનો ખ્વાલ રાખી આ મર્યાદા યોજી છે: ચોખ્ખા વિકાસથી જે ખરેખરો આવક થયો છે એને માટે આટલી વસ્તુ તો સહજ થઈ જાય: પરંતુ આવક તો બધી વાતોમાં સત્યપાલનનો પ્રયત્ન કરવાનો જ.

આવક માટે આ વ્રતમાં પણ અંતિયારો છે.

કોઈને ધાસકો પડે એવું ન ખોલવું: માત્ર સત્ય જ ખોલવાથી બસ થતું નથી: સત્ય પ્રિય અને હિતકર બોલો: એવો પ્રસંગ ન હોય તો મૌન ઇચ્છનીય છે.

કોઈના રહસ્ય, કોઈની ખાનગી વાતો એ ખુલ્લી કરે નહિ.

ખોટા લેખ-પત્રો એ ન કરે.

અહિંસા અને સત્ય એક ખીમ સાથે ખૂબ જ સંકળાયેલા છે.

સત્ય અને અહિંસા પ્રગતિના બે મુખ્ય સાથી છે.

ત્રીજું વ્રત અહતાદાનનું છે: ચોરી ન કરવી: કોઈની વસ્તુ આપ્યા વગર લેવી નહિ. તેમાં સર્માંની, વ્યાપાર, અંગેની તથા વસ્તુ માટે અમુક છુટછાટ મુકવામાં આવી છે.

આ વ્રતનો સાર એ છે કે—અણુ હકનું લેવું નહિ: એટલે કે નીતિમય રીતે માટે આ વ્રત આપણને આમક રાખવા કહે છે.

ચોરી કરવી નહિ એટલું જ નહિ ચોરને ઉત્તેજન પણ ન આપવું નેષ્ટિએ: ચોરાયેલ વસ્તુ જાણીને ખરીદાય નહિ, સમાજ વિરુદ્ધ અને રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ જેમણે ગુન્હા કર્યા છે તેમને દેશ આપવો

નહિ: તેમને છુપાવવા નહિ. વ્યાપારમાં કામને ઉતરવા નહિ: પ્રમાણિકં
પણે વેપાર કરવો; તોફારીમાં પણ પ્રમાણિકતા જાળવવી જોઈએ.

ચોથું તત્ત્વ સ્વદારા સંતોષનું છે. શ્રાવક તો આત્મપંથનો
પશિક છે: વિષયવાસના પર એ વિજય મેળવવા ઇચ્છે છે; તેથી
એને સ્વપત્નિથી સંતોષ રાખવા કહેવામાં આવ્યું છે. સ્વપત્ની સાથે પણ
યથેચ્છ રીતે ભોગ ન ભોગવી શકાય. બંને તેટલો સંયમ એના કરે
આચરણમાં હોય સ્વભી સાથેનો દેહ સંયમ પણ ખૂબ જ મર્યાદિત હોય.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંયમી શ્રાવક શ્રાવિકનું આદર્શ દર્શાવે વિજય
શેઠ અને વિજયા શેઠાણીનું છે. બંનેએ જીવનભર શુદ્ધ ધર્મચર્ચ
પાળ્યું: અને પ્રભુ મહાવીરે એક પુત્રી રત્નથી જ સંતોષ માન્યો:
શ્રાવક પણ આ ભૂમિકા ભરે, પ્રવનશીલ, રહે.

ધર્મચર્ચ સાધના અંગેના અનેક આનુસંગિક નિયમો એ જરૂર
પાળે જ. એનો ખોરાક સાદો અને સાર્વિક હોય. એનાં વસ્ત્રો અને
આભૂષણો વિદ્વાસ-પોષક ન જ હોય: એ ખરાબ દ્રવ્યો જુએ નહિ:
એકાંત દાળે: શયનમાં પણ વિવેક રાખે: શુદ્ધ ભાવના રાખે. કામ
ભોગની ઉત્તેજના ચાપ એવું કંઈ કામ એ ન કરે.

પાંચમું અપરિમદ તત્ત્વ છે: પરિમદની-ધન, વૈભવ, તોફાર
વિગેરેની મર્યાદા બાંધવા તત્ત્વ મુખ્ય છે: જોત સત્તોએ પરિમદને મહા
આરંભનું કારણ કહ્યું છે: અને પરિમદ ઝાકવા ઉપદેશ આપ્યો છે.

વરુણોની નિરુદ્ધિયાન તો દેહ ટકાવવા પૂરતી—સંસારનાં
કર્મોના પાલન પૂરતી છે: શ્રાવકે ધન-સાધના વગેરેને મર્યાદિત
ખતાવવી જોઈએ: જોથી પછી એ વધુ આરંભથી બચે અને સંતોષી
બની આત્મજ્ઞાનના પંથે પ્રયાણ કરી શકે.

આજે ટેકાકે શ્રાવકો આ તત્ત્વ લે છે: અને ધારી મર્યાદા પૂરી
યઈ જાય છે ત્યારે વધુ વ્યાપાર અને ધન સંચય કરી, પુનઃ વિગેરેનાં

નામે કરે છે. રૂપદ્વય રીતે આ રીતે વ્રતનો ભંગ જ થાય છે. ખરી હકીકત તો એમ છે કે એમણે વ્રત તો લીધું. પરંતુ ધનવાલસો ઘટી નથી; વ્રત લેતી વખતે તો એણે પ્રમાણિક્તાથી લીધું પરંતુ પાછળથી એ મર્યાદાથી સંતોષ નથી થતો. એટલે આવું બને છે.

અને અગાઉ કહ્યું તેમ આજનો મોટા ભાગનો ધનસંચય ગુણ્ય કરતાં પાપનું પરિણામ છે. એવો ધન-સંચય આત્મજ્ઞાનના પંથમાં સાધક તો ન જ નીવડે; પરંતુ બાધક નીવડવાનો વધુ સંભવ છે.

તે પછીના ત્રણ વ્રતો ગુણ્ય વ્રત કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ વ્રત દિશાએની મર્યાદા-એટલે કે મુસાફરી-પ્રવાસ અંગેની મર્યાદા બાંધવાનું સુચવે છે. બને તેટલી સંસારની આસક્તિવાળી પ્રવૃત્તિઓ ઓછી કરવાનો આમાં આશય છે. આ વ્રતની પણ ભાવના ખ્યાલમાં રાખી તે વ્રત આચરવાનું છે.

સાતમું વ્રત ભોગ અને ઉપભોગની એટલે કે એક વાર ભોગવાય અને વારંવાર ભોગવાય તેવી વસ્તુની મર્યાદા બાંધવાનું સુચવે છે. શરીર એ તો માત્ર આત્માનું ઓળીયું છે; શરીરને આનંદ આપવો એ જીવનનો નથી; તેથી ભોજન, શોખ, વિલાસ પર નિયમન મુકવા આ વ્રત ફરમાવે છે; આથી શરીર પરની આસક્તિ થોડે ઘણે અંશે ઘટે; આ ઉપરાંત આ વ્રત ફેટલાક ધંધા ન કરવા શ્રાવકને ફરમાવે છે. દાખલા તરીકે હાથીદાંતનો વેપાર; તળાવ કુવા ખોદાવવાનો વ્યાપાર આ નિયમ પાછળ અહિંસાની ભાવના છે; એ ઉપરાંત જુના વખતમાં સમાજમાં વણે હતા; દરેક વણું અને પેટા વણુંના ધંધાઓ નિશ્ચિત હતા; આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે શ્રાવકનો મુખ્યત્વે વ્યાપાર-શુદ્ધ વાણિજ્ય હતા; આ વ્રતે નહિ કરવા ફરમાવેલા વ્યાપારો બીજા વણે માટે યોગ્યતા હશે; માટે શ્રાવકએ ધનના લોભમાં ફસાઈ બીજાના વ્યાપાર પર તરાપ ન મારવી એવો પણ આશય આ વ્રત પાછળ હશે.

આને તો એ વસ્તુસ્થિતિ પાટાઈ મધ્ય છે: એથી આને શ્રાવકે
વ્યવસાય પસંદ કરવામાં હિંસા અહિંસા વિચારવાની છે: એ ઉપરાંત
એ વ્યવસાય સમાજ કે રાષ્ટ્રને અહિંસકર તો નથી ને? એ પણ
વિચારી લેવું યોગ્ય છે.

આક્રમણ વત્ત અનર્થાદિનું છે, આપણે કોઈ સ્વર્ગ વગર-રહેજ
મહાસત્ત્વથી પાપમય કર્મ બાંધીએ છીએ, એથી દૂર રહેવા આ વત્ત
સુચન કરે છે.

શ્રાવક વિકાર-કામ વધે તેવી વિશ્વાસ અને શ્રમનાની વાત ન કરે.
એથી બ્રહ્મચર્યને હાનિ પહોંચે છે. એ જેમ તેમ ન બોલે: વિચારીને
બોલે: કોઈને ગાળો ન દે: અકારણ કોઈનું દિલ ન દુઃખવે: એ
ખરાબ એટલાએ પણ ન કરે. વસ્તુઓ આસક્તિપૂર્વક ન ભોગવે:
કોઈનું ખરાબ ન ઇચ્છે: માત્રુ ધ્યાન ન ધરે.

આ પછી ચાર સિક્ષાવ્રત આવે છે. આ વ્રતો વિકાસ માટે
ક્રિયાકારી સુચવે છે. પ્રથમ વ્રત સામાયિકનું છે: સમતાભાવ
પ્રગટાવવા માટેનું આ વ્રત: શ્રાવક જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે ત્યારે
સમતા માટે આ સાધના કરે.

દશમું વ્રત એક દિવસ અને રાત્રીની મર્યાદામાં સંતરકરણીપૂર્વક
ધર્મ શકે છે.

અગિયારમું વ્રત પૌષધ વ્રત છે.

પૌષધ વ્રત એટલે એક દિવસની સાધુતા: એક દિવસ ઉપવાસ
દરી તે દિવસ સાધુની જેમ રહેવું: અને ધર્મચિંતન કરવું. ઉચ્ચ
કક્ષાની આ વ્રત અંખી કરાવે છે.

બારમું વ્રત સાધુશ્રી પ્રતિ વિનયભાવ અંગેનું છે. સત્સંગ શ્રાવક

હમેશાં ધન્ય છે: સતસંગનું જાળ અગ્રેષ્ઠ છે: સતસંગ શુદ્ધ જીવન માટેની સુદૃઢ પ્રેરણા આપે છે: પુણ્યના વાંસળા અને અધ્યયન જે ન આપી શકે તે સતસંગ આપી શકે છે: કારણ આચરણ જીવનમાં જે અસર કરે છે તે કોઈ વસ્તુ નથી કરી શકતી.

યોગ્ય તક મળ્યે સાધુજીને શુદ્ધ આહાર માણી વહોરાવવાનું સુચને છે: અને એ કરીને નમ્ર રહેવા સુચવે છે.

આ ઉપરાંત આવક ૧૮ પ્રકારના પાપસ્થાનકાથી દૂર રહેવા સતત પ્રયત્નશીલ છે. એ પાપના ૧૮ નિમિત્તો અગર કારણો આ છે: ૧ દિંસા: ૨ અસત્ય: ૩ અદત્તાદાન: ૪ વાસના: ૫ પરિગ્રહ: ૬-૯ ક્રોધ: માન: માયા: લોભ ૧૦-૧૧ રાગ: દ્વેષ ૧૨ ક્લેશ ૧૩ અભ્યાખ્યાન-કોઈ પર આજ ચકાવવું: ૧૪ પૈશુન્ય-ચાડી યુગલી કરવી: ૧૫ નિંદા: ૧૬ રતિ-અરતિ ૧૭ માયા: ૧૮ મિથ્યાત્વ.

આમાંના પ્રથમ પાંચ નિમિત્તો તો મતોમાં આવી જાય છે.

આવક મિથ્યાત્વ જોઈએ કે ચૈતન્ય પરથી શ્રદ્ધા ઊઠાવે તેવા તરવોથી દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ છે.

રહેવા, ખાવા, પીવાના, ખાળ વગેરે સ્થળોમાં સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ જેમ અને તેમ ઓછી થાય તેવું તેનું વર્તન હોય છે. એ ખૂબ જ સ્વચ્છ રહે અને વાનાવરણ સ્વચ્છ રાખે. તે જનાં ખાવા સૂક્ષ્મ જીવો ઉત્પન્ન થાય તો તેની વિરાચના ન થાય તેનો એ ખ્યાલ રાખે છે.

આ રીતે આવક પોતાની સાધનામાં આગળ વધે છે: જીવ-અજીવ તરવને એ સમજે છે: અને ચૈતન્યમાં એની શ્રદ્ધા જામે છે: પાપમય કાર્યો એ ત્યાજે છે: પુણ્યનો પણ આસર ઓછો થાય તેમ ઇચ્છે છે: અને તેમ વર્તે છે: સંવરથી નવા કર્મને રોકે છે: જુના કર્મની નિર્જરા કરે છે: કર્મબંધનો તોડતો જાય છે અને મોક્ષ માર્ગ તરફ આગળ વધે છે.

આ કાળે આ ક્ષેત્રમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય પરંતુ મોક્ષની નજીક તો જરૂર જઈ શકાય છે: અને જૈન સૂત્રે તો ફરમાવ્યું છે કે ૧૫ મોઢે મુક્તિ મળી શકે છે: ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહો રહો પણ યોગ્ય સાધક મુક્તિ મેળવી શકે છે: આ પંદર પ્રકારમાંનો એક પ્રકાર છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુક્તિ એ શક્ય છે છતાં વિરલ છે એ વસ્તુ પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ ગૃહસ્થ અનેક પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છે: તેથી એ જૂમિકામાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની ઉચ્ચ જૂમિકા મુશ્કેલ છે: જો કે ઉપવેદ સાધના એ તો અંતરની વિશુદ્ધિ, તાદ્રાવેલી, અને પુરુષાર્થ પર આધાર રાખે છે.

સાધુધર્મ યોગ્ય લાયકાતવાળો જ પાળી શકે: સાધુને પાંચ મહાવ્રતો આચરવાના હોય છે: અહિંસા: સત્ય: અર્ચોધર્મ: ધ્યેયધર્મ: અપરિગ્રહ. શ્રાવકના વ્રતોમાં અનેક છુટછાટો હોય છે: અહિં તેવી કશી છુટછાટો નથી. શુદ્ધ ધ્યેયધર્મ પાળવાનું હોય છે. પરિગ્રહ તો કશો જ ન રાખી શકાય: માત્ર અનિવાર્ય જરૂર પૂરતાં વસ્ત્રો અને અપ્પયન માટે થોડી સામગ્રી: અને પાત્રાંઓ એટલુંજ સાધુ રાખી શકે.

અને સાધુને તો જીવનભરની સામાયિક: સમતાની સાધના પ્રતિજ્ઞાઓ આણુ જ રાખવાની હોય છે. સાધુનું જીવન એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસ, મનન, ચિંતન, નિદિધ્યાસન, તપશ્ચર્યા (ખાલ્લ અને આંતરિક), કષાયોનો નાશ, કર્મોનો નાશ વિ. માટેના સતત પ્રયત્નો અને શ્રાવકોને ધર્મ પ્રત્યે અભિમુખ કરવા માટે ઉપદેશ.

સાધુને તો જીકાયના નાશ-જીકાયના પિયરની ઉપમા આપી છે: સાધુ માત્ર પોતાના વિકાસની જ ચિંતા ન કરે: સહુ જીવોને એ ચૈતન્યપ્રેમી-આત્મસ્વરૂપની ઝાંખી માટેની તાદ્રાવેલીવાળા બનાવે.

સાધુ શબ્દમાં સાધ્વીનો પણ સમાવેશ ગણી લેવો: અને શ્રાવક શબ્દમાં શ્રાવિકનો પણ.

આ રીતે શ્રાવક અને સાધુ શક્તિ પ્રમાણે સંવત્સર તરફ શક્તિ વાપરે છે: કર્મથી હજારા બનતા બન છે. મોટા માર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરતા બન છે.

એમ કરતાં કરતાં એવો સમય પણ આવે જ્યારે એમ લાગે કે હવે દેહ નહિં ટકે: આ સમય દેહ નાશવંત છે એવી શ્રદ્ધાવાળા સાધુ અને શ્રાવકો અણુસણુ આદરે છે: જગતની સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે: અન્નપાણી પણ છોડે છે: અને આત્મચિંતનમાં લીન બને છે: અને શુદ્ધ બાવથી દેહ છોડે છે.

અને આ બંને થયેલી સાધના અફળ જતી નથી: આ ભવની સાધના એના બાવિ જીવનમાં સંસ્કારો રેકશે: આત્મતત્ત્વ તરફ દોરશે: અને તેની સાધના આગળ ચાલશે: છેવટે આત્મસ્વરૂપની એ પ્રાપ્તિ કરશે: કર્મમુક્ત બનશે: સિદ્ધ થશે.

આ છે ધર્મમય જીવન ગાળવાનો માર્ગ. સૈકાઓ પહેલાં પ્રભુ મહાવીરે અને એમના પછી થયેલા આચાર્ય વગેરેએ પ્રરૂપેલો આ માર્ગ છે.

એ માર્ગને દુઃકમાં કહેવો હોય તો એના બે તરવો છે:

વિચારમાં સ્યાદ્વાદ: અને આચારમાં અહિંસા અગર વિવેક પૂર્ણ વિચાર: અને અહિંસાપૂર્ણ આચાર.

ધર્મમય જીવન ગાળવાના માર્ગની વિચારણા અહિં પૂરી થાય છે.

ઉપસંહાર.

ધર્મ એટલે વસ્તુનું સ્વાભાવમાં રહેલું તે: આત્મતત્ત્વ-આત્મ-દર્શનની પ્રાપ્તિ એ ધર્મ.

કાયમી સુખ આત્માની ઝોળખાણુ સિવાય પ્રાપ્ત ન થાય: આત્માની ઝોળખાણુ ધર્મ જ કરાવી શકે..

ધર્મ એ સંસારસાગરમાં નૌકા સમાન છે. સંસારસાગરમાં એ દીવાદાંડી છે.

ધર્મ એટલે આત્માની જોળખાણ: શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ. એ સાધના માટે છે: સાધના કુદરે અને બૂસડે નથી ચલી: સાધના ક્રમે-ક્રમે-ધીમે-ધીમે-એક એક પગસાથી થાય છે. કાઈ વિરલ વ્યક્તિ-અપાઠાજંધ સાધના કરી શકે.

સાધના માટે યોગ્ય ભૂમિકા જોઈએ.

ધર્મની સાધના માટે પ્રથમ માનવતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

ત્યારપછી માર્ગાનુસારીપણાની સાધના કરવાની છે.

ત્યારબાદ સમક્ષિત: પછી શ્રાવક અમર સાધુધર્મ આવે છે.

આ ભૂમિકાઓ સમજી જે એ પથે ચાલવા પ્રવૃત્ત કરશે એની પ્રગતિ કદાચ ધીમી હશે પણ એ પ્રગતિ ચોક્કસ હશે: એ પ્રગતિને મજબૂત પાયો હશે: ત્યાંથી પાછા પાવાપણું લાગે જ નહીં.

પ્રમુ મહાવીર જેવાએ કમણ: તથા સાધના કરી હતી એ વાત આપણે ન બૂલીએ.

આમ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ.

ધર્મમય જીવન શામાટે અને કેમ ગાળવું ?

卐

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोकेऽसुविं भारभूता
मनुष्य रूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

('જે લોકોમાં વિદ્યા નથી, તપ નથી દાન, નથી, જ્ઞાન નથી, ગુણ નથી તેમજ ધર્મ નથી તે લોકો આ દુનિયા માટે (વ્યર્થના) ભાર રૂપે છે અને માનવના રૂપમાં પણ સમાન છે.)

卐

ધર્મમય જીવન

શા માટે

અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક: ગુલાબચંદ નાનચંદ શેઠ-મુંબઈ]

રોજ સવારે મસ્જીદના મિનારા ઉપરથી મુસ્લિમો બાંગ પોકારતા આપણામાંથી ઘણાં સાંભળી તેમજ નોંધી શકે છે. મંદિરના ઘંટો રોજ વગાડે છે. હિન્દુસ્તાનના અલગ અલગ કહેવાતા તીર્થ-ધામોમાં લાખો માણસો તીર્થ-યાત્રા કરે છે. જોતો પણ પોતપોતાના મંદિરો તેમજ સ્થાનકોમાં જઈ પૂજા-પાઠ, સામાયિક વિગેરે કરે છે. મુસલમાનો હજજ કરવા મક્કા જાય છે. ઇસાઈઓ પેલેસ્ટાઈનમાં જીસસ ક્રીસ્ટની કબ્ર ઉપર ફૂલ ચડાવવા જાય છે. ચીનથી અનેક બૌદ્ધ-સંપ્રદાયના લોકો હિન્દુસ્તાન આવે છે. જુદ-જવા, સારનાથ વિગેરે સ્થળોની મુલાકાતો લે છે. હજારો જમીંઓ પોતાના પ્યારા પેગંબરોમાં (જુદ મંદિર) ક્યા (ભગવાન)ની પ્રાર્થના કરે છે. ઘણા પ્રોટેસ્ટન્ટો પોતાના ચર્ચમાં-સ્થાનકમાં કથા, પણ આકારના આધાર વિના ઈશુની પ્રાર્થના કરે છે.

આવી ઘણી ક્રિયાઓ-પ્રક્રિયાઓ માનુષ સમાજના જૂદા જૂદા જાગોમાં વમેશ અલગ અલગ સમુદાયો કરતાં નજરે ચડે છે.

આ બધી ક્રિયાઓની ભાવના પાછળ સર્વ સાધારણ ને એક સદાન આદર્શ રહેલો હોય છે અને તે ધર્મનો આદર્શ છે ! કશુંક

કર્તવ્ય, જીવનનું તેમને બચ્ચવવાનું છે અને તે કર્તવ્ય પોતાના જીવન-કાળમાં બજાવ્યા સિવાય છુટકો નથી એવી ભાવના લોકોના હૃદયોમાં, જીંડે-જીંડે ધર ફરેલી હોય છે અને આવી કર્તવ્યભાવનાના જૂદા જૂદા વહેતાં વહેણોને આપણે એક સત્ય વસ્તુ રૂપે ઝાળખીએ છીએ અને તેનું નામ છે ધર્મ !

અલગ અલગ માનવ સમુદાયની વંચપરંપરાગતની માન્યતાઓ, જે તેમના સંસ્કાર સ્વામીઓ તેમને વારસામાં આપી ગયા છે તે આજે ધર્મના નામે પ્રચલિત છે અને જો કે સંસ્કાર સ્વામીઓ દુનિયાના ઇતિહાસની મહાન વિભૂતિઓ રૂપે ચર્ચિત ગયા છે પરંતુ કાળે કરીને આંતરિક દ્રષ્ટિના અભાવે અમૂક ક્રિયાત્મક-રૂઢિમત માન્યતાઓ જ ધર્મના નામે પ્રચલિત છે.

ઈશુએ પોતાની જાતનું બલિદાન આપીને લોકોને પ્રેમ અને ભ્રાતૃત્વનો મંત્ર શીખવાડ્યો હતો, શુધ્ધ સમગ્ર ત્યાગ પછી લોકોને મધ્યસ્થ ભાવનાનો બોધ આપ્યો હતો અને મહાવીરે સંસારની અસારતા બોધીને ‘જયં ચિદ્દે જયં માણે’ નો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પણ આ બધી ભાવનાઓને આજે જીવતી કબરમાં દાટી દેવામાં આવી હોય તેવું આપણને વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપરથી જરૂર લાગશે.

અમૂક સંસ્કાર સ્વામીઓના કહેવાથી જ તેને જીવનમાં અમલી રૂપ આપ્યા વગર માન્ય રાખવું એ જ ધર્મ નથી ! તેમજ ધર્મનું સ્વરૂપ જો સુખકારી હોય, મંગળકારી હોય તો પછી જગતના અલગ અલગ માનવ સમુદાય આજે ધર્મના નામે જ ત્રાસ વેડી રહ્યા છે તેનું કારણ શું ? ધર્મનું વાસ્તવમાં જીવનમાં કોઈ સ્થાન ખરું ?

ધર્મના નામે ઇતિહાસના પાતે સેંકડો યુદ્ધો લખાયા છે. શેવ અને જીનોના અન્યોન્યને તેજની કક્કની કક્કમાં ડૂબાડીને મારી નાખવાના દૂર દાખલા માનવસમાજે આ ધર્મના નામે પોતાની

તવારીખમાં નોંધ્યા છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે અન્ય ધર્મોએ ઉપર અત્યાચાર પણ આપણે મઘ-ગુપ્તીમાં જોઈ ચકીએ છીએ. મુસલમાનોને જજ્યા-કર હજી વિસ્મરિત થયો નથી ! દૂર દૂરના દેશોમાં યુરોપમાં આજ સુધી ધર્મના નામે લડાઈઓ જ થયેલી છે ! અને તે નાની કે મોટી લડાઈઓની માતનાઓમાંથી અત્યાર સુધી પસાર થયું છે ! માણસોને ગુલામ બનાવનાર અને તેમને વેચવાનો ધંધો પણ આપણે ન જ ભૂલી ચકીએ, ચકુદીઓ અને ઇસાઈઓની લડાઈ, ઇસાઈઓ અને ટુર્કોની લડાઈઓ, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલીકની લડાઈઓ, ઉચ્ચ અને નીચ પ્રોટેસ્ટન્ટોની લડાઈઓથી યુરોપનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ છે અને આવી ધર્મના નામની લડાઈઓ દર રૂપ વર્ષના અંદાજે યદ્દ જ હશે એમ આપણે ઇતિહાસના પૃષ્ઠો ઉપસાવતાં જોઈ ચકીશું !

હિંદુ-મુસલમાનોના હુલ્લડો, ખર્મી-મુસલમાનોના હુલ્લડો, શિયા-સૂનીના મતભેદો, શૈવ અને વૈષ્ણવોના ઝગડાઓ, એકમાર્થી ખીજ ધર્મમાં લઈ જવાની-વટકાવવાની નીચ મનોવૃત્તિના દાખલાઓ આપણા દેશમાં પણ આપણે આજે જોઈ ચકીએ છીએ અને જોતાં આવ્યા છીએ.

ધર્મભ્રષ્ટતાના નામે એક માણસ શુદ્ધને હલકો ગણે છે, મુસલમાન ઇતરેકોએને કાશીર તેમજ ઈનર કોમો મુસલમાનોને નાસ્તિક વિગેરે કહીને પારસ્પરિક હલકા પાડવાની વૃત્તિ આજે પણ લોકોમાં રહેલી છે. આ પ્રવૃત્તિ જૈનોમાં પણ શ્વેતાંબર-સ્તિંબરના ઝગડા, આપસમાં એક ખીજ ઉપર આક્ષેપ અને પ્રત્યાક્ષેપની ઝડી, તથા જૈન હોવાં છતાં અલમ અલમ જૈનાચાર્યોના શિષ્યો આપસમાં માયાં લડાવે છે.-વિગેરેથી હેમાત હેવાનું સિદ્ધ થાય છે !

ધર્મના નામે, પાતિત્યવનના નામે પતિ પાછળ બળજબરીથી સ્ત્રી ચલાવો અને કસવાનો ફૂર રિયાજ અને તેની રામાય કરાવે તેવી

વિગતો! આપણે કેવી રીતે જૂલી કાઢીએ? નર-મલિદાન આપીને
પોતાના દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાની વાતોએ આજે પણ પદ્મ-કદા
આપણે પંત્રોમાં વાંચીએ છીએ!

આ બધી વસ્તુઓ ઉપરથી એક વિચાર સૂરે છે કે શું
વાસ્તવમાં ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન છે? અને ધર્મ ગ્રાહ્ય વસ્તુ જ હોય,
ઉપયોગી હોય અને “સત્ય”, “શિવ”, “સુંદરમ” રૂપ હોય તો આપણે
પ્રકારની લક્ષણો શા માટે?

ઉપર જણાવી ગયો છું તેવી લક્ષણોમાં આપણે લગભગ એક જ
વસ્તુનું યુનરાવર્તન મેં જોયું છે ‘અમારો ધર્મ આકૃતમાં છે!’
મુસલમાનો કહે છે કે ‘ઈસ્લામ ખતરામાં છે’, હિંદુઓ કહે છે કે
‘હિંદુ-ધર્મનું અસ્તિત્વ કળી રહ્યું છે, જોતો કહે છે કે જોતો ધર્મ
ઉપર લયકર વિષત્તિ છે, ‘મસાઈઓ મસાઈ ધર્મ માટે અને ખ્રીસ્તો
‘સીઈ-ધર્મ’ માટે મુલ્ય ઉપરના ત્રિશેષણો વાપરે છે. અને વાસ્તવમાં
ધર્મ-સાત્તાળમાં જોતો હોય, તેના ઉપર આકૃતના વાદળોએ ઝડપમાં
હોય તો મધ્યે એ માણસની રક્ષા કેવી રીતે કરવાતો? જે મોટે
નિર્ભય નથી તે બીજાને કેવી રીતે નિર્ભય જીનાવી શકશે?

ઉપર કુવધી નિકળેલ માનવસમાજ આજે અલગ અલગ ખડોમાં
વહેંચાઈ ગયો છે અને આજે એ જ સમાજનો એક અંગ બીજાને
‘કાફિર’ કહે છે ત્યારે બીજો પહેલાં ‘નાસ્તિક’ કહે છે. એક ખૂત-
પરસ્તીને કાષ્ઠિય સંનિગોમાં ‘સ્ત્રીકારવા’ તૈયાર નથી ત્યારે બીજો
ફક્ત મૂર્તિ-પૂજા વિગેરેમાં જ જીવનની પ્રતિષ્ઠા સમજે છે. જીવનના
ધ્યેય તરીકે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે, શાશ્વત સુખ માટે માનવસમાજના
આદિકાળના પૂજના જે વિશાળો-સાકાર અને નિરાકાર-પૂજાને જૂલી
જઈ લોડા ફક્ત સાકારથી જ બધાને મોક્ષ મળવાનો અથવા નિરાકારથી જ
જીવનનું સર્વ એક લક્ષ્યનિંદુ પ્રાપ્ત થવાનું માની બેસે છે. અને એકાંત

એક માર્ગથી જ 'અર્ધા' મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે એવો આશંક રાખે છે. આ આધુનિક-વેદીયાપણું ત્યાંસુધી પણ મગજ ચાલે છે કે 'આવી' અર્ધ માન્યતાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા માટે માનવોનાં પ્રાણો લઈ લેતાં જરા પણ લોકો અચકાતા નથી !

તો શું આ જ વાસ્તવમાં ધર્મનું સ્વરૂપ છે ? 'ધારયતિ. ઇતિ ધર્મઃ' જે માનવને અવનતિના ઉંડા મર્તમાં પટકાતો બચાવે તે ધર્મની વ્યાખ્યા શું ઉપરોક્ત ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં જ સમાઈ જાય છે ? આપણે જ્યારે ધર્મમય જીવન ઉપર જ જોવા બેસીએ છીએ ત્યારે આપણને વાસ્તવિકતા અને આકંઠર ઉપર વિચાર કરવો રહ્યો. ધર્મની વાસ્તવિકતા અને પ્રચલિત માન્યતાનું વિશ્લેષણ કરવું રહ્યું ! સર્વ પ્રથમ ધર્મ શું અને ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન શામાટે, એનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ક્યારેક નિવૃત્તિ, અનુભવી, માણસ પોતાની જાત પ્રતિ અંતર્દ્રષ્ટિ કરે છે, કર્તવ્યની લાગણી અનુભવે છે અને કર્તવ્યની દિશા પણ નક્કી કરે છે. જન્મ-મરણના ઝંઝાવાતોમાંથી પસાર થતો આત્મા રમણાન શાંતિની નિરવતા અનુભવે છે અને એ એકાંત-સાધના પાછળ તે કરીકે જવાબદારી સમજે છે. ધણી પ્રવૃત્તિઓને તે સારી નથી મણ્યતો છતાં પણ કરે છે, ધણીવાર તે પ્રવૃત્તિઓથી પાછો પણ વળે છે. ક્યારેક સાંસારિક ભોજોમાં આસક્તિ, ક્યારેક વિરક્તિ, એવી રીતે અનેક ભાવનાઓના વહેણમાં તે સુખદુઃખના મોગ્ગાં સાથે અઘડાય છે, પછડાય છે, અને આગળ વધે છે. આવી અચામલોમાંથી તે પોતાના જીવનની સાચી અને નિશ્ચિત કર્તવ્ય-દિશા બનાવે છે, જે એનું મહત્ત્વ છે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે જ જન્મ જન્માતર દોરિય કરે છે. આ પ્રકારની દિશા નક્કી કરવી, કર્તવ્યપ્રણયણ થવું એ ધર્મની પ્રારંભિક ભૂમિકા છે. ઉપરોક્ત જણાવી ગયા તે પ્રમાણે અંતરમાં સાલતી જીવનની

નિરસતા ને અનુભવીને જીવનમાં સરસતા પ્રગટાવવા આત્મા કંપે. અને એ કંપના એજ ધર્મપ્રાપ્તિનું સાધન છે. એટલા માટે જ, ધર્મનું જીવનમાં ચોક્કસ સ્થાન છે. ધર્મ વગરનું માનવનું જીવન મૃત્યુસમ છે એમ કહીએ તો અસ્થાને ન જ મળી શકાય !

પણ ધર્મની વાસ્તવિકતા શું ? આપણે આજના પ્રચલિત ધર્મેના સંસ્થાપકોના ચબ્દોમાં વિચારીએ ! સંસ્થાપકોના ધર્મની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ માનવ-સમાજનું ખરાબ યાવ તેવો હતો એમ તો કદાપિ ન કહી શકાય ! પણ જે વિચાર-ધારાઓનો પ્રારંભ જે દેશ, ધર્મ, કાળ અને માનવસ્વભાવમાં થયેલો તેમાં સમયના વહેણો વહેતાં, તેનું ફક્ત બહારનું રૂપ એટલે અમુક આચારો જ રહી જવા પામે છે. જ્યારે માનસચાલક પ્રભાણે તેનું અંતર્દર્શન ધણું જ ઓછાં કરે છે અને જોડો કરી શકે છે તેઓમાંથી ધણું ઓછામાં એટલી નિરસતા પ્રગટે છે કે લોક-લાગણી, લોક-માન્યતાની વિરૂદ્ધ તેઓ સત્ય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરી શકે ! આ ઇતિહાસની મહાન ભૂલ છે. માનવસમાજનાં જૂઠાં જૂઠાં સમયમાં જે જે યુગ પુરુષોએ તે તે સમય માટે યુગાનુરૂપ ઉપદેશ આપેલો, પણ આજે તે ઉપયોગી છે કે નથી, તેનું વાસ્તવિક ખિંકું શું ? વિગેરે વિચાર્યા વગર તેને જ સર્વથા માલ સમજવું એ નરી મૂર્ખતા છે અને માનવસમાજના ઇતિહાસની વંચપરંપરાગતની આ ભૂલનું ફળ આપણે આજે ધર્મને નામે, ધર્મ-ભ્રમ, મિથ્યાકંનર, અગિમાન, આપસી લઘાઈઓ વિ વસ્તુઓના પ્રતિપાદનના રૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ !

ધર્મનું સર્વકાલ સર્વમાલ્ય રૂપ મંગલકારી હોય છે. બાઈબલની લૂકા-૬ માં નીચે મુજબ ધર્મનો સાર કહ્યો છે:—

‘પોતાના શત્રુથી પણ પ્રેમ રાખો, જે તમારાથી વેર બાંધે તેનું પણ જલ્દી કરો ! જે તમને ત્રાપ આપે તેને આશિષ આપો અને જે તમારું અપમાન કરે તેના કલ્યાણની પ્રાર્થના કરો ! જે

તમારા કોઈ માથ ઉપર તમારો માર તમે બીજી ગાથ ધરો અને
જેણે તમારો ચાંદર લઈ લીધો હોય તેને તમારું બંધાઈ આપતાં
પણ ન અચંકારો !

—હુકું-૬

માનવ સંભોજનમાં માનવતા પ્રસારે, ધર્મબાધનામાં પ્રસાર અને
પ્રચાર થાય, તેમજ બંધુત્વ બધામાં ફેલાય તે માટે આ દેશો
સરસ ઉપદેશ છે અને આને જ આપણે ધર્મની વાસ્તવિકતા કહી
સૂચીએ. અને આ ઉપદેશની વિપરીત, વાસ્તવિકતાની વિરુદ્ધમાં
આક્રમરને આજે આપણે જે રીતે ફક્તો ફક્તો ઇસાઈઓમાં જોઈએ
છીએ ત્યારે આપણને ઇસાઈ-ધર્મ ઉપર સહેજે ગુસ્સો થયે. કાળા-
વેળાનો રંગ, ઉચ્ચનીચનો ભેદ જે આજે જોવામાં આવે છે તેનો
ઉપદેશ ઇસુએ કેયારે પણ આપ્યો નથી પણ આજે ઇસાઈઓમાં તે
મોજૂદ છે તે વાસ્તવિકતાની વિરુદ્ધમાં મિથ્યાદંબરને પ્રમાણિત કરે છે.

હવે હજારો મહામહા પવનગરનો પણ ઉપદેશ તેમના જ
શબ્દોમાં વિચારીએ:—

(૧) અમે તો તે પવનગરોમાં કામમાં પણ ફક્ત જોતા નથી.
(આંગળેનો ઘડ બજેલા મહાત્માઓમાં)

(૨) જે માણસો નેકોના કામ માટે જોસાવે અને સારા કામો
કરવા માટે કહે, અને ખરાબ કરવાની મનાઈ કરે તેજ લોકો પોતાની
મંજીલ-મુરાદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(૩) મુસલમાનો તમે બ્રાહ્મ ન હો !

(૪) જન્નત (સ્વર્ગ) તે લોકો માટે છે જે લોકો તંગી અને
સારી સ્થિતિમાં પણ ધર્મ કરે છે અને કોઈને રહેતા લોકોની બૂલોને
મોડે કરે છે. લોકો સારી નેકોનો મતાવ રાખનારનો અસ્લાહ મિત્ર છે.

(૫) જે ઘોષે આલાહના રસ્તે—અણુના પચે મર્મી છે તેને માર્ગ ન સમજો !

(૬) દુનિયાની જાંઘી ફકત માયાની પૂંજ છે.

—૩ સૂરે આલિધમાન.

આ બધાં સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધ મુસલમાનો આજે કઈ સ્થિતિએ છે તે સ્વયં વિચારવાની વસ્તુ છે અને આવો ઇસ્લામ ખતરામાં રહે તે તેમના ધર્મ પ્રત્યેની જુઝ્ઘિલાણું પ્રદર્શન કરાવે છે.

હજરત મહમ્મદ સાહેબે તો—૬ સૂરે અનઅમામ (કુરાન)માં કહ્યું છે કે—

મારું કામ તો જોલુનું જ કે તમને (લોકોને) ખુદાનો પયગામ પહોંચાડું. તેના ઉપર સંચલ કરવો કે નહિં એ તમારું કામ છે.

હજરત મહમ્મદ ૧૭ સૂરે બની ઇસાઇસની ૧૫ મી આયાતમાં એ પણ કહે છે કે—

‘તમે અલ્લાહ કહો કે રહેમાન પુકારો, જે નામથી તેને (ખુદાને) માદ કરશો તે સાચું છે.’ પણ આજે તેની વિરૂદ્ધ કેટલો આકબર વધ્યો છે તે ચિંતા-દાની, તથા મુસલમાન કામોના આપસના ધર્મભ્રાંતી આપણે સમજી શકીએ છીએ !

ભગવાન જુદાનો—

नहि वेरेन वेरानि सम्मन्तीष कुदायनं ।

अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ॥

[ધમ્મપદ-૩-૫.]

—આ ઉપદેશ પણ આજે જુલાઈ બપો આમ્યો છે. વેરથી વેર

દાંડવારં ચાંત થતું નથી, અવેરથી જ વેર રહે છે અને એજ સનાતન ધર્મ છે.—તો આદર્શ આજે ચીન અને જાપાન જે એક આમન્યાને માનનારાઓ છે તેઓમાં શુદ્ધાઈ જવા માગેલ છે, અને એટલે વાસ્તવિકતાનો લોપ થતાં, ભાવના નિકળી ગઈ છે, ફક્ત શુદ્ધ ક્રિયાકાંડો —પૂજા વિગેરે રહેવા પામ્યાં છે.

જાપાન મહાવીરના જીવન અને કવનનો સાર આચારમાં અદિંસા અને વિચારમાં અનેકાંતવાદ છે અને આજે તે વિચારનો—અનેકાંતનો તો લોપ જ થઈ ગયો છે. આચારની અદિંસાની મર્યાદા પણ અમૂક જ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ ક્રિયાઓ, લીલોતરી ન ખાવી, કાચું પાણી ન પીવું—વિગેરે મુધીજ મર્યાદિત બની ગઈ છે અને જાપાન મહાવીરની અદિંસાને આપણે જીવતી કબરમાં દાટી દીધી છે અને અનેકાંતવાદનું સરેઆમ આપણે ગળું ઢેંટણું છે એમ કહીએ તો કશી પણ અતિશયોક્તિ નથી જ. આજે આપણી—જેનોત્તી અદિંસાનું રૂપ ફેટલું વિકૃત બની ગયું છે તે નીચેના મારવાડી પદ ઉપરથી સમજી શકશું:—

વાણિયા રે વાણિયા ! પાણી પીવે છાનકે ।

ઝરુ મિનસ્વારા લેહી પીવે વિળ છાનકે ॥

(વાણિયા ! તું પાણી ગળીને પીએ છે પણ માણસોનાં લેહી તો વગર મળ્યે જ પીએ છે)

ક્યાં જૈનધર્મની વ્યાપક અદિંસાભાવના ! જીવનના અણુએ અણુમાં અદિંસાની જીવંત જ્યોત જગાવવાની ભાવના, અને ક્યાં આજની રૂઝિત માન્યતાઓ !

દિંદુધર્મમાં પણ આવી જ ધણી કુરૂદિઓએ ઘર કપું છે ! જાતિ-વેદ, ધર્મવ્યવસ્થાના આદેશ પાછળ માનવ સમાજના દિતના

કલ્યાણની ભાવના હતી પણ આજે તેનું વિકૃત રૂપ આપણને ધર્મનો ઉપહાસ કરતા નજરે પડે છે.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણાં કરતાં મહાન આત્માઓએ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે અને એ જ ભાવનામાં ત્યારે ત્યારે વિકારે પ્રવેશ કર્યો છે ત્યારે ત્યારે એ મહાન આત્માઓએ તત્કાલીન દુનિવાને સાચો રસ્તો બતાવ્યો છે. સારી રાહનાં આંતરિક રહસ્યને આજે દુનિયા સમજી શકતી નથી. ફક્ત આજે ધર્મના નામે આપણે લગામો, મતભેદો, તમાકડો અને પડાપડી વિગેરે જોઈએ છીએ.

પણ આ બધું એ માનવા માટે પૂરતું તો નથી જ કે આનાથી ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન નથી !

ત્યારે હવે આપણે ‘ધર્મમય જીવન શા માટે એ ઉપર વિચારણા કરીએ ?’ વસ્તુની વિચારણા પહેલાં ‘ધર્મ’ અને ‘જીવન’ બન્ને વસ્તુઓને અલગ તેમ જ એક વસ્તુ રૂપે એમ વિભિન્ન દૃષ્ટિકાણથી આપણે જોવી રહી.

ધર્મ એટલે શું ? :—આ પ્રશ્ન આજના જમાનાનો અતિ ગુચ્છવણીયો પ્રશ્ન છે. ધર્મની વિભિન્ન વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈએ છીએ, વાંચીએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ. હું ઉપર જણાવી ગયો તે પ્રમાણે હિંદુધર્મીઓ માને છે કે :—‘દુર્ગતો, પ્રપત્તં તમાત્મનં ધારયતિ ઇતિ ધર્મઃ’—‘દુર્ગતિમાં પડતા માણસોને બચાવે તેને ધર્મ માને છે. જૈન યાત્રી ‘વત્થુ સહાઓ ધમ્મો’ વસ્તુના રૂ. ‘બને ધર્મ માને છે અને તેના સ્વરૂપને ‘ધમ્મો મગલ સુક્કિઠં આદિસાં સયમો તવો’ રૂપ બતાવે છે. બોદ્ધ ધર્મ પણ ઉપરોક્ત પ્રમાણે ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ મંગલ માનવાની સાથે તેનું રૂપ અહિંસા, સંયમ, દમ માને છે. કુરાનનો સાર પણ ‘ઈમાનદારી’—પ્રામાણિક—જીવન છે, જેમાં નેકો, ચારિત્ર અને સત્ય

જીવનની પ્રાપ્તિ બધાને યાચ છે પણ તેમાં માનવ, જીવન મળવું. દુર્લભ છે અને માનવ જીવનને ધર્મમય બનાવવું. વાસ્તવમાં ૭ અતિ દુષ્કર છે. માનવ જીવનનો ધર્મ-માનવતા એને આપણી રંગેરંગમાં પ્રગટાવી સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવાનો છે !

ધર્મમય જીવનના 'સિદ્ધાંતો' નક્કી કરતા પહેલાં 'ધર્મમય જીવન શા માટે ?' તે પ્રશ્નને વિચારવો રહ્યો. હું ઉપર જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે જીવનને ઉન્નતિ અને પ્રગતિના પથે ગતિમાન કરવા માટે, આત્માનું સત્ત્વ સ્વરૂપ સમજવા માટે ધર્મમય જીવનની આવશ્યકતા છે. ધર્મ વગરનું જીવન, કર્તવ્ય સિવાયનું માનવ-જીવન, જીવન-ધર્મનો ઉણપને લક્ષને રહેશે, એ દેખીતું છે. ધર્મા લોકો માને છે કે ધર્મ માણસને કશો ફાયદો અપાવતો નથી અને એની જ વિરુદ્ધમાં અધર્મથી માણસ લાભોપતિ બને છે, કરોડપતિ થાય છે અને તેથી સુખી થાય છે. પણ આનો પ્રત્યુત્તર એક જ છે કે આ માણસ સાચું સુખ છે ? સત્ય છે ? યામ્ત છે ? હું તેમાં સત્ય, શિવ અને સુંદર એ બધાં તત્ત્વો રહેલાં છે ?

આપણે જોડે જોડે વિચારણા કર્યું તો આપણને ત્રણ યંત્રો કે તેમાં સાચું સુખ નથી ! ક્ષણિક આનંદ છે જે ક્ષણભર રહે છે, પછી દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ રહેલું છે. અધર્મથી માણસ વધે છે ખરો, ક્ષણભરમાં તે દુનિયાની ઉંચી ટોચે પહોંચી બાપ છે, પણ અધર્મથી એક સાથે જે એટલે ઉંચે ચડે છે તેના માટે પતન સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી ! તેનું ઉપર ચડતું એરંડીયાના ઝાડ ઉપર ઉંચે ચાતું છે, જેનો સવુથી ઉપલી ડાગ ઉપર બેસી ન શકાય, ત્યાંથી ખુસ્તું પડે અને તેનાથી તેની બધી વસ્તુઓનો વિનાશ થવાનો એ આપણે ન બ્રહ્મનું એક જ !

આ સિવાય હું ઉપર જણાવી ગયો છું તેવી માનવીય પ્રવૃત્તિઓ-
ક્રિયાઓ પણ આપણને માનવા પ્રેરે છે કે માનવ-જીવનમાં હમેશાં
માનવ કે જીવ શાશ્વત સુખ પાછળ પડે છે, અને તે સુખની પ્રાપ્તિ
માટે જાંબે છે અને તે સુખની પ્રાપ્તિ થવા સિવાય તેને ચેન પડતું
નથી અને એટલા માટે જ ધર્મની આવશ્યકતા છે.

— ધર્મને ત્યારે આપણે કર્તવ્યતા નામે ઓળખીએ છીએ.
ત્યારે એ કર્તવ્ય નાતું હોય કે મોટું હોય—આપણે બળવડું નોંધીએ
અને કર્તવ્ય વગરનું જીવન જીવિત જીવન નજ કહી શકાય ! જેમ
પાણી પોતાની શીતળતા, અગ્નિ ઉજ્જ્વળતા, દૂધ સ્નિગ્ધતા અને
માધુર્ય, વિગેરે પોતાના ગુણો અને ધર્મો મૂકી દે તો આપણે તે
વસ્તુઓને પાણી, અગ્નિ કે દૂધ ન કહી શકીએ, તેવી જ રીતે ધર્મ
વગરનું જીવન, જીવન નથી !

ધર્મમય જીવન ચામાટે—ની આટલી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી
વિષયની બીજી બાજુ એટલે આપણે ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું
કિંવા ધર્મમય જીવનના સિદ્ધાંતો ક્યા હોઈ શકે ? તેનું વ્યવસ્થિત-
પણું શું વિગેરે આપણે વિચારવાનું રહ્યું !

માનવસમાજ બદલતો રહે છે, લોક-લાગણીનો પ્રવાહ પણ
નિરંતર બદલે છે ત્યારે અમુક જ સિદ્ધાંતો જે આજે અત્યુક્ત
છે તે કાલે રહેશે કે કેમ તે પ્રશ્ન હમેશાં ઉભો રહેશે; એટલા માટે
માનવ સમાજ કે લોક-જીવનને ઉન્નતિ અને પ્રગતિના પંથે દોરવાના
સિદ્ધાંતોની પણ આપણે પાર્શ્વ ભૂમિકા બાંધવી નોંધીએ !

માનવ સંસ્કૃતિના ચાર સ્તંભો રહેલા છે અને તેના આધારે
જ માનવ-ધર્મની સંસ્થાપના થાય છે. આ ચાર સ્તંભો તે ધર્મ,
અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે. ધર્મને આચરણમાં લાવી અર્થ અને
કામને પાંચ સહાયક બનાવીને આપણે મોક્ષ એટલે મુક્તિને પ્રાપ્ત
કરવી છે. મુક્તિ આપણું ધ્યેય છે, મંચડ છે કે ચરમચિંદુ છે.

આ ધર્મ અને મોક્ષની વચ્ચે આપણે એક રસ્તો નિશ્ચિત કરવાનો છે જે સર્વસાધારણ રીતે માનવજાતમાજને ઉપયોગી થઈ શકે. તેની ભાવના અને કર્તવ્યની દિશા, આચાર અને વિચારની દિશા, નિષેધાત્મક અને ક્રિયાત્મક દિશા આપણે વિચારવાની છે.

શાશ્વત સુખના માર્ગ માટે આપણે અલગ અલગ ધર્મોએ સ્વીકારેલ નીચેના સિદ્ધાંતોને આપણા જીવનના સ્તંભ માનવા પાશે:-

(૧) માનવતા:-જે કર્તવ્ય માણસને માણસ પ્રત્યે પ્રેમ, વાતસલ્ય તેમજ બંધુત્વભાવ નથી શિખવાડતો તે ધર્મ નથી ! અને માનવતાની રક્ષા માટે જ બધા ધર્મોની સ્થાપના થઈ છે. જૈન ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ:' ના સિદ્ધાંતમાં માને છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો આદર્શ જ માનવ-પ્રેમ છે. ઇસ્લામ પણ 'બુદ્દાના બંદાઓ બધા એક છે' એમ સ્વીકારે છે.

માનવતા ફક્ત બધાને સમાન માનવાથી જ પ્રમદ નથી થઈ શકેલી પણ બધા સાથે વેર હોડીને મૈત્રીની ભાવના કેળવવાથી થાય છે. આ માનવતા જીવન-ધર્મનો મુખ્ય પાથો છે.

(૨) આત્મ સ્વતંત્રતા:-જીવનમાં જ્યારે આપણે મનુષ્યત્વ કેળવવા બેસીએ છીએ ત્યારે બધાની આત્મા-સન્માન છે એ પ્રકારની આત્મ સ્વતંત્રતા હોવી જરૂરી છે. બધા સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે એટલે સ્વતંત્ર થવા ઘો, બધા જીવવા ઇચ્છે છે એટલે બધાને જીવવા ઘો.-એ સિદ્ધાંત આપણે જીવનમાં કેળવવો જોઈએ. Live and let live નો સિદ્ધાંત આજે ફરીથી આપણે વિચારીને અમલમાં મુકવો રહ્યો !

આત્મ સ્વતંત્રતાનું 'ગ્રીક્સ' અંગ્ર માનવ સમાજના મુખ્ય ત્રણ અંગો-ફ્રીડમ, સ્ત્રી અને નયુંસોલ-ત્રણેની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવાનું છે !

લગભગ બધા ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતા ઉપર કશીક વિચારણા કરવામાં આવી છે !

આજે અહિં આપણે આ વિષયને જરા વધારે ચર્ચાશું. કારણ કે જીવનના વિકાસમાં નર-નારીનો પારસ્પરિક સંબંધ મહત્વનો હોય છે અને સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા આપણે વિચારવી રહી. હિંદુધર્મની સ્થાપના બ્રહ્માજી કરીને તેમાં વિકૃતિ આવી ગઈ હશે એમ માની શકાય; કારણ કે હિંદુધર્મ સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યના ઢોઢા હેઠળ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા કદાચ નહોતી. પુનર્જન્મ કરવાનો હક્ક નહોતો, શિક્ષાનો હક્ક નહોતો વિદ્યે માન્યતાઓએ ગોસ્વામીના યુગ સુધી પણ-પ્રભાવ જમાવ્યો હશે એ તેમની પ્રસિદ્ધ ચોપાઈના 'તાડન કે અધિકારી' પદ્યો જણાવે છે. જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ફક્ત એક Commodity-વસ્તુતા સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય એમ હિંદુ-ધર્મના અમૂક સિદ્ધાંતો ઉપર દાવો છે. પુરુષનું અને પત્નીત્વ વિગેરે પણ આ દિશામાં મોઝા ન આવે છે. પણ એ જ હિંદુધર્મ સ્ત્રીને પુરુષની અર્ધાંગી તરીકે સ્વીકારીને તેની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી છે, પણ પ્રચલિત માન્યતા સુધી વિકૃતિઓ રહેલી છે.

માનવ સમાજની આદિ રચના જેને આપણે યુગલ્લીલા-કહીએ, અને માનવ વિકાસના ધુરંધરો જેને વાનર-યુગ પછીનો કહે છે તે વખતે નર-નારીની સ્વતંત્રતા બરાબર હશે એમ સમ રચનાના આદિ નિયમો જેમાં સ્ત્રીને અર્ધાંગી તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે એ ઉપરથી માની શકાય છે. પણ આજકાલની જે વિકૃતિ એનાથી સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ઝુંટવાઈ ગઈ માનવસમાજનો વિકાસ અટકી પડ્યો છે.

બુદ્ધધર્મ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતામાં માને છે, ઈસ્લામ પણ સમાનાધિકાર સ્વીકારે છે અને જૈનધર્મ પણ સ્ત્રી માટે સ્વતંત્ર

પ્રકારે માણસની, દેશની અને વિશ્વની પ્રગતિ અને ઉન્નતિને રૂઢનાર સિદ્ધ થાય છે.

વર્ણચંક્રતા, જાતભેદ, ઉપજાતિભેદ, પેટા જાતિભેદ વગેરે ભેદો પહેલાં અસ્તિત્વમાં નહોતાં. આજે ફક્ત આપણે પૂર્વજોનાં બહાનું લેકળ કહીએ કે એ તો એ લોકો પાંચુ વિચારણ હશેજ, એટલે આપણે તેની રીતિ નીતિને માન્ય રાખવી જ નોંધએ, પણ ત્યાં ફક્ત સુધ્ધ આચાર પાળવાનો, એક વગર વિચાર્યો ખોટો તર્ક છે, ઉંડી વિચારણા નથી. પૂર્વજોએ પોતાના દેશકાળ પ્રમાણે રીતિ રીવાજોમાં બદલી કરી તો આપણે પણ કરી શકીએ છીએ અને જે રિવાજો અસ્તિત્વમાં પહેલાં નહોતાં અને આજે તે દેશ, સમાજ કે વ્યક્તિ માટે ઉપયોગી ન હોય તો તેને આપણે દૂર કરવા જ નોંધએ.

આચાર વિચારોના સમન્વય સાધ્યા વગર હમેશાં આપણી પ્રગતિ કે ઉન્નતિ અધૂરી જ રહેશે અને ધર્મમય જીવનના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા માટે આપણે પણ આચાર-વિચાર બંનેને મહત્વનું સ્થાન આપવું જ નોંધએ.

ધર્મમય જીવન જીવવા માટે આપણે સર્વ સાધારણ રૂપે 'ધર્મભક્તિ' અને વ્યક્તિ-વિકાસની દૃષ્ટિએ 'કર્તવ્ય' બે સિદ્ધાંતો જ નાંખી કરી શકીશું. આના પેટા વિભાગ ધણું થઈ શકે છે! ધર્મ-ભક્તિને ગમે તેવા કર્તવ્યોમાં સર્વ સાધારણ સિદ્ધાંત રૂપે સ્વીકાર કરવી પડશે.

ધર્મભક્તિ:—ધર્મભક્તિનો સિદ્ધાંત દુનિયાના બધા ધર્મોએ સ્વીકાર કર્યો છે. ધણા આ દુનિયાને ધર્મરૂપ કૃત માને છે. ધણા ધર્મરૂપી અકૃત કાષ્ઠ સ્વતંત્ર અનાદિકાળની સૃષ્ટિ છે એમ માને છે. પણ એટલું તો ખરું જ કે આત્માનું વિસ્તૃત રૂપ પરમાત્મા જ છે, ત્યારે આત્માની ક્રિયા-પ્રક્રિયાથી જ આ દુનિયા ચાલે છે એમ

કહી ચકાવ. ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા Action, Reaction થી જન્મ જન્માંતર ચાલુ છે એટલે આત્માએ વગરની દુનિયાનું કાષ્ઠ અસ્તિત્વ નથી એમ કહી ચકાવ.

બધા ધર્મેએ ઇશ્વરનો અને ઇશ્વર ભક્તિનો અવગમ અવગરપે સ્વીકાર કર્યો છે અને ઇશ્વરની મહિમા ગાઈ છે.

કુરાનની પહેલી આયાત સુરે ફતિહામાં કહેવામાં આવ્યું છે :
'બધા પ્રકારની પ્રથંસા ઇશ્વરને છે.'

બાઇબલની મતી ૨૨ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'તું પરમેશ્વર અને પોતાના પ્રભુથી પોતાના સર્વ મન, બુદ્ધિ અને સામર્થ્યથી પ્રેમ કર !'

જૈનધર્મનો પાઠ 'નમો અરિહંતાય' નવકાર મંત્રના પદથી શરૂ થાય છે. બુદ્ધિષ્ઠોએ પણ 'સુદં શરણં ગચ્છામિ' કહીને બુદ્ધને —ઉન્નત આત્માને માન આપે છે અને હિંદુ ધર્મે તો તેત્રીસ કરોડ દેવી દેવતાનું સ્મરણ કરવા માટે કહ્યું છે. આ રીતે દરેક ધર્મે ઇશ્વરની માન્યતાને કાયમ કરી છે.

ઇશ્વરની ભક્તિ માટે જૂદા જૂદા રૂપો જૂદા જૂદા ધર્મ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. મુસલમાનો નમાજ-હજ વિગેરે કરે છે, હિંદુઓ પૂજા-પાઠ કરે છે, ઈસાઈઓ Prayer-પ્રાર્થના કરે છે, બુદ્ધિષ્ઠો બુદ્ધ મંદિરમાં જાય છે અને જૈનો સામાયિક-પૂજા પાઠ વિગેરે કરે છે. પારસી લોકો પણ પોતાના ધર્મ-સ્થાનકમાં જઈને પ્રભુ-પ્રાર્થના કરે જ છે. એટલે એ તો સ્વીકારવું જ રહ્યું કે ઇશ્વર-ભક્તિ જરૂરી છે !

ઇશ્વરની ભક્તિ એટલા માટે પણ જરૂરી છે કે બધા ધર્મોએ આત્માને ઇશ્વરનું એક રૂપ-મંથ માનો છે એટલે અંશને પૂર્ણમાં

મળી જઈને સંપૂર્ણ થવાની અથવા સ્પષ્ટ રૂપ થવાની જરૂર છે. એક પ્રસિદ્ધ ઉદ્ધૃત્તા શાકરત્વ 'ખુદા ખુદ હી મેં હૈ' નું વાક્ય 'સોઝહમ્' ની પ્રતીતિ કરાવે છે.

જીવનના ગમે તેવા સંજોગોમાં, માણસની વૈયક્તિક ઉન્નતિ કે અવનતિમાં, આત્માની ઉન્નત કે અવનત દશામાં ગમે ત્યારે પણ આપણે એ મહાન શક્તિનો અદશ્ય રૂપે જેથી નાદ સંભળીએ છીએ અને આ રશ્મિકારા માનવનો આત્મા જ પ્રતિધ્વનિત કરે છે. એ નાદને સાદ દઈને આત્મા આગળ વધે છે, પોતાના સ્વરૂપને ઓળખવા તદ્દરૂપ થવા માટે તે પ્રયાત્ન કરે છે.

દુઃખમાં પણ આપણને સાચો રાહ દેખાડનાર આ અંતરનો જ જેથી આવાજ છે અને આ જેથી શક્તિને કાઈ આત્માથી અલગ તો કાઈ આત્મમયી માને છે. ધણા તેને ઈશ્વરના રૂપે ઓળખાવે છે તો ધણા આત્માના સાચા સ્વરૂપની ઈચ્છા રૂપે તેને માને છે, પણ બધા ઈશ્વરને માને છે અને ઈશ્વર-શક્તિનો બધા ધર્મોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ઉપદેશ આપ્યો છે.

હવે આપણે જીવનને ધર્મમય બનાવવાના બીજા સિદ્ધાંત તરફ વળીએ !

કર્તવ્ય !-માનવ જીવનના કર્તવ્યો જેને ધર્મમય જીવનને બીજો સિદ્ધાંત મેં ગણાવ્યો છે તે બ્યક્તિ વિશેષ પ્રમાણે બિન્ન છે. ઈશ્વરશક્તિથી આત્માને સંતોષ મળે છે એટલે કર્તવ્યો વડે માણસ 'સત્યં શિવં સુદરમ્' ની ભાવનાને જીવનમાં પ્રગટાવી 'સત્ત્વ ચિત્ત જ્ઞાનંદ' પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને 'સોઝહમ્' ની પવિત્રભાવનાના મંજીલે વિમુક્ત કર્યા પછી પહોંચી શકે છે. 'સોઝહમ્' ની ભાવનામાં વિક્ષીન થઈ જવા માટે પ્રાર્થના ધણી જરૂરી છે.

જીવનના કર્તવ્યોને આપણે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ.
(૧) પ્રાયશ્નિક (૨) માધ્યમિક (૩) ઉચ્ચ.

પ્રાથમિક કર્તવ્યોઃ—આ કર્તવ્યો એટલે માણસનું જીવન પ્રમાણિક અને નૈતિક બનાવવા સીધા સાદા ઉપાયો. ધર્મમય જીવનની પ્રારંભિક ભૂમિકા પણ આ જ હોઈ શકે.

પ્રમાણિક અને નૈતિક જીવન પણ બધાં જીવી શક્તાં નથી અને એ જીવન જીવવા માટે માનવને મનની સ્વસ્થતા સર્વ પ્રથમ હોવી જોઈએ. મનની સ્વસ્થતા શારીરિક સ્વસ્થતા ઉપર અવલંબે છે એટલે શરીર જો કે ઓછું વસ્તુ છતાં પણ સાધન-ધર્મ હોઈને તેને કેળવવાની અને તેના વડે 'સાધ્ય' ને પ્રાપ્ત કરવું પણ આવશ્યક છે. આ સિવાય જોણે આપણને જન્મ આપ્યો છે, જોણે સંસ્કારો રેઢ્યા છે વિગેરે તરફ ભક્તિભાવ હોવો જરૂરી છે. માટે જીવનવિકાસનાં કર્તવ્યોનું વર્ગીકરણ આપણે નીચે પ્રમાણે કરીશું !—

પંચ ભક્તિઃ—પંચભક્તિ એટલે ગામના પંચ કે સરપંચની પૂજા નહિ પણ નિમ્નોક્ત પાંચ-પૂજ્યો છેઃ—

(૧) ઇશ્વર ભક્તિ

(૨) માતૃ-પિતૃ ભક્તિ

(૩) ગુરુ ભક્તિ

(૪) દેરા-ભક્તિ

(૫) ધર્મ ભક્તિ

(૧) ઇશ્વર ભક્તિ માટે તેણે ઇશ્વરનું ચિંતન કરવું એટલું જ સમજવું જોઈએ.

(૨) માતૃ પિતૃ ભક્તિઃ—'માતૃદેવો મયઃ' 'પિતૃદેવો મયઃ' વિગેરેની ભવ્ય ભાવના માણસના જીવનને ઉન્નત બનાવવા માટે જરૂરી છે. આ ભાવનાને આપણે સર્વ પ્રથમ જીવનમાં સ્થાન

આપણું જોઈએ. જેન ધર્મ 'યથા માતૃપિતૃ પૂજયેતિ'. કહીને માતૃપિતાની પૂજા કરવાનું કહે છે.

કુરાનની સુરે બની ઈસ્લામની ૧૭ મી આવાતમાં લખ્યું છે કે 'મા-આપથી સારી રીતે વર્તો ! બંનેમાં એક અથવા બંને વધુ ચામ તો તેની સેવા કરવામાં પ્રમાદ ન કરો. તેમની સેવાચાકરી માણું નમાવીને કરો !'

બગલાન ઈશુએ પણ બાઈબલની મતી ૧૫ માં કહ્યું છે કે, 'પોતાના પિતા તથા માતાનો આદર કરજો !'

ઈશુર ભક્તિ પછી સર્વપ્રથમ જીવનનું કર્તવ્ય માતૃ પિતૃ ભક્તિ છે. જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે અને મોટા કર્યા છે ! માણસ કુટુંબમાં વસતો હોઈને તેની આ નૈતિક અને પ્રાયશિક જવાબદારી છે.

શુર ભક્તિ:— 'શુરદેવો મવઃ' કહીને આપણને પૂર્વજોએ શુર-ભક્તિ માટે કહ્યું છે ! જેમણે આપણામાં જીવંતના સંસ્કાર રચ્યાં છે તેના પ્રતિ આપણે આદર સ્વાભાવિક હોવો જ જોઈએ !

દેશ-ભક્તિ:—જેની ગોદમાં આપણે મોટા થયા છીએ તે પ્યારી માતૃભૂમિને આપણે કેમ જૂલી સહીએ ? જેનાં તત્ત્વોથી આપણું આ સરીર બન્યું છે તેના પ્રત્યેની ભક્તિના બારથી આપણે કદાપિ ઉત્કણ નહિ થઈ સહીએ. માતૃભૂમિનું ત્રણ ચૂકનવું એટલે પોતાના દેશના કહેવગાવવા પોતાનું સ્વમાન માનવું વિગેરે છે. માતૃભૂમિને આપણી વંદણા હમેશાં હોવી જોઈએ. આપણે કેમ જૂલી સહીએ:—

જનની જન્મભૂમિય સ્વર્ગદપિ ગરિયસી

૧. ધર્મ-ભક્તિ:—ધર્મની વ્યાપક બારેના ન સમજાય ત્યાં સુધી પ્રચલિત ધર્મોમાંથી કોઈનો આચરો તો હોવો જ રહ્યો ! ધર્મ પ્રત્યેની ભક્તિ, શુરભક્તિનું અંગ છે.

(૨) નિત્ય નિયમ-વ્યાયામ:-માણસે જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ લાવવા માટે પોતાની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનો એક આદર્શ નિત્ય નિયમ ધરી કાઢવો જોઈએ. આ નિત્ય નિયમમાં નિયમિત ઉઠવું, શૌચ કરવું, ભોજન કરવું, નિદ્રા લેવી વિગેરે આવશ્યક કાર્ય-ક્રમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ પ્રકારના નિત્ય નિયમને બધા ધર્મોએ સ્વીકાર કર્યો છે. વ્યાયામ ખોરાક પચાવવામાં, શરીરને સચકત બનાવવા માટે ઉપયોગી છે એટલે નિયમિત અમુક વ્યાયામ માણસે કરવો જોઈએ ! શરીર સ્વચ્છતાથી મનની સ્વચ્છતા આવે છે અને માણસ જીવનના કાર્યક્ષેત્રમાં આગળ વધી શકે છે. આ સિવાય આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ધર્મચર્યની સાધનામાં વિશેષ રૂપે મદદગાર હોઈને ધર્મચર્યની પ્રાથમિક બૃમિકા બનાવવા માટે જરૂરી છે !

(૩) આજીવિકા અને વિદ્યાધ્યયન:-પ્રારંભિક અવસ્થામાં વિદ્યાધ્યયન જરૂરી છે અને પછી આજીવિકા પણ તેના પ્રામાણિક જીવનનું એક અંગ છે. અક્ષય અક્ષય ધર્મો પ્રમાણે ન્યાયપૂર્વક આજીવિકા ઉપાજીન કરવી, તેનો યોગ્ય વ્યય કરવો વિ. સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે બધા આત્માઓ તો એવા વિરલા હોતા જ નથી કે જેઓ સંસારની અસારતા અનુભવતા હોય. ધણીને સંસાર સાર રૂપે લાગે છે અને એ સાર પ્રાપ્ત કરવા પણ ન્યાયપૂર્વકની આજીવિકા એક સાધન છે. જૈનધર્મ બતાવે છે કે:-

“ ગૃહસ્થે આ લોક તેમજ પરલોકના હિત માટે ન્યાયપૂર્વક ધનોપાજીન કરવું જોઈએ ! ”

૬. ઇસ્લામ પણ સૂરે-અસરાફની પહેલી આયાતમાં કહે છે કે:-
 “ આઓ અને પિયો પણ વ્યય ન કરો, કારણ કે ખુદાને તેવા માણસો પસંદ નથી !! ”

રહેલા છે અને તેમાં સ્વાર્થરહિત પારકાનું બહુ થાય, જીવન વ્યવસ્થિત
જો તે માટે વિશેષ ગુણોને કેળવવાની ખાસ અગત્ય રહે છે. આ
ગુણો એટલે સત્ય, અહિંસા, અયોર્ય, ધ્યેયચર્ચ, પ્રામાણિકતા વિગે
છે, એનો વિકાસ આગળ જતાં કરવો રહ્યો જ.

ધર્મ એટલે અમુક પ્રકારની ખાલ ક્રિયાઓ. તેમજ તેનું
આંતરિક રહસ્ય સમજવું ! આ માટે હું અગાઉ જણાવી ગયો છું.

સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટે નીચેના મોકોને આપણે
ન બૂલી શકીએ:—

યેષાં ન વિદ્યા, ન તપો ન દાનં,
જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ;
તે મૃત્યુલોકે ભૂવિ ભારભૂતા,
મનુષ્ય રુપેષુ મૃગાશ્વરન્તિ.

—જે મોકોમાં વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાન નથી, જ્ઞાન નથી,
શીલ નથી, ગુણ નથી તેમજ ધર્મ નથી તેઓ આ દુનિયામાં ભાર-
રૂપે છે અને મનુષ્યના રૂપમાં પથુનો જેમ ફરે છે.

ઉપરોક્ત પ્રાયમિક કર્તવ્યો પછી હવે આપણે આ ભૂમિકા
પાછળનો વિકાસ જોઈએ. ઉપરોક્ત ગુણો જીવનમાં કેળવાશે તો
આત્મા એક એવી ભૂમિકામાં પહોંચશે કે જ્યાંથી તે સ્વનો વિકાસ
સાધવામાં તાલોન રહેશે.

હવે આપણે માણસના આધ્યાત્મિક કે વિશેષ કર્તવ્યો તરફ
વળીએ. ઉપરના કર્તવ્યો પછી માણસને સહેજે નીચેની બાજતો તરફ
વળવું પડે:—

અસત્યચર્ચ:—ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને માણસનું અસત્યચર્ચ શું હોઈ

એકે તે પ્રશ્ન છે. પોતાની પત્ની કે પતિ તરફ પુરુષ કે સ્ત્રીની જન્વાળદારી છે તેમાં સૌથી મોટી જન્વાળદારી અન્યોન્યથી સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો એ રહેલી છે, આની ભૂમિકા—ફક્ત શારીરિક કામવાસનાને સંતોષવી, તેમાંજ ઇતિશ્રી નથી થતી, પણ જીવનમાં એક ખીજાના વિચારોને અનુકૂળ થવાનું, વિષયવાસનાને ન વધારવાનું વિગેરે પણ થાય છે. પ્રતિકૂળ વિચારવાળા સશક્ત સ્ત્રી પુરુષની, સંતતિ પણ નિર્બળ હોય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ અનુકૂળ વિચારોની ભૂમિકા સ્થાપતી જરૂરી છે.

ગૃહસ્થાશ્રમના ધ્વજચર્ચની સિદ્ધિ માટે બાઈબલમાં એક વાક્ય મળે છે કે:—‘મનુષ્ય પોતાના માતાપિતાથી અલગ થઈને પોતાની પત્ની સાથે રહેશે અને તેઓ એક તન થવાના! હવે તેઓ એક તન છે એટલે તેમણે તેને સિદ્ધ કરવું જોઈએ અને બે શરીર એક આત્મા-રૂપે બનવાં જોઈએ!’

મહાસ્થ ધ્વજચર્ચની સાધના માટે, પરદારાગમનનિષેધ આવશ્યક-વસ્તુ છે. પરદારાગમન શરીરનાં વિકાસ માટે અનિષ્ઠ તત્વ છે અને કદાપિ પણ સ્વીકૃત તત્વ ન જ માની શકાય! આનો વિરોધ બધા ધર્મોએ કર્યો છે. આ તત્ત્વ શારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ માટે પણ બાધક છે.

‘પરદારાગમનનિષેધથી’ વધીને અનેક-પત્નીત્વનો ત્યાગ પણ મહાસ્થ-ધ્વજચર્ચ માટે આવશ્યક છે. કામભોગની તીવ્રાભિચારા જીવનમાં ન પ્રગટે એ પણ ધ્વજચર્ચની સાધના માટે જરૂરી છે.

* ધ્વજચર્ચના પાલન માટે પ્રત નિયમ, ઈશ્વર પ્રાર્થનાં વિગેરે પણ જરૂરી છે. આ બધી વસ્તુઓ પ્રસ્તુત માર્ગની પુષ્ટિરૂપે છે. જૈનધર્મમાં ‘સાધાચરિત્ર પ્રત’, ‘દેસાવગાસિકમત’ તેમજ ‘પૌષ્ઠપ્રત વિગેરે’ પ્રતો આ ધ્વજચર્ચપ્રતનું ચલાવવાનું ધ્વજન યાજ તે માટે જતાવડામાં આવ્યાં છે.

અગાધવરી પ્રશ્ન-જ. જરૂરી છે. પ્રમાણિકતાનો પાયો જ સત્ય છે અને અચીર્યમત સત્યવિતા કદાપિ પ્રમટ્ટી થકે જ નહિં! ...

નિર્ભય અને અભયતા:—ઉપરોક્ત ગુણ કેળવવા માટે સર્વ પ્રથમ નિર્ભયતા કેળવવી જોઈએ. નિર્ભયતા માટે ઉપરોક્ત ગુણો આવશ્યક છે. જીવનમાં નિર્ભયતા ત્યારે જ કેળવી શકાય જ્યારે આપણે સ્વયં નિર્ભય બનીએ અને બીજાને નિર્ભય બનાવી શકીએ. બીજાને નિર્ભય બનાવવું એટલે કે આપણાથી કોઈ ડર નહિ.

આ નિર્ભયતા કેળવવાનું રૂપ તે અદિંસા છે. કોઈની દિંસા કરવાથી તમે નિર્ભય નહિં બની શકો અને અદિંસાનું તત્ત્વ જ્યાં સુધી જીવનમાં ન પ્રવેટે ત્યાં સુધી જીવનનો વિકાસ ન થઈ શકે, કારણ કે દિંસા હશે ત્યારે પોતાની જાતને બચાવવાનો હમેશાં ડર રહેશે અને એ ડર માણસના વિકાસને હમેશાં મારી નાખશે.

Live and Let Live—જીવો અને જીવવા દો! નો સિદ્ધાંત માણસે જીવનિ અને પ્રગતિ માટે સમક્ષમાં લાવવો જ જોઈએ!

બૌદ્ધધર્મના 'ધમ્મપદ' ૧-૫ માં કહ્યું છે કે:...

‘વેરથી વેર કદાપિ સમર્થ નથી. અવેરથી જ તે શાંત થાય છે. અને એ જ ધર્મ સનાતન છે। શુદ્ધતા આ વાક્યને આપણે ન બૂઠવું જોઈએ. જીવન ક્ષણમાં આપણા મર્યા શત્રુ છે. તેમાંથી એકનો ધાત ક્યો એટલે આપણે બીજા રથ-તેના ઓળખીતાને શત્રુ બનાવ્યા, પણ એકને જો મિત્ર બનાવ્યો હશે તો બીજા દશ આપણા મિત્ર બનશે.

‘મિત્રો મે સચ્ચ મૂળ્ય વેર મજ્જં ન કેણદ’

મારે બધાં જીવો સાથે મિત્રી છે, કોઈની સાથે વેર નથી. એ ઉદાત્ત ભાવના અદિંસાનું સાચું સ્વરૂપ છે, જેને જીવનમાં પ્રગટાવવું પડે છે.

શરીર પાંચ 'તત્ત્વો'નું બનેલું છે. તેવી રીતે આંતરિક વિકાસનું શરીર પણ ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વો—અહિંસા, સત્ય, અયૌષ્ય, બ્રહ્મચર્ય અને પ્રમાણિકતા વડે, જ બનેલું છે.

ધર્મમય જીવન ગાળવા માટે એ સિદ્ધાંતો જરૂરી છે અને તેને જીવનમાં ઉતાર્યા બાદ, આપણે 'સત-ગિત આનંદ'ની ભૂમિકામાં અવસ્થા આવી શકીએ.

જીવનની 'સત્ય', શિવ' અને સુંદરમ'ની વ્યાપક ભાવના માટે ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વ એક ભૂમિકારૂપે છે. ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવું તેનો જવાબ ફક્ત 'સત્ય' શિવ' સુંદરમ' જનવું—એ જ હોઈ શકે ! અને તેનું મંજીલ 'સોડહમ' છે, મંજીલ પ્રાપ્તિનો આનંદ 'સન્નિધાનંદ' છે.

પ્રાથમિક અને વિશેષ ગુણો કેળવ્યા બાદ કે કેળવતા દરમિયાન આપણે આત્માના વિકાસના ઉચ્ચ ગુણો તરફ વળી શકીએ છીએ. હવે સત્ય—શિવ—સુંદર' કેમ બની શકીએ તે વિચારીએ.

સત્ય બનવા માટે નીચેના ગુણોનો વિકાસ સાધવો જોઈએ:—

(૧) ક્ષમા:—કોઈ પણ વ્યક્તિ કેટલું અપ્રિય વચન કહે ત્યારે તેને ન ગણતારી ક્ષમા કરવી. ગુસ્સો ન આણવો.

(૨) લઘુતા:—આંતરિક તથા બાહ્ય ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વિગેરેનો ત્યાગ કરીને લઘુ બનવું. ખોટી કંડાસો કે મિથ્યાભિમાન સેવવું જોઈએ નહિ.

(૩) સત્ય:—ઉપરોક્ત ક્રિયાઓના પાલનથી માણસનું જીવન સત્યમય બની શકશે.

હવે શિવ' બનવા માટે ક્યા, ક્યા ઉપાયો ચોજવા જોઈએ તે વિચારીએ:—

(૧) મુક્તિ:—સંસારના બધા પ્રકારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈને બંધનોને પોતાને આધીન કરવા.

(૨) સંયમ:—બંધનોનો ત્યાગ કરવા માટે સંયમની આવશ્યકતા રહે છે. આ સંયમ એટલે ઈદ્રિય ઉપરનો અંકુશ. આ સંયમ ૧૭ પ્રકારનો છે એવું જૈનશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે.

(૩) તપ:—સંયમના પાલન માટે તપની અનિવાર્ય અગત્યતા રહે છે. આ તપ જૈનધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બાર પ્રકારનો છે, જેમાં જૂપ, તાપ, ધ્યાન, ચિંતન વૈયાવચ્ચ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૪) ત્યાગ:—શિવ બનવા માટે તેમજ તપ અને સંયમ માટે અને મુક્તિ માટે પહેંચવા માટે ત્યાગ દષ્ટિ ધારણ કરી તેને વિકસાવવાની ખાસ જરૂરીયાત છે.

હવે જીવનને ધર્મભય બનાવીને આપણે ‘સત્ય’ એટલે સાચું, ‘શિવ’ એટલે શાશ્વત બનાવ્યું પણ એનાથી જ ‘સુન્દરમ્’ જીવન બની શકતું હોય તેમ લાગતું નથી, માટે ‘સુન્દરમ્’ બનવા માટે શું કરવું? તે વિચારીએ. જીવનનો વિકાસ, ધર્મભય જીવનનો ધ્યેય, જીવનનાં સૌન્દર્ય વગર અધૂરો જ રહે છે.

સુન્દરમ્ બનવા માટે નીચેના ઉપાયો છે:—

(૧) સરંગતા:—મન વચન અને કાયાની કુટિલતાનો ત્યાગ કરીને સરંગ બનવું એ સુન્દર બનવા માટે પહેલું પગથીયું છે! જે મનુષ્ય સરંગ નથી, માનસિક, કાર્મિક કે વાચિક શ્રમણાઓ સેવે છે તેનું જીવન કદાપિ સુન્દર બની શકતું નથી. માટે સુન્દરતા પ્રગટ કરવા માટે સરંગ બનવું જરૂરી છે.

(૨) મૃદુતા:—સરંગતા સાથે જીવનમાં મૃદુતા-મિઠાઈ ન હોય;

તો જીવનનું 'સૌન્દર્ય' પૂરું બનતું નથી. જે સૌન્દર્ય આકર્ષક હોય પણ તેનામાં નમણાશ ન હોય. તો તે અધુરું જ ગણાય, તે પ્રમાણે જીવનની સુંદરતા પ્રગટાવવા માટે મૃદુ યત્ન ધરવું જ જરૂરી છે.

૧૧ : (૩) બ્રહ્મચર્ય:—સુંદર થવા માટે 'મસ્તી' હોવી જરૂરી છે. આ 'મસ્તી' તે નિજ-સ્વરૂપમાં વિચરણ કરવાની 'મસ્તી' છે ! બ્રહ્મચર્ય એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં રાખી રહેવું. ઉપરોક્ત મસ્તીના અભાવે સૌન્દર્ય કદાચ શીકું પણ લાગે !

જીવનને સત્ય-શિવ-સુંદર બનાવવા માટે ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થવો જરૂરી છે.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું મંજૂલ 'સોડહમ્' છે એટલે આત્માનું પરમાત્મા સ્વરૂપે પ્રગટ થવું અને તે જ ધર્મમય જીવનનો સાચો આનંદ છે. ધર્મમય જીવન એક કળા છે અને તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ 'સોડહમ્' ની ભાવનામાં સમાયેલો છે. અનાદિ કાળથી આત્મા જન્મ-મરણના કંઠાવાતોમાં પોતાના સાચા સ્વરૂપને ઓળખવા કાશિય કરે છે અને તેનું સાચું સ્વરૂપ હું ઉપર જણાવી ગયો તે પ્રમાણે 'સોડહમ્'નું જ છે ! આ વિકાસ ધર્મમય-જીવન-સાધનાની સફળતા રૂપે છે.

'સોડહમ્'ની ભાવના માટે ફક્ત મેં જણાવ્યાં તે પ્રમાણે પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે ઉચ્ચ કર્તવ્યોનો ક્રમિક વિકાસ બધા માટે હોઈ શકે તે જરૂરી નથી. આ અવસ્થા માટે આત્માના ધણા જન્મોથી પ્રયાસો હોય છે અને એ સંસ્કારો અને ગમે તેવી હાલત-માંથી આત્માના પ્રજ્ઞા પૂરમાં તે દિશા તરફ વાળી મૂકે છે અને ધણી જ ઉન્નત અવસ્થામાં તે ત્યાં પહોંચે છે !

પણ ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું એટલે એનો વિકાસક્રમ ઉપર

કે ચારિત્રગુણની પર્વાય (હોયત) છે.

૩. ધર્મ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ એ કે ધર્મ એટલે કર્તવ્ય-કરણ છે. આ બધા અર્થમાં ધર્મને એક ગુણ માનવામાં આવ્યો છે.

વળી જૈનશાસ્ત્રોમાં પરિભાષિક ધર્મ શબ્દ એક અણુવ, અરૂપી તત્ત્વ પણ કહ્યો છે કે જે ચાલવામાં સહાયક છે. આ એક સંઘ વિશેષ છે.

બન્નેમાં “ચાલવામાં-સહાયક થવું” એટલી તો સાદશતા મળી શકે છે, કારણ અદ્વિત્તા આદિ ભાવે ધર્મથી જીવ જીવી ગતિમાં આવ્યો જાય છે.

૪. ધર્મ શબ્દનો બીજા પર્વાય છે. ‘ધારણાદ્ ધર્મ’ હ્ય્યાજ્ઞાઃ’ સતઃ અમ્યુદય નિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ્વ ધર્મઃ અર્થાત્ જોના દ્વારા લેકોનું ધારણ થાય, જોના દ્વારા લેકો સમૃદ્ધ અને સુખી બને, જે પ્રભુને એક મુત્રમાં બાધી રાખે તે જ ધર્મ છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મની બ્યાખ્યાઓ જોયા પછી તેના સ્વરૂપ, તેની વિવિધતાનું રહસ્ય સમજવું જરૂરી છે. ધર્મ શું છે, ધર્મ સંસ્થા જગતમાં કેમ આવી, ધર્મમાં પરસ્પર મિત્રતા કેમ છે, ઈત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો પ્રત્યેક વિચારશીલ હૃદયમાં ઉઠવા કરે છે. આજે ધર્મને નામે સપ્રેમાયવાદે ભેર પકડાયું છે, સ્વાર્થ વધ્યો છે, યુધ્ધ વધ્યા છે, દંભ અને લુટને ધર્મના કહેવર ચાલવવામાં આવ્યા છે અને યશશીલ હૃદયો ધર્મ નામ પ્રત્યે સમ, મૃદુ અને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા છે. ધર્મના તિરસ્કારે ધર્મ કદિ નષ્ટ થયો નથી, અને યજ્ઞે પણ નહિ પરંતુ તેના અર્થનું સાચું સંગ્રહન કરી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું જ સાચા ધર્મની કસોટી થવાની. ધર્મ કોઈ ને કોઈ રૂપે ઇન્જિન છે ને રહેવાનો જ. મનુષ્યની

પાસે જ્યાં સુધી હૃદય છે અને તેની અંદર સારી-નરસી વૃત્તિઓ છે, ત્યાં સુધી ધર્મની જરૂરિયાત રહેવાની, તેથી જ તેનું સાચું સંશોધન અને સમન્વય અને વિશ્વમાં ધર્મ કેમ પેદા થાય છે, તે જાણવું જરૂરી છે, અને તે વાત સમજી તેની યથાર્થ રૂપથી મિમાંસા કરવી જોઈએ.

પ્રત્યેક ધર્મ સર્વને દુઃખથી હોઝાવવાનો માર્ગ બતાવે છે, એથી માણુમ પડે છે કે દુઃખને દૂર કરવાનો જો માર્ગ છે, તેને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આ તત્ત્વ જોમાં જોટલું અધિક હશે, તે ધર્મ તેટલો સારો હશે.

હિંદુઓ અને વિનયપૂર્ણ સાચી મિમાંસા જો કરવામાં આવે તો આશ્વર્યપૂર્વક સ્વીકારવું પડશે કે દુનિયાના બધા ધર્મો એક બીજાને મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જેને આપણે બિન્ન બિન્ન ધર્મ સમજીએ છીએ, તે એકજ ધર્મની જુદી જુદી બાજુઓ છે, જે પ્રકારે વરસાદનું શુદ્ધ જળ જે પ્રકારનું નથી હોતું, પણ પાત્રોના ભેદથી તેમાં ભેદ થાય છે, તે જ પ્રકારે ધર્મ જે પ્રકારનો નથી હોતો. પણ પાત્રના ભેદથી યા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવના ભેદથી તેમાં ભેદ દેખાય છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવના ભેદ વિરોધનું કારણ નથી થતું, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રકારની દ્વિવિધતાને આપણે જો, ધર્મ નહીં કહી શકીએ. તે એકજ ધર્મના અનેક રૂપ છે.

દુનિયામાં અનેક ધર્મ છે. જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક, ખ્રીસ્તી, ઇસ્લામ આદિ. પરંતુ જે પ્રકારે આ ધર્મના સંપ્રદાય છે, તે પ્રકારે અહિંસા-ધર્મ, સત્ય ધર્મ, અક્રોધ ધર્મ, વિનય ધર્મ આદિના સંપ્રદાય નથી. હું જૈન છું, તું બૌદ્ધ છે, તે ખ્રીસ્તી છે, ચોથો હિંદુ છે, તે પ્રકારે ધર્મોભિમાન (સંપ્રદાય) થી લોકો લડે છે પરંતુ હું અહિંસાધર્મી છું, તું સત્યધર્મી છે, આ પ્રકારના સાચા ધર્મ-અભિમાનથી કોઈ લડતું નથી. દરેક ધર્મ પોતાને નુનાધિક રૂપમાં અહિંસા, સત્ય, આદિનો,

ચોષક ઠહે છે, તેથી માત્રુમ પડે છે કે અહિંસા, સત્ય ' આદિ મૂલ્ય ધર્મ છ અને તેમાં વિરોધ નથી, વિરોધ છે તેના વિવિધ રૂપોમાં અર્થાત્ સંપ્રદાયોમાં. ઠહેવાનું માત્ર એટલું જ કે ધર્મ સુખને માટે અને વિવિધ સંપ્રદાયો ધર્મને માટે છે. સંપ્રદાય સ્વયં પરિપૂર્ણ ધર્મ નથી, તે અહિંસા આદિ ધર્મને માટે છે.

જુદા જુદા ધર્મોમાં જે આપણને પરસ્પર વિરોધ જણાય છે તે અનર્થાત, સ્પર્ધાવાદ યા સમભાવને ન પ્રાપ્ત કરવાનું દર્શાવે છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ અને વિવિધતાનું રહસ્ય સમજ્યા પછી અને ધર્મને સર્વાત્ર અને સર્વકાલીક લોકો માટે સુખનું કારણ સમજ્યા પછી, બુદ્ધિદારમાં તે દુઃખનું કારણ કેમ થયો છે, કલેશવૃદ્ધિ કેમ થયો છે, ઇર્ષ્યાદિ સમજવાની ચાવી હાથમાં આવી જાય છે. ધર્મને નામે અર્થકારની પૂર્ણ કરાવવાથી કલ્યાણકારી ધર્મ અકલ્યાણકારી બને છે.

હિંદુતામાં આપણે જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ આદિ ધર્મો પર વિચાર કરવો જોઈએ તે વિનયથી, મિથ્યાદ્રષ્ટિના દોષ ન આવે તે રીતે તેની આલોચનાત્મક, પૂર્ણ નિબ્બક્ષપાતથી અભ્યાસ કરી વૈજ્ઞાનિક સત્યને શોધી જાકીનાને વર્તમાનકાળની દ્રષ્ટિએ નિરુપયોગી સમજી છોડી દેવું જોઈએ.

જે કાર્ય સાર્વત્રિક અને સર્વકાલિક દ્રષ્ટિએ અધીકૃતમ પ્રાણી-જોને અધીકૃતમ સુખનું કારણ સમજે તે જ ધર્મ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ કોઈપણ કાર્ય ન હોય. આ સિદ્ધાંતને આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારવાની કોશીસ કરવી જોઈએ.

આ સિદ્ધાંત પ્રત્યે જેટલું આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હશે, તેટલું દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયોમાં રહેલા હિતકર તત્ત્વને આપણે મહત્તા દઈ શકીશું અને પરિણામે એકબીજા પ્રત્યે આદર-પ્રેમ વધશે, સંગઠન વધશે.

હિંદુ ધર્મનો કમયોગ; જૈન ધર્મનાં અહિંસા, સંયમ અને તપ; બૌદ્ધધર્મની દયા; ખ્રીસ્તી ધર્મની સેવા અને ધરલાભનો ભાતુ-ભાવ; આ બધી ચીજો બધાને માટે ઉપયોગી છે, અર્થાત્ કલ્યાણકારી છે.

આ જ પ્રમાણે વર્તમાન સમયમાં દેખાતી સંકુચિત જાતીયતા, સ્ત્રીઓના પુનર્વિવાહનો નિષેધ, પર્દાપ્રથાની અધિકતા, સ્પર્શ-અસ્પર્શતાનો અનુચિત વિચાર, બુન-પિશાચ આદિની માન્યતા અને જક ધાલી બેસી ગએલા અહિંસકારી અવિશ્વસનીય તરવો કે જે પ્રગતિના બાધક અને નાશક છે તથા ઈર્ષા, ક્લેશ, મિથ્યાભિમાનને વધારનાર છે, તેને હઠાવી વિવેકી બનવું જોઈએ.

ધર્મ અને દર્શન:-જેમ જેમ ‘ધર્મ’ શબ્દની અંદર આપણે ઉંડા ઉતરતા જઈશું, તેમ તેમ ધર્મનું પૃથક્કરણ-ધર્મનું ક્ષેત્ર ક્યાં સુધી છે, તેને સીધા સંબંધ દેતી સાથે છે, ઈત્યાદિ વાતોનો ખ્યાલ આપશે. ધર્મ અને દર્શન એ પશુ બુદ્ધા બુદ્ધા શાઓ છે. (Religion and Philosophy). ધર્મ શાસ્ત્રનું કામ પ્રાણીઓને સુખી ધરાવે. માત્ર બતાવવાનું છે, બ્યારે દર્શનનું કામ વિશ્વના રહસ્ય પ્રગટ કરવાનું છે. આ બધા શાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રને સહાયક છે. દર્શન આદિનું કામ વસ્તુના વિષયમાં વિચાર કરવાનું યા નિર્ણય કરવાનું છે, અને ધર્મશાસ્ત્રનું કામ તે નિર્ણયને સુખઉપયોગી બનાવવાનું છે. ધર્મનો, સુખથી સાક્ષાત સંબંધ છે, બ્યારે દર્શનનો જ્યોતિષ આદિ સાથે પરંપરા સંબંધ છે, તેથી દર્શનોમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાથી ધર્મમાં વિરોધ ન જ સમજવો જોઈએ.

ધર્મોની વિવિધતાનું રહસ્ય સમજવા માટે નિમ્ન-લિખિત સૂત્રોનું સ્મરણ રાખવું જરૂરી છે.

૧ ધર્મ એક જ છે અને તે સુખનો માર્ગ છે.

- ૨ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-અનુચીર-તેના સ્વરૂપો અનેક છે.
 ૩ ધર્મનો અંશ હોવાથી તે સ્વરૂપ પણ ધર્મ કહેવાય.
 ૪ પ્રત્યેક સંપ્રદાય ને બીજા સંપ્રદાયને ફક્ત અવિવક્ષીત કરે
 છે અને વિરોધ ન કરે, તો તે પણ ધર્મ છે.

૫ દર્શન-ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જ્યોતિષ, મણિત આદિ ધર્મશાસ્ત્ર
 નથી.

૧ જે પ્રમાણે અંશથી અંશોનું જ્ઞાન કરાય છે, તે જ પ્રકારે
 આપણે પ્રત્યેક સંપ્રદાય રૂપ અંશથી ધર્મ રૂપ અંશોનું જ્ઞાન કરી
 શકીએ હોયે સર્ત એ કે અનેકાંત, સ્યાદવાદ અર્થાત્ સર્વ ધર્મ સમ-
 ભાવનું તત્ત્વ તેમાં હોવું જોઇએ.

ધર્મનો ઉદ્દેશ

સામાન્ય લોકો માને છે કે ધર્મ પરલોક માટે છે, એ વાત
 મનાય છે કે ધર્મથી પરલોક સુધરે છે, પરંતુ ધર્મની ઉત્પત્તિ લૌકિક
 આવશ્યકતાનું જ ફળ છે, પારલૌકિક ફળ તો તેનું આનુસંગીક ફળ
 છે. જૈન શાસ્ત્ર અનુસાર જે સમયે અદિ ભોમ-ભૂમિ હતી અર્થાત્
 જુગલ્લીવાનો યુગ હતો, તે સમયે અહીં કોઈ ધર્મ ન હતો, તેનું
 કારણ એ કે તે સમયે મનુષ્યને કોઈ લૌકિક કંટ ન હતું. તે સમયે
 સામ્યવાદ એટલા આપક રૂપમાં હતો કે પ્રાકૃતિક દ્રષ્ટિએ પાંચ
 લોકોમાં કોઈ વિષમતા ન હતી. જૈન શાસ્ત્ર અનુસાર આ પુરુષના
 શરીરની દૃઢતામાં પણ વિષમતા ન હતી. તે સમયે કોઈ રાજા કે
 અમલદાર ન હતો, સ્વામી-સેવકનો ભેદ ન હતો, અકાળ મૃત્યુ અને
 બીમારી ન હતી, જૈન શાસ્ત્ર આ કાળને પહેલો “આરા” યા
 સર્વથી સારો કાલ કહે છે. આ કાળમાં ધર્મ ન હતો.

આથી એ વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે ન્યાસુધી: સમાજમાં

વિષમતા પેદા નથી થતી, સમાજ દુઃખી નથી હોતો ત્યાંસુધી કેમ
ધર્મ પેદા થતો નથી.

ધર્મની ઉત્પત્તિ દુઃખને દૂર કરવાને માટે જ થઈ છે. ગીતાના
અંદાજમાં દુઃખને દૂર કરવા માટે ઈશ્વરનો યા ધર્મનો અવતાર થાય છે.
‘હિદાહરણાયે’ ભગવાન મહાવીર, બુદ્ધ, શસસ, કૃષ્ણ વગેરે.

સંસારના બધા ધર્મસંસ્થાપકોએ દુઃખી સમાજના દુઃખ દૂર
કરવા માટે જ ધર્મ સંસ્થાપના કરી છે અને પોતાનું જીવન અર્પણ
કયું છે. ધર્મ સુખને માટે જ છે, આ વાત કે જે સર્વસંમત છે
તેને સિદ્ધ કરવાને અધિક પ્રમાણ દેવાની જરૂર નથી.

ધર્મની આવશ્યકતા કેમ થઈ, તે જ્યારે જાણવામાં આવ્યું,
ત્યારે ધર્મ શું છે, તે સમજનામાં મુશ્કેલી રહેતી નથી. તે સમયે
ધર્મના આ સીધા સાદા લક્ષણ આપણા ધ્યાનમાં આવી જાય છે કે
જે નીતિ અથવા માર્ગથી દુઃખ દૂર થઈ શકે, તેને ધર્મ કહે છે.
એટલા માટે જે દુઃખોને દૂર કરવા ધર્મ સ્થાપિત થયો છે તે દુઃખ
દૂર કરવાના ઉપાય જાણી લેવા જોઈએ.

ત્રિવિધ દુઃખ

ત્રણેક પ્રાણી સંસારના વિવિધ દુઃખોથી ગતરાએલ છે. તેને
સુખની અપેક્ષાએ દુઃખ ધણું-અધિક ભોગવવું પડે છે. આ દુઃખને
આપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકીએ.

૧. બાહ્ય પ્રકૃતિ અને આંગણા સરીરની રચના જ એવા
પ્રકારની છે કે જે દુઃખનું કારણ જીતાતી રહે છે.

૨. સામગ્રી ઝાંઝી છે અને ભોગવવાવાળા વધુ છે અને તૃણ
તેથી પણ અધિક-અનંત છે, અથવા સાપેક્ષ અર્થમાં સામગ્રી અધિક
છે; અત્યધિક છે પરંતુ સામગ્રીઓને ખરીદવા માટે જોઈતી સંપત્તિ

સામાન્ય જનતા પાસે ન શ્રાવ્ય છે અને બહુ જ નાના વર્ગ પાસે નહીં રૂપે સંગ્રહ થયેલી છે. કાર્લ માર્ક્સ અનુસાર "Poverty exists into plenty" ની સ્થિતિ થયેલી છે, પરિણામે પ્રાણી-ઓમાં પરસ્પર સંઘર્ષ વધ્યો છે, જેનાથી અનેક પ્રકારના અન્યાય અને અત્યાચાર થાય છે અને દુઃખ વધે છે.

૩. મનુષ્યને સુખી રહેવાની કળાનું જ્ઞાન નથી, માટે જ તેને દુઃખનો અનુભવ નેટલો હોવો જોઈએ તેથી વિશેષ થાય છે. ધર્મી આદિથી તે અનાવશ્યક દુઃખની સૃષ્ટિ કરે છે.

આ ત્રણ પ્રકારના દુઃખોને ક્રમથી પ્રાકૃતિક, પર પ્રાણીકૃત અને સ્વકૃત આપણે ગણી શકીએ છીએ.

પ્રાણીઓનું શરીર ધુશાળનક છે, બહુ જલ્દી તેમાં રોગ થાય છે, જોગથી તે કમજોર બને છે, સ્વયં પોતે શિથિલ થઈ જાય છે અને અંતે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે નષ્ટ થઈ જાય છે. આ બાબત પ્રકૃતિ પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ કામ કરતી નથી. આપણે આહીએ કે ઠંડી હવા આવે, તો ગરમ આવે છે, આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ આપણી ઇચ્છા ના શરીરની આવશ્યકતા અનુસાર વર્તતી નથી. નથી શરીર પણ આપણી ઇચ્છા અનુસાર આવતું અને દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે, આ દુઃખોથી બચવાને માટે પરસ્પર સહયોગથી એક બીજાનું દુઃખ દૂર કરવાનું તથા સદનસીલ બનવાનું સીખવવામાં આવે છે.

સદનસીલતા

પ્રાકૃતિક અને શારીરિક મુશ્કેલીઓને દૂર કરવામાં સદનસીલતા અને પ્રેમનો પરસ્પર સહયોગ નેટલો જરૂરી છે, તેટલો જ સામાજીક અંદર રહેવાથી સમભાવી સહિયુક્તા કેળવવી બહુ જ જરૂરી છે.

મધ્યમ, સુખમ, સાગ અને તપશ્ચર્યામાં મમે તેટલી સિદ્ધિ

દાઈએ પ્રાપ્ત કરી હોય પણ તેનામાં સાચી સહનશીલતા ન હોય. તો ઉપરના ગુણો નિરર્થક બની જાય. છે સહનશીલતા તેનો પાયો છે, આત્માનો ગુણ એવમ્ સહજ સ્વભાવ છે.

વ્યવહારમાં રહેતા મનુષ્યને વધતે જાય છે અંશે સહનશીલ બનવું જ પડે છે. સતત અસહિષ્ણુ અને ક્રોધી રહેનાર ઠેક ઠેકાણે ખંતા ખાતો રહે છે, લોકોની ખોટી ટિકાઓ, ગાળો, શુંડા લોકોની ધમકીઓ અને અમલદારોના તુંડ મીઠાછપણા સામે લોકોને નિરૂપાયે. સહનશીલ બનવું પડે છે, અર્થાત લોકોમાં સહનશીલતા આ રીતે નજરે પડે છે. પરંતુ આવી વસ્તુઓ સામે સહન કરતા જવું એ સાચી સહનશીલતાના પરિધમાં નહિં ગણાય પણ એક નરહમ કાયરતા જ ગણાય. કાયરતાને નામે સહનશીલ થવું, તે સહનશીલતાનો આભાસ માત્ર ગણાશે. ગુણ સારો છે, તેથી સ્વીકાર્ય છે, પણ ગુણાભાસ તિરસ્કૃત છે, તેથી હેય છે.

સહનશીલતા એ નિર્ખંજ, નિર્વીર્યં યા નિઃસરવ નથી જ, તેનામાં વીરતાના પૂરા અંશે રહેલા છે. એટલા જ માટે આપણે આગળ કહી ગયા કે જેમાંથી ક્ષમાનો મુદ્દલ લોપ ન થયો હોય તેવી સમજાવી. સહનશીલતા જ ડેળવાવી જોઈએ.

પ્રેમ

જેણે સાચું ધ્યેયાર્ય, તપ, સહનશીલતા આદિ પ્રાપ્ત કર્યા, તેનામાં પ્રેમનું અમૃત તત્ત્વ તો રહેવાનું જ છે. સહનશીલતાની જેમ જ પ્રેમ પણ આત્માનો એક ગુણ માત્ર છે અને તે કેળવ્યે પોતાને સુખડની ઠંડક આપે છે અને ચારે બાજુના વાતાવરણને સુખડની સુવાસથી મધમધવું કરે છે.

જે પ્રેમ વિકૃત ન હોય પણ વિકસીત હોય, જેનું ક્ષેત્ર દાઈ પણ રીતે-સંકુચિત યા અર્થાંક્ષિત ન હોય. મધુ-વિદ્યાગ અને વિસ્તૃત-

હોય, જે પ્રેમ પાર્થિવ અને રાગી ન હોય પણ અપાર્થિવ અને સાત્ત્વિક હોય, તેનું એક માત્ર ધ્યેય “વસુદૈવ કુટુંબકમ્”... અર્થાત્ સારી વસુધાના લોક મારા કુટુંબી છે, તે હોય તે જ સાચો, પ્રેમ અને તેનો પાલન કરનાર સાચો પ્રેમી છે. જૈન ધર્મ જેને “સાત્ત્વિક પ્રેમ” કહે છે. આ પ્રેમ ઊભવવા માટે ચોખ્ખતા, સાગર-મન અને બલિદાનની બાવનાની પૂરી જરૂર છે. આત્માના સ્વરૂપની સાચી અને પારદર્શીક ઓળખાણ એ જ પ્રેમનું ફળ છે. આ માગે ત્યાગ અને સ્વાર્પણ કરતાં પણ કઠીન છે, માટે તેની યથાર્થતા સમજવી કઠીન હોવા છતાં જરૂરી છે અને અત્યાવશ્યક છે.

મિત્ર-મિત્ર વચ્ચે, પતિ-પત્ની વચ્ચે, પિતા-પુત્ર-માતા વચ્ચેનો પ્રેમ એ મોટે ભાગે સાત્ત્વિક પ્રેમ હોવાને બદલે રાગ, વાસના અને મોહથી જ ભરેલો હોય છે.

જેવી રીતે હવા ચોતરફ ફેલાએલી છે, છતાં જે જોઈ શકાતી નથી, તેનું માત્ર પરિણામ જ ચુલ્કાકારી છે, તે પ્રમાણે સાચો અને સાત્ત્વિક પ્રેમ પણ હવાની જેમ જ વ્યાપક છે અને તેનું સ્વરૂપ આત્માની જેમ કંપનાતીત હોવા છતાં તેનો બાવ આપણે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ.

આ સાત્ત્વિક પ્રેમ એટલો બધો અમૃતમય છે કે તે ઝેરને પણ અમૃતમય બનાવે છે. દુષ્ટી અને યત્ન બન્ને પર તેનો પ્રવાહ સમાન અને નિરંતર વહે છે. યત્નની યત્નતા દૂર કરી તેને પણ ગદગદિત અને પ્રેમમય બનાવે છે.

આ પ્રેમ સારા વિચના લોકોને પોતાના એક કુટુંબીજન સમજવામાંથી આવશે. જેટલી આ સમજણ સાચી, તેટલો જ પ્રેમનો સરો વધુ નિર્મળ અને વેગીલો બનશે. બોળના કુખને દૂર કરવાની બાવનામાં ચોતપ્રોત યએલ માનવીને સ્વયં કાઈ કુખ ચોટશે નહિ ને ચોટ્યું હશે, તો તેની પર કાઈ અસર માત્ર રહેશે નહિ.

પ્રેમનો સાચો પ્રાદુર્ભાવ નિરુપાર્થ, બાવ અને મોટા મનમાંથી જ થશે અને તેનો ફાત કુચલી, વહેમ અને નિર્દયતામાંથી થશે. માટે તે વસ્તુને સાચા પ્રેમી થવા ઇચ્છનારે પ્રથમ પ્રાણીયું દર્શાવું પડશે.

પર પ્રાણી કૃત દુઃખો

પર પ્રાણી કૃત દુઃખોને દૂર કરવા માટે પણ ધર્મની આવશ્યકતા છે, જેટલી સામગ્રી છે અને જેટલા ભોગવવા વાળા છે, તેની ફીક વ્યવસ્થા અને વહેંચણીથી જ આ દુઃખ દૂર કરી શકાય છે. આ અર્થશાસ્ત્રનો એક ગદન વિષય છે. જ્યાં સુધી ઉત્પાદન (Production), વિનિમય (Exchange) અને વહેંચણી (Distribution) ની યોગ્ય વ્યવસ્થા નહીં થાય, ત્યાં સુધી આ પ્રશ્ન ચિંતા ઉપજાવવાનો.

ઉપર પ્રમાણે જોઈએ એ સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી મળે છે કે વ્યક્તિ પોતે ધારે તો આ દુઃખ ઓછું કરી શકે. આ દુઃખો “બળવાન માટે જ આ દુનિયામાં રચાતી છે. તે નિર્જાતને કાષ્ટ રચાતી નથી” એવી Survival of the Fittest ની થીઅરીના પ્રાદુર્ભાવમાંથી જ જન્મેલા છે, ગૂંજરાતીમાં તેને “જેની લાડી તેની ભેંસ” એ રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે.

આ સિદ્ધાંત સાચો નથી અને તેનું જેટલું પાલન વધ્યું છે તેટલું સમાજમાં દુઃખ વધ્યું છે. નિર્જાતને જરૂરી સામગ્રીમાંથી પણ રહિત રાખવાથી, તેમ જ નિરંતર તેમને પીડા દેવાથી ભોગ સામગ્રીમાં નથી તો વધારો યુદ્ધ ચક્રવર્તી પણ સમાજનું બંધારણ અને ધર્મ અસંતોષ, કલેશ, ઝેર આદિથી છલ્લું થઈ ગયું છે, સડી ગયું છે.

સામાજિક દૃષ્ટિથી વિચારનારા વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદના સંપ્રદાયમાં માર્ક્સ અને અર્વાચીન સમાજવાદીઓ તો આ યુગને યંત્ર-યુગ

અને મૂડીવાદ યા Capitalism ના નીમથી સંબોધે છે. તેમનું કહેવું છે જ્યાં સુધી શોષક અને શોષિત એ વર્ગ રહેવાના અને ઉત્પાદનના સાધનો પર ખાનગી-માલિકી હક રહેશે ત્યાં સુધી સમાજમાં આર્થિક વિષમતા રહેવાની. મનુષ્યની આર્થિક જરૂરિયાત એ તેની અતિ ઉપયોગી અને તેના વિના ન ચલાવી શકાય તેવી જરૂરિયાત છે, અને તેથી આ આર્થિક વિષમતા જોટલી વધુ હશે, તેટલો શોષિત વર્ગ ઉપર અત્યાચાર પણ વધુ હશે અને રાજ્ય, ન્યાય, ધર્મ વિગેરે દરેક વસ્તુનો ઉપયોગ શોષક વર્ગ શોષિતોને કચડવામાં જ કરશે. તેમનું કહેવું છે કે જ્યાં આર્થિક વિષમતા આટલી તીવ્ર, ત્યાં સાચો ધર્મ સ્થિર કઈ રીતે રહી શકે ! એથી જ તેઓ વર્ગવીરોધી સમાજની વાતો કરે છે કે જેમાં સંયુક્ત સુખ, ધર્મ, સમૃદ્ધતા અને શાંતિ રહેવાનાં. કાલું માકસે તો ત્યાં સુધી ઉમેર્યું છે કે ચંન્-યુન્ અને મૂડીવાદી સમાજમાં ધર્મ એ કહેવાતો ધર્મ જે ને રીજાતી જનતા માટે અપ્રીણ માન છે.

ઉપરનો વિચાર ખૂબ જ વિચારણીય હોવા છતાં વ્યક્તિગત રીતે વ્યક્તિઓ ધારે તો આ પર પ્રાણી કૃત દુઃખ ઓછા થઈ શકે છે. એ માટે કોઈ કોઈને ને સતાવે, ન ચોરી કરે ને બધા લોક ન્યાય-પ્રાપ્ત સામગ્રીને નિરાકૃષ્ટતાથી ભોગવી શકે તે માટે સંયમી બને અને સંયમથી કામ લે તે વધુ આવશ્યક છે. આપણે આગળ કહી ગયા કે ધર્મ સમષ્ટિ અને વ્યક્તિના સુખને ધ્યાનમાં રાખી સાક્ષાત્કાર બતાવનારો એક માન માગું છે.

સંયમ

સંયમ સજ્જ શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યામાં “દીક્ષા” અર્થમાં લેવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે સંનયમ=સંયમ એટલે સંભાળપૂર્વક નિયમન કરવું તે અર્થ થાય છે. આ નિયમન તે ઇદ્રિય-દમનનું અને અપરિગૃહ્યત્તિનું.

સંયમ એટલે આશ્રવદ્વારથી અરતિ. (પાપકાર્યને રોકવા) આના ત્રણ પ્રકાર છે:-૧ કાર્મિક સંયમ, ૨ વાચિક સંયમ, ૩ માનસિક સંયમ.

ઇન્દ્રિય દમન:-કાર્મિક સંયમનો અર્થ એ કે દેહને લગતી તમામ જરૂરિયાત જેમ બને તેમ આછી કરતા જવી. આ સંયમથી “જેટલું વધુ મળે તે માફ” એ સ્વભાવ પર પ્રહાર પડશે. સંઘર્ષણે આછાં મશે ને સર્વને જરૂરી સામગ્રી મળવાનો સંભવ વધશે.

પૂ. આધીજી પશુ કહે છે કે આજની આર્થિક વિષમતાથી હિબી થએલી અર્થાતિ તો જ દૂર કરી શકાય, ને દરેક લોકો સમજાવ્યું. પૂર્વક સંયમથી કામ લે, પોતાને જે વસ્તુ વગર જરા પણ નહિં આલે, તેને જ તે લે, તે સિવાય બીજી વસ્તુ બીજા લોકો માટે રાખે અને આ જાતના સ્વયં-ચલિત સંયમ અને નિયમનથી દરેક વસ્તુ દરેકને મળ્યા કરશે.

વાચિક સંયમ:-ભાષા સમિતિ અને વચનગુપ્તિ અનુસાર વાણી એવી રાખવી કે જે ઉન્માર્ગને બદલે સુમાર્ગ પર હોય, જે હિત, મિત, પ્રિય, પથ્ય ને સત્ય હોય આ વાચિક સંયમ કહેવાય. બોલવું તો ઉપર પ્રમાણે જ બોલવું, નહિં તો મોન રહેવું.

માનસિક સંયમ:-માનસિક સંયમનો અર્થ એ છે કે મનને બોટા વિકલ્પોમાંથી હટાવીને સુઅવસ્થિત રાખવું. ઇન્દ્રિયો એ તોફાની ઘોડા છે અને મન એ મહોન્મત સારથી છે, તેથી સારથી અને ઘોડાઓની સંભાળ રાખનાર માધીક (આત્મા) સાવધ ન રહે તો યરીરૂપ રથને ક્યારે અને કઈ ખાડામાં ધકેલી દઈ શકાય તે કહી શકાય નહિ, માટે જ માનસિક સંયમ એ બહુ જરૂરી છે.

અપરિગૃહ્ણત્વ (સંયમ-વિભાગ)

પરિગૃહ્ણત્વનો અર્થ એ કે પોતાને જરૂર છે તેના કરતાં વધુ વધુ ને વધુ સંપત્તિ તેને મળે. આ વૃત્તિથી તે સમાજનું કેટલું અહિત

પૂર્વક નિયમન કરવું તે. 'સંભાળપૂર્વક નિયમન કરવું' એ વખ્ખનો વધુ વિસ્તૃત અર્થ પણ છે. સંવત્ર એટલે સાધુના પાંચ મહાવ્રત અને શ્રાવણના આર અભ્યુવ્રત. ઇચ્છાએને રોકી પાપથી વિરમવું તેને ત્રણ કહેવામાં આવે છે.

સાધુનાં પાંચ મહાવ્રત:-પ્રાણાતિપાત, મૂસાવ્રત, અન્તાદાન, મૈથુન, પરિમલ...

શ્રાવણના આર અભ્યુવ્રત:-સાધુના પાંચ મહાવ્રત એ શ્રાવણને માટે પાંચ અભ્યુવ્રત કહેવામાં આવે છે. ૧ દિયિત્ર ૨ ઉપનોમ-પરિનોમ, ૮ અનર્થોદ્ધ ૯ સામાયિક. ૧૦ દેશાવશાસિક, વ્રત, ૧૧ પોષધ વ્રત ૧૨ અતિથિ સમવિશ્રામ વ્રત, ૭૬, સાતમું તે આઠમું વ્રત તે ગુણવ્રત પણ કહેવાય છે તે નવ, દસ, અગિયાર તે જારમું વ્રત શિક્ષા વ્રત પણ કહેવાય છે તે બન્ને પહેલા પાંચ અભ્યુવ્રતની રક્ષા તથા વાક રૂપે છે.

અહિંસા

અનહિંસા એટલે કોઈ જીવને મારવું નહિ. તેના પારિભાષિક અર્થ પ્રાણાતિપાત વિરતી. શુદ્ધ પ્રેમ, દયા. અને અનુકંપા ન્યા હોય તેજ સાચો અહિંસક બની શકશે. જે સાચો અહિંસક બન્યો, તેનામાં ભાગ-વ્રત અને સહનશીલતા આદિ આવતાના જ.

સંસારના દરેક જીવો પ્રત્યે સાચો પ્રેમ, દયા અને અનુકંપા રાખવા જતાં એવા કેટલાક જીવો છે કે જે ગમે તેટલી સાવચેતી રાખવા છતાં બચવા મુશ્કેલ બને છે. જેનું ધર્મ અનુસાર જીવોની બે શ્રેણીઓ કરવામાં આવી છે. ૧ સ્થાવર જીવો, ૨ ત્રસ જીવો. સ્થાવર જીવોની પ્રતિજ્ઞા આવક માટે હોઈ શકે નહિ પણ અમલ માટે સર્વથા હોય છે, ત્રસ જીવોનો સંહાર આવકને પાપના ભાગી બનાવે છે, માટે સ્પૃહ ત્રસ જીવ, બે ઈન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીનાને બચાવે, બેળખીને,

મારવાનો સંકલ્પ કરીને, બાણી નોંધીને, ઉદ્દેશીને સ્વયં હથે નહિ અને બીજા પાસે હથાવે નહિ. બે કુરુષુ અને ત્રણ ચોમથી ત્રસતી હિંસાની નિવૃત્તિ રૂપ વ્રતનું તેથી જ આચરણ-કરવાનું કરમાવવામાં આવ્યું છે.

જેન પરિભાષામાં તેને માટે શક્ય પરિહાર અને અશક્ય પરિહાર એવા ત્યાગના બે બેદ તેટલા જ માટે પડ્યા છે. અદત્ત અને અપરિગ્રહ વ્રત પણ અહિંસા વ્રતનું રક્ષણ કરવા નીમીત્તે જ એક વાક રૂપે લેવામાં આવ્યાં.

જે સાચો અહિંસક હશે, તે પોતાના વિરોધીઓને પ્રેમથી નિર્મૂળ કરશે, ચોતરફ વાતાવરણ દેવ હીન અને પ્રેમ-વાળું બનાવશે, દારણ કે દરેક જીવની રક્ષા કરવી એ જ તેનો પરમ કર્તવ્ય રૂપી ધર્મ બની ગયો છે. જેટલો અહિંસાવ્રતનો વિકાસ, તેટલો બ્રહ્મચર્ય અને તે દ્વારા આત્માનો વિકાસ. આથી જ દરેક ધર્મ આ વ્રતને બહુ જ મહત્વ આપે છે.

મૃપાવાદ

આ વ્રત પણ બહુ જ જરૂરી છે. મૃપાવાદ એટલે કે અસત્ય બાણી, નોંધીને બોલવું નહિ. સાધુની પેઠે સર્વથા મૃપાવાદથી નિવૃત્ત થવું એ શ્રાવકને માટે મુશ્કેલ છે, એટલા જ માટે “સ્થૂલ મૃપાવાદ વેરમણમ્” અર્થાત્ મોટા અસત્યોથી નિવૃત્ત થવું. જેવાં કે દેનાલિક, ગવાલિક, બોમાલિક, થાપણુમોસો, કુડીસાક્ષી.

અસ્તેય

સાધુની પેઠે સર્વથા અને સર્વ પ્રકારે અણુદીથી વસ્તુ મદણ કરવાથી, અર્થાત્ ચોરીથી નિવર્તવું ગૃહસ્થને માટે મુશ્કેલ છે. સંસાર-બ્યવહારનાં અનેક કામોમાં નાની નાની ચોરીના દોષ સેવાઈ જાય છે, આ પ્રકારની ચોરીઓ નો કે લોક વિરુદ્ધ ગણાતી નથી, છતાં પણ દોષોત્તર વિરુદ્ધ અસ્તેય છે, માટે તેનાથી બચાય તો સારું.

મૈથુન

ચૂલ મેહુળાઓ વેરમળે ।

હાલવાન મહાવીરે બીજા પ્રતોને નદી રૂપ ગણ્યા છે. જ્યારે બહાર્યને સાગર સમાન ઉપમા આપી છે. બહાર્યારી હિંસક કે મૃષાલાપી ન હોય તેમ પરિમલી પણ ન હોય.

બહાર્ય ત્રણ પ્રકારના છે. કાયિક બહાર્ય, વાચિક બહાર્ય અને માનસિક બહાર્ય.

કાયિક બહાર્ય:-કાયિક બહાર્ય પાળનારે પોતાની યા પારકી બી સાથે વિકારમય સ્પર્શ કરવો નહિ યા કોઈ પણ બી સમક્ષ વિકારી દૃષ્ટિએ જોવું નહિ. કાયા થકી કોઈ પણ બી અથવા બાળકના અંગનો સ્પર્શ વિકારી દૃષ્ટિએ ન કરવો:

વાચિક બહાર્ય:-વાચિક બહાર્ય પાળનારે કોઈ વિષય-વર્ધક, વિકારી યા અશ્લીલ શબ્દો સાંભળવા નહિ તેમજ બોલવા પણ નહિ. જીભ ઉપર સંયમ ખાસ રાખવો જોઈએ.

માનસિક બહાર્ય:-માનસિક બહાર્ય પાળનારે વિકારી યા કુત્સિત દ્રશ્યો જોવા નહિ, કારણ કે તેથી મનમાં કુત્સિત બાવો પેદા થાય છે, આ પ્રમાણે બાવા વિકારી દ્રશ્યો ન જોઈ, ન વિચારી મનને શુદ્ધ અને સાર્વત્રિક રાખવા પ્રયત્ન કરવો.

આ ત્રણ પ્રકારના બહાર્ય પાલનમાં જે સફળ થાય છે, તે જ સાચો બહાર્યારી બની શકે છે.

‘બહાર્ય’ એટલે પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને ‘ચર્ચ’ એટલે ચર્ચા કરવું તે, અર્થાત આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવી યા પરમાત્મા સ્વરૂપમાં લીન થવું.

અણ્ણચર્ય એ જડ સંસર્ગથી જન્મેલો વિકાર છે. આ વિકાર જીવાત્મા પર જોટલી મોહનીય કર્મની અસર હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે બંધકર નીવડે છે.

જગવાન મહાત્માને પણ ણ્ણચર્યની સમાધિના દશ સ્થાનો ફરમાવ્યા છે, અને ણ્ણચર્ય વ્રતને સાગર સમાન ઉપમા આપી છે.

આ વ્રત સાધુએ સર્વથા પાળવાનું છે અને શ્રાવકે “ સ્વદાર સંતોષ ” ના ચોથા અધ્યવ્રત અનુસાર પાળવાનું છે. સ્વદાર સંતોષનો તાર્ત્વિક અર્થ એ છે કે પ્રજોત્પત્તિના હેતુ સિવાયનો વિકારમય બાવનાથી કરેલો કોઈ પણ સંબોગ એ પાપ છે, એટલે મહરથે વિવેકપૂર્વક ણ્ણચર્ય પાળવું જોઈએ.

(પરિમહ-વ્રત આગળ ચર્ચાઈ ચું છે)

આત્મા

જીવના અનંત જ્ઞાન, અનંદ-દર્શન, અનંત-સુખ, અનંત-વીર્ય એ ગુણ છે. સહનશીલતા, પ્રેમ, ણ્ણચર્ય, અહિંસા વિગેરે આત્માના ગુણ તથા વિકાસ માટે છે. તે વસ્તુ જોયા પછી ‘ આત્મા ’ શું છે તે જાણવું જરૂરી છે.

આત્માનું નિત્યત્વ—આત્માને નિત્ય પરિણામી માનવો અર્થાત્ એકાંત કૂટસ્થ-નિત્ય કે ક્વણ અનિત્ય નહીં. આત્મા એ અખંડ નિત્ય હોવા છતાં કર્મવશાત્ તેનું પરિણમન થાય છે.

આત્મા અમૂર્ત હોવાથી બહિરિન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી, વળી તે અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે, પરંતુ આમ હોવા છતાં અજ્ઞાનવશાત્ તે કર્મબંધનોથી બધાએલો છે તે બંધન એ જ આ સંસારનો હેતુ છે.

સાંખ્ય દર્શન તેને કૃતસ્થ-નિત્ય માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ દર્શન એકાંત-અનિત્ય માને છે. આ બન્ને સિદ્ધાંત વિચારતા અપૂર્ણ દેખાશે, કારણ કે જો એકાંત કૃતસ્થ નિત્ય હોય તો તેનું પરિણમન થઈ શકે નહિ, પરિણમન જો ન હોય તો બંધન પણ ન હોય અને બંધન ન હોય તો મુક્તિ-નિર્વાણ કે મોક્ષનો પ્રયત્ન પણ હોઈ શકે નહિ.

જ્યારે આપણને તો ઘણે ઘણે દુઃખનું સંવેદન થાય છે, શરીરના સારા માઠા દરેક પ્રસંગે આત્મા શુભાશુભ ભાવો અનુભવે છે, તેથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે આત્મા પોતે નિત્ય હોવા છતાં કર્મબંધનથી બંધાયેલો છે.

વળી જો આત્મા કેવળ અનિત્ય હોય, તો પાપ, પુણ્ય, સુખ, દુઃખ એ કંઈ સંભવે જ નહિ. વળી જો આત્મા કર્મબંધન કરે, તે જ નાશ પામે, તો પછી તે કર્મનું પરિણામ પણ કેાણુ ભોગવે ? એમ પરસ્પર અસંબંધતા જણાય છે, આથી જ જૈન દર્શન તેને પરિણામી નિત્ય માને છે.

વિધિનું અનાદિત્વ—આ જગત ઈશ્વરે બનાવ્યું નથી, આપું વિધિ અનાદિ છે.

કેટલાક દર્શનો માને છે કે દરેક કાર્યનું કંઈક ને કંઈક કારણ હોય જ છે, જેમકે ધડા રૂપ કાર્યનો કરનાર કુંભાર, તેમ નાના મોટા દરેક કાર્યનો કર્તા કે ગ્રેરક કોઈને કોઈ અવસ્ય છે, તે જ રીતે આ જગતનો કર્તા પણ કોઈને કોઈ હોવો જોઈએ અને તેને જ તે ઈશ્વર યા કોઈ શક્તિ રૂપ કહેવું છે.

ઈશ્વરની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારથી થાય છે. શારીરિક સૂતના “જન્માવસ્ય યતઃ” સૂત્રનું જે બાળ્ય શંકરાચાર્યે કયું છે, તે અનુસાર ઈશ્વર માયા સજલ થયેલ છે. રામાનુજ અનુસાર ઈશ્વર હવાહવાની

સમષ્ટિ છે, ગૌતમકણ્ણાદના મત અનુસાર તે જીવોના સંચિત કર્મો અનુસાર તેના ફળ-ભોગની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો જગતનો સાક્ષી અને આરંભક છે. યોગ અનુસાર તે કલેશ આદિથી અસ્પૃષ્ટ પુરુષ વિશેષ માત્ર છે. ઇસ્લામ અને ઇસ્ટર્ન ધર્મ અનુસાર તે “કર્તુમ કુર્તુમન્યયા કર્તુમ્” માં સમર્થ જગતનો સર્જક, પાલક અને સંહારક છે.

આ રીતે ઈશ્વર સંબંધી આટલા પ્રકારના વિચારો ધોર બુદ્ધિ-બોદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે ને તેને સ્વીકારતાં નીચેના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.

(૧) જો બધાં કાર્યોનો સંચાલક ઈશ્વર માનીએ તો જીવોને સુખ દુઃખ આપવામાં તેની સારી માદી અસર અને ઈચ્છાનું આરોપણ થાય છે, કારણકે જગતમાં એવો નિયમ છે કે ઈચ્છા વિના પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ અને એવી ઈચ્છા થવી તેને રાગ અને દ્વેષ પણ કહેવાય છે. જે આત્મા રાગ અને દ્વેષથી ક્ષુબ્ધ હોય તે ઈશ્વર કે સર્વોચ્ચ શી રીતે હોઈ શકે?

(૨) તેવી કોઈ શક્તિ હોય તો વળી તે શક્તિનું બાજન કે તેનો સ્વામી તેથી અતિરિક્ત કોઈ સ્વીકારવો જ પડશે અને તે સ્વીકારવા જતાં તો પાછો તેનો તે આરોપ લાગુ પડે છે.

(૩) જો કર્તા અન્ય હોય તો જ ફળ દેવાની સત્તા ખીજાની હોઈ શકે.

(૪) ઈશ્વર કે તેની શક્તિ પર આધાર રાખવામાં પુરુષાર્થને જરા પણ અવકાશ રહેતો નથી. અને જો પુરુષાર્થ નથી તો જીવન પણ બ્યર્થ છે, અને જીવન બ્યર્થ હોય તો જગતનો પણ હેતુ રહેતો નથી; આથી જ જૈનદર્શન કહે છે કે—

“અપ્પા કત્તા વિકત્તા ચ સુહાણ ચ દુહાણ ચ।”

આત્મા પોતે જ કર્મોનો કર્તા અને સુખ-દુઃખનો ભોક્તા છે,

બીજો કરે ને તમે બોલવો કે તમે કરો ને બીજો બોલવે તે સુપટિત નથી અને તેથી જ આ વિશ્વ ઈશ્વર કે કાર્મિક બનાવ્યું નથી કે તેના ગ્રેરક પણ નથી, કારણકે રાગ-દ્વેષથી રહિત થએલા સિદ્ધ આત્માને સંસારનો સંબંધ રહેવા પામતો નથી.

આત્મ-સંગ્રામ:—આખા સંસારમાં એક નાનાથી મહીને મોટા જાંતુ સુધી પરસ્પર એક બીજાને બોગે જીવતા હોય છે અને એમ સ્વાર્થના પારસ્પરિક હિંદુહો બિન્ન બિન્ન સ્ત્રેષમાં બિન્ને બિન્ન રીતે પ્રવર્તી રહ્યા છે. જોઈ દર્શાવે છે કે “બહારના બધા સંગ્રામોથી વિરમો. તમારું કલ્યાણ, તમારું કિત, તમારું સાધ્ય એ બધું તમારામાં છે. તમે જ બહાર શોધી રહ્યા છો તે સાર મિથ્યા વસ્તુ છે, પોતાના કોઈ પણ સુખ માટે બીજા સાથેના આત્માચાર, હિંસા કે યુદ્ધ એ બધા નાશમાં છે” કહ્યું છે કે—

૧.

અપ્પાણમેવ જુજ્જાહિં કિંતે જુજ્જેણ જુજ્જમ્મો
અપ્પાણમેવ અપ્પાણં, જહત્ત સુદ્ધ મેહહ ।

૨.

વરં મે ભાપા દંતો સેજમેણ તવેણ ચ
માહ પરેહિં દમ્મતો, વંધમેહિ મ્મેહિ ચ

(૧) બહારના યુદ્ધથી શું વળવાનું છે ? માટે આંતરિક યુદ્ધ કરો, આત્માના સંગ્રામથી જ સુખ પામી શકશો.

(૨) બહારના વધ કે બંધનથી દમના કે દમાવા કરતાં સંયમ અને તપથી પોતાનું આત્મદમન કરવું તે જ વિતત છે.

કર્મના અચળ કાયદાથી પુનર્જન્મનો સ્વીકાર:—જડ, માયા કે કર્મથી સંકોચાએલું ચૈતન્ય જે બાવલી મિથ્યા કરે છે, તેનું ફળ તેને

પોતાને જ ભોગવણું પડે છે. જૈન દર્શન કહે છે કે:— “કઢાણ કમ્માણ ન મોક્ષવત્તિ” કરેલા કર્મને ભોગવી લીધા વિના કર્મથી છુટી શકાતું નથી.

કર્મનો કાયદો જ એવો છે કે જ્યાં સુધી તેનું બીજ બળી ન જાય ત્યાં સુધી શુભ કે અશુભ રૂપે પરંપરાગત પરિણમન થતું રહેવાનું અને જ્યાં સુધી કર્મથી સંબંધ રહે, ત્યાં સુધી જીવાત્માનાં સિત્તલિત સ્થાન યોગવાનાં નિમિત્ત બનવાનાં અને પુનરાગમન થતું જ રહેવાનું.

“ખરેખર આત્મા એ અમૃતનો ઝરો છે ને સુખનું સ્થાન છે. અરુખલિત જ્ઞાનનો ભંડાર છે. જૈન દર્શનકારો આ તત્ત્વને અંતરાત્મા કહે છે. પરમાત્મ તત્ત્વની ઝાંખી અંતરાત્માની ભગૃતિ થયા પછી જ થાય છે:—” શ્રી સંતબાણ.

સુખ

સંસારના દુઃખમાં પડેલા સર્વ લોકોને, તે માર્ગ પરથી લઈ સુખનો માર્ગ બતાવે તે ધર્મ, એ વાત આપણે આગળ ચર્ચી ગયા, પરંતુ આ સુખ શું છે તે તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કર્યો નહિ.

પર સુખમાં પોતાનું સુખ:—સુખ સ્વાનુભવ ગમ્ય છે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના સુખને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. બીજાના સુખને માટે જ પ્રયત્ન કરે છે, તે એટલા માટે જ કે બીજાનું સુખ પોતાના સુખને વધારવામાં યા સુરક્ષિત રાખવામાં સહાયક થાય. અનુભવે ખતાવ્યું છે કે કેવળ ત્યાગને નામે નહિ, પરંતુ સુખને માટે પણ મનુષ્યે પરાંપકાર કરવો જોઈએ. તેમાં મનુષ્યની સ્વાર્થસિદ્ધિ અર્થાત્ (સ્વ-અર્થ સિદ્ધિ) સમાએલી છે, માટે પરાંપકારને પણ સ્વાર્થ યા ઉચ્ચતમ સાત્ત્વિક સ્વાર્થ સમજવો જોઈએ. જેટલું પરાંપકારનું હૈન વિસ્તીર્ણુ દશે તેટલું સુખ પણ વિસ્તૃત હશે.

પર પ્રાણી કૃત દુઃખ દૂર કરવામાં આ એક એવો ઉપાય છે કે જેમાં કોઈ કષ્ટપનાને અવકાશ નથી. પરાંપકાર વિના આપણે

સ્વાર્થ દેહી-શકે નહિ, માટે પરાપકારને ધર્મ જનાવવો જ પડશે અને તેને-સ્વાર્થનું અંગ માનવો જ પડશે. એ રીતે પરાપકારને આપણે એક રરભાવ પણ જનાવવો પડશે.

પરાપકારના ક્ષેત્રમાં ફક્ત મનુષ્ય જ નહિ પણ પશુપક્ષી વિક-
સેદ્રિય—પચેદ્રિય તથા સ્થાવરોનો પણ સમાવેશ થાય છે. જેણે
પરાપકારને સ્વાર્થ સ્વનર્મ્ય ગણ્યો છે, સમગ્ર પ્રાણી-જગત જેનું
પરાપકારનું ક્ષેત્ર છે, તે જ નિષ્પાપી અને સુખી છે.

આત્મા અમર છે, માટે આજે આપણે મનુષ્ય છીએ, તો
સદા જ મનુષ્ય નહિં જન્યા રહીએ. હદિ પશુ, પક્ષી, કીડા આદિ
પણ ધર્મ અનુસાર થવું પડશે. આજ આપણે મનુષ્યભવમાં રહી
પ્રતિ ઉપકારની નિરાશાથી તેને સતાવીએ, તો આપણે પણ પશુ,
પક્ષી આદિ ધર્મા સતાવાના જ, પરંતુ જો આપણે દયા રાખીશું, તો
આપણને પણ તે ભવમાં દયાના પરિણામ મળશે. સારાંશ એ કે
દરેક પ્રાણીને દરેક જગ્યાએ જન્મ લેવો પડે છે, તેથી સુખી જીવન
વિતાવવાનું ક્ષેત્ર આપણે આ ભવથી જ ફેલાવી શકીએ છીએ. આ
રીતે પરાપકાર રૂપી સ્વાર્થની મદદથી આપણે વર્તમાન સ્વાર્થ નહિ
પણ ત્રિકાળીક સ્વાર્થને પામી શકીએ.

જગત કલ્યાણની કસોટી

એ તો હવે દરેક માને છે કે જગતના કલ્યાણમાં આપણું
કલ્યાણ છે, અહિંસા, આદિથી જગત કલ્યાણ સ્થાય અને છે તે દાનાદિ
રૂપી શુદ્ધ ધર્મ તેનાં સાધન છે, પરંતુ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર
અને નિર્ણય વિવેકપૂર્વક થવો જોઈએ, તે વાત જ્ઞાનમાં રાખવી
આવશ્યક છે.

જગત કલ્યાણની કસોટી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર એટલા
માટે જરૂરી છે, કારણ કે આ સંસારમાં એક સાથે સમગ્ર લોકોનું

કન્યાશુ તાર્ત્વિક અર્થમાં સધાવા છતાં જેમના આર્થિક હિત તરફ પ્રહાર થશે, તે આ કાર્યો ઇચ્છશે નહિ કાર્થ માકર્સ, લેનીન, તેમજ બેંથલ અને મીલર આદિ તેથી જ “અધિકાંશ લોકોનું અધિકતમ સુખ” અર્થાત્ greatest good of the greatest number નો નિયમ અતાવે છે. એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે જનજનરત આર્થિક વિચમનાને કારણે તેના એટલાજ જોરવાળી પ્રતિક્રિયા રૂપે એક તરફ શોષિત માનવ-સમુદાય કે જે કરોડોની સંખ્યામાં છે તે બીજી તરફ મૂઠીભર ધનપતિઓ કે જેમના હાથમાં ઉત્પાદનના સાધનો છે, બે વચ્ચે વર્ગ-સંઘર્ષ (class war) ચાલી રહ્યો છે. જગત કન્યાશુની કસોટી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર રપષ્ટ રૂપે આપણને શોષિત લોકોના કન્યાશુ તરફ પ્રયાસ કરવા પ્રેરશે.

ભારતવર્ષના પ્રત્યેક ધર્મમાં આ નીતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આદિ બૌદ્ધિક નીતિ તત્ત્વોમાં જે મોટો દોષ છે, તે એ છે કે કર્તાના, મનનો હેતુ યા ભાવનો કંઈ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, કેવળ બાહ્ય પરિણામ જોવાથી કામ નહિ ચાલી શકે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ તે જ રીતે એક વસ્તુ કહી જાય છે કે કુળનો કદાચ અધિક સંખ્યામાં હોય, તેને સુખ મળે, તે કરતાં થોડા સંજનનોને સુખ મળે તે વધુ સાફ છે.

અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો, એકવાર બંને તેનાથી અમુક વર્ગને દુઃખ થાય પણ તે કાર્ય સદાને માટે સુખદ છે.

સમાજનો બધ તથા ચિંતા રોકવાથી તેની સુખમાં અનહદ અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

સુખી બનવાની કળા.

આ નીતિનું જો આપણે પૂર્ણ રૂપથી કામ લઈ શકીએ, તો ધણા દુઃખનો અંત આવી જાય છે. માટે આપણે સુખી બનવાની

કળા શીખવી જોઈએ. એવા પણ ધણા મનુષ્ય જોવામાં આવે છે કે બીજા મનુષ્યોની અપેક્ષા સુખ સામગ્રી અધિક હોવા છતાં પણ ઈર્ષ્યા અસંતોષ આદિને કારણે દુઃખી રહે છે અને એ મનુષ્ય જરા પણ વિપત્તિમાં મહત્તમ જાય છે, જ્યારે અનેક મહાપુરુષો હસતાં હસતાં મરે છે. આ ઉપરથી એ વાત પ્રત્યક્ષ થાય છે કે જે લોકો સુખી રહેવાની કળા જાણે છે, તે હરહાલતમાં સુખી રહે છે અને આ કળાને જે નથી જાણતો તે હરહાલતમાં દુઃખી રહે છે.

ધર્મ આ કળાનું શિક્ષણ દે છે. શારીરિક જીવનથી આત્મ-જીવનને મદદાન સમજવું, શરીરને માટે આત્માનું નહિ પણ આત્માને માટે શરીરનું બલિદાન કરતાં શીખવું. મૃત્યુને ગૃહ-પરિવર્તન થા વચ-પરિવર્તન સમાન સમજવું, તો દુઃખપૂર્ણ ઇકનાઓ આપણને દુઃખી નહિં કરી શકે.

આપણે નિશ્ચિત રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે અમારો કોઈ ઉપર અધિકાર નથી, જે જેટલી સહાયતા કરે, તે તેની સજ્જનતા છે, અગર ન કરે તો ખૂંદ માનવાની કોઈ આવસ્યકતા નથી.

“નાટકના પાત્રની મહત્તા તેના પદ પર સ્થિર નથી, અર્થાત્ રાજા બનવાવાળો ઉત્તમ પાત્ર છે તે રાંક બનવાવાળો જ હન્ય પાત્ર છે, તે વાત નથી પરંતુ જેને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય, તે કામ જો સારી રીતે કળા સાથે કરે, તો તે સારો પાત્ર ગણાય છે, તે જ પ્રકારે સંસારમાં પોતાના કર્તવ્યને પૂર્ણ રૂપથી કરવાવાળો જ ઉત્તમ છે. ધન, પ્રભાવ, યશ આદિથી કોઈની ઉત્તમતાનું અનુમાન કરવું તે ઉચિત નથી—” પુણિત દરબારીચાલણ ”

જો આપણે દુઃખી ન થવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીએ તો આપણને કોઈ દુઃખી નથી કરી શકતું.

આ વિષયમાં રાગીની જેમ જો વાતનો વિચાર કરવો જરૂરી

છે. રાગી મનુષ્ય રાગની યથાશક્તિ ચિદ્રિત્સા કરે છે તે સહન-શક્તિથી કામ લે છે. આ બે કાર્ય દુઃખથી પીડીત રાગીઓએ કરવા નોંધ્યો. આ રીતે સંસારમાં સુખી બનવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કરી, તેની કળા શીખી, સુખની વૃદ્ધિ કરવી નોંધ્યો. તેને માટે ચતોષ, ઉદાસીનતા, ક્ષમા, ત્યાગ આદિ ગુણો જરૂરી છે.

ગુણ અને ગુણભાસ:- દરેક ગુણની પછવાડે ગુણભાસ લાગ્યો રહે છે. જેવી રીતે અહિંસાની પાછળ નિર્જાળતા, ક્ષમાની પાછળ કાયરતા, વિનયની પાછળ દીનતા આદિ. આ ગુણ અને ગુણભાસમાં આકાશ-પાતાળનું અંતર છે. બંને એક બીજાના વિરોધી છે. ગુણ નેટલો સ્વીકાર્ય અને ઉપાદેય છે, તેજ પ્રમાણે ગુણભાસ અસ્વીકાર્ય અને હેય છે. આ ગુણ ગુણભાસ ન બની જાય તે વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી નોંધ્યો.

આ જ વસ્તુ પૂ. મહાત્માજી સમય સમય પર કહે છે તે તેમના સિદ્ધાંત સમજાવતાં રીચાર્ડ ગ્રેમ તેમનું પુસ્તક “theory and practice of non-violence” માં લખે છે કે, બળવાન સામે નિર્જાળ હાથ નોંડીને, ધૂજતો ઉમો રહે તે કહે કે બાઈ! હું તો અહિંસક છું! તો તેની કાઈ અસર હશે ખરી?

મન, વચન, કાયાની ક્રિયા (ચોમ) હમેશાં ચલાજ કરે છે. જ્યાં સુધી મૃત્યુની પગ ન પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી મન-વચન, કાયા કંઈ ને કંઈ કામ કરતા જ રહે છે. જ્યારે દરેકે કંઈક ને કંઈક કામ કરવું જ પડે છે, તો શા સારું દુઃખહાની અને સુખવૃદ્ધિનું કામ ન કરે? તેથી જ પોતપોતાની નીતિ અને ચોગ્યતા અનુસાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સુખનાં સાધનોને પ્રાપ્ત કરવાં અને દુઃખનાં સાધનોને નષ્ટ કરવાનું ચાલુ રાખવું નોંધ્યો. આથી જ હર સમયે સમજાવને સ્થિર રાખી દુઃખનો દ્વાસ કર્યા કરે છે તે સુખવૃદ્ધિ કરે છે, તે સુખી રહેવાની કળા સારી રીતે સમજી અને, આચરણમાં મૂકી શક્યો છે, તેમ સમજવું નોંધ્યો.

દુઃખના આવવા ઉપર આપણે તેનો સામનો કરવો જોઈએ. સામનો કરવા માટે જે વાત આવશ્યક છે. દુઃખોને નષ્ટ કરતા જવું અને તેના ધાને સહન કરતા જવું. જે મનુષ્ય યતુના ધાને સહન કરી શકતો નથી તે યતુનો નાશ કદિ પણ કરી શકશે નહિ, તેજ પ્રમાણે દુઃખની ચોટ સંખંધી સમજવું જોઈએ. સમભાવ રિયર રાખી, સમજાવને કાઈપણ જાતની આંચ ન આવે, તેમ વીરતા અને મનોબળથી દુઃખના ધા ઉપર ચતા ધાને ઝીલવા જોઈએ, તેનો પ્રતિકાર કરતો અને તેમ કરતાં શરીર ઉપરથી મમત્વ છોડી શરીર-ત્યાગ સુધી પણ તૈયારી દાખવવી જોઈએ. સુખ શરીરને માટે નથી પણ આત્માને માટે જ અને શરીરના દુઃખથી આત્મા દુઃખી થતો નથી.

સુખી રહેવાની કળાના નામ ઉપર, આધ્યાત્મિક જીવનના નામ ઉપર અને સંતોષ આદિ ગુણના નામ ઉપર, જે સ્વયં ગુલામી સ્વીકારે છે, અને દુઃખોના કુમલાથી ડરી પીછેહઠ કરે છે, તે પણ ગુલામ અને દુઃખી થઈ જાય છે ને સાથે સાથે સંસારમાં દુઃખ ફેલાવે છે, કારણ કે રોગના જેમ દુઃખના જંતુઓ પણ ચારે તરફ ફેલાવા માંડે છે.

સુખી રહેવાની કળા એ પણ નથી જાતાવતી કે મનુષ્ય દુર્દશામાં પડ્યો રહે, ઘોરમાં ઘોર વિપત્તિમાં પણ સમજાવનો મજરાટ અને નિરાશા થવા દે. શિકારી જેમ શિકારને ફેંજે, તેવી રીતે તેણે વિપત્તિઓને વોરસથી દેખવી જોઈએ. વિપત્તિ સામે આત્મ સમર્પણ કરી દેવું યા ગુલામી સ્વીકારવી તે તે કળાની હત્યા કરવા બરાબર છે.

સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્ન કરવાવાળો સાધારણ મનુષ્ય જો સુખી રહેવાની કળા નહિ જાણતો હોય, તો અસફળતા મળતાં નાસીપાસ થઈ જાય છે. ને સાહસ છોડી દેના સુધીની તત્પરતા જાતાવવા માંડે છે, પરંતુ તે કળાનો સાચો ઉસ્તાદ હારવાથી પણ હારશે નહિ, નિઃસહાય થવાથી નિરાશ થશે નહિ. પરાજય અને નિરાશા આદિ

અહીં તેના કૅલમાંથી નીકળી જશે. સમજાવ આદિ ગુણ અકર્મણ્યતાને માટે નથી પણ અનંત કર્મણ્યતા માટે જ છે.

જગત કલ્યાણ અને આત્મકલ્યાણ માટે નિવૃત્તિ આવશ્યક છે. જે મનુષ્ય, પરિમિત સ્વાર્થને માટે બેઠો રહે છે, તે જગત કલ્યાણને માટે પૂરી શક્તિ લગાડી શકતો નથી, કારણ કે જ્યાં પરિમિતતા છે, ત્યાં બ્યક્તિમત્ કાર્યોનાં ધણા ભારી બોજો રહે છે. નિષ્પરિમિત મનુષ્યને આ બોજો રહેતો નથી. તે ધરમાં રહે या વનમાં, પરંતુ નિષ્પરિમિત હોવો જોઈએ. નિષ્પરિમિતનું રૂપ સદા સર્વત્ર એક સરખું નથી હોતું અને નિવૃત્તિનો અર્થ બ્યક્તિગત સ્વાર્થોના બંધનોથી છૂટવાનો થાય છે.

પરિમિતની અપેક્ષાએ સાચો નિષ્પરિમિત ધણો સુખી છે.

બાહ્ય તપ:- ધર્મનો ઉદ્દેશ જો સ્વપર કલ્યાણનો છે તો અનાવશ્યક કષ્ટોને નિમંત્રણ દેવાનું વિધાન કેમ બતાવે છે ! ધણા દિવસ સુધીના અપવાસ, ઠંડી ગરમીના કષ્ટ સહન કરવાથી ન તો બીજાને સુખ या પોતાને સુખ મળે છે ! આવો પ્રશ્ન ધણાને ઉભો થાય છે પણ તે પ્રશ્ન અંદર ઉતરતાં નિર્મળ છે. ધર્મના એવા તપોને અંતરંગ તપ નહિ પણ બાહ્ય તપ કહ્યા છે અને આ બાહ્ય તપોનું મૂલ્ય ત્યારે જ સ્વીકારાય છે કે જ્યારે પ્રસન્નતાથી અને નિરાકુળતાથી કરવામાં આવે. સુખ જેટલું સ્વાધીન છે, તેટલું જ પૂર્ણ થયે, માટે પરાશ્રિતતાનો ત્યાગ કરવા માટે અને સહનશક્તિ વધારવા માટે આ તપોની આવશ્યકતા છે. આપણામાં જેટલી સહનશક્તિ અધિક હશે, તેટલી જ દુઃખની સાથે અધિક લડવાની તાકાત આવશે. ઠંડી, ગરમી, ભૂખ, તરસ આદિનું કષ્ટ મનુષ્યને ક્યારેક સહન કરવું પડે છે, તે સમયે આપણે પોતાને ચાંત રાખી શકીએ, તે માટે પણ તપ આવશ્યક છે.

જે લોકો પૂજા કરાવવા માટે એવા તપ કરે છે, તે તપનું ફળ તેમને મળતું નથી. પણ જે લોક તે નથી સમજતા કે આ તપસ્યાઓથી સુખની રચરચ વધે છે અને પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ લગ્નવાની શક્તિ આવે છે, તેમને પણ તપનું ફળ મળતું નથી. તપ તો ફક્ત સંયમનો અભ્યાસ કરવા માટે કસરત સમાન છે. તેનાથી પણ સારું તપ આત્મશુદ્ધિ તપ અથવા સેવા છે. જેને અંતરંગ તપ પણ કહેવામાં આવે છે. બાહ્ય તપ કારણ છે, અંતરંગ તપ કાર્ય છે. બાહ્ય તપ કર્યાને શિથિલ કરે છે, ત્યારે અંતરંગ તપ તેનો ક્ષય કરે છે. સાર એ છે કે ધર્મ સુખને માટે છે. જે સુખ બાહ્યસાધનો પર અવલંબીત છે, તે પૂર્ણ સુખ નથી. સ્વાર્થપૂર્ણ દ્રષ્ટિ બનાવવાથી તે મળી શકતું નથી. પૂર્ણ સુખી બનવાને માટે પૂર્ણ સુખની કળા જાણવી જોઈએ તે ગુણભાસથી બચવું જોઈએ.

ધર્મ મિમાંસા અને જૈન ધર્મ

આત્માર સુધી ધર્મના વિષયમાં જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો સાર બધા ધર્મમાં મળે છે. જો આપણામાં સમભાવ આદિ શુદ્ધ હોય તો આપણે કોઈ પણ ધર્મનો સહારો લઈ સાચા ધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

જૈન ધર્મનો સ્વાદ્વાદ જે છે, તે સર્વ ધર્મ સમભાવનું નામાંતર માત્ર છે. સ્વાદ્વાદ દ્વારા જૈનધર્મે સર્વ ધર્મનો સમન્વય કર્યો છે, તેનો ઉપયોગ વિશેષતઃ દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં થયેલ છે, તેટલા જ માટે સાધારણ મનુષ્ય તેનો લાભ ઉઠારી શક્યો નથી પરંતુ તેના અર્થાંકનું લક્ષ્ય તે જ હતું.

જાતિ-પાતિના ભેદ, નર-નારીનાં અધિકારોની વિષમતા, આદિ તો જૈનધર્મમાં છે જ નહિ. આ વાન તેના સાદ્વિત્યથી સાફ સાફ સમજી શકાય છે. આ પ્રકારે જૈનધર્મમાં સર્વ ધર્મ—સમભાવ,

સર્વજ્ઞતિ સમભાવ, નરનારી-અધિકાર સમભાવ, વિવેક આદિ ઉપયોગી ગુણોએ પૂરતી જગ્યા રોકી છે. જૈન સાહિત્યમાં એટલા મસાલા છે કે જો કોઈ મનુષ્ય નિષ્પક્ષ અને ગંભીર દષ્ટિએ તેનું નિરીક્ષણ કરે તો વાસ્તવિક વાત છુપી રહેશે નહિ.

જો કે કોઈ વાત જૈન સાહિત્યમાં ન મળે પરંતુ આજ તેની જરૂર છે. તથા પાછલા અઢી હજાર વર્ષના પ્રયત્ને કોઈ નવી ચીજ આપણી સમક્ષ રાખવામાં આવે, તો આપણે નિઃસંકોચ તેને અપનાવવી જોઈએ, એ સમજવું કે આપણે આપણા પૂર્વજોથી આગળ ન વધી શકીએ, તે બૂઝ છે. આપણે તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરીએ, પરંતુ તેને માટે આપણા વિકાસને ન જ રોકાય અને પરિસ્થિતિની પ્રતિકુળ વાતોને અપનાવવી જોઈએ નહિ. "પ્રાચીનતાની ખીમારી એક મોટી ભારી ખીમારી છે; તેને દૂર જ રાખવી, જુકું જોલવું, ચોરી કરવી, હિંસા કરવી આદિ પાપ કોઈ પણ ધર્મથી પુરાણ છે, પરંતુ તેટલા માટે તે ઉપાદેવ નથી. આપણે અદિસા, સત્ય અને કલ્યાણકારીતાના જ ઉપાસક થવું જોઈએ, ન તો પ્રાચીનતાના કે ન તો નવીનતાના"-(શ્રી દરબારીલાલજી).

સર્વ ધર્મ સમભાવની કસોટી ઉપર જૈન ધર્મને સૈદ્ધાંતિક અને તાત્વિક રીતે કસીને આપણે ધર્મ દ્વારા સુખ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે જોઈ ગયા.

દરેક ધર્મ સુખની પ્રાપ્તિ માટે અલગ માર્ગ અને ક્રિયાઓ બતાવે છે. જૈન ધર્મ વિશે આટલા સ્પષ્ટ આલોચનાત્મક આલેખન પછી તેણે સંસાર સમક્ષ સર્વતોમુખી દષ્ટિએ સુખ-પ્રાપ્તિને માટે કયો માર્ગ અને કરણી (ક્રિયા) બતાવી છે, તે જોયા પછી આપણો લેખ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ થઈ જશે.

જૈન ધર્મનો જ્ઞાન અને ક્રિયામાર્ગ.

અનંત ભવ પરિબ્રમેણ કરતાં કરતાં અનંત કાળયુગે, અનંત

પુણતી રાશીએ માનવભવ મળે છે, માનવભવ બળતા અંત માટે છે, કારણ કે મોક્ષપ્રાપ્તિના બધા સાધનો મનુષ્યભવમાં જ હોય છે. સંસારી જીવતા બે લેલ:-

બહિરાત્મા અને અંતરાત્મા:- બહિરાત્મા તે છે કે જે પરપુણ્યોને લોગી, જાહેર સંગી, દેહાધ્યાસ ભુક્તિવાલો, મિથ્યાત્વ અને પ્રમાદવશ અનંતાકાળની મહિન વાસના અને મળતે લીધે અધઃપતન કરી, દ્રવ્ય કર્મે ભાવકર્મે અને ભાવકર્મે દ્રવ્યકર્મે ઉપાર્જન કરી, પરંપરાએ અનંતો સંસાર વધારી ચોરાશી લાખ જીવાયોતીમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે,- અસુદ્ધ અદુષ્ટ જનંત સુતો ।

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે ‘જલુ પુણ્ય કરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,’ વગેરે વગેરે; શુભ મેળવવા માટે દોષધામ તો ખુબ કરે છે, પણ શુખના સાધનો શું, શુખ શું, તે નહિ સમજતાં આધળા દોષ કરે છે. અને આવીથી મરણ થયે થયે, પળે પળે કરે છે.

સક્રમી, અધિકાર, કુટુંબ, પરિવાર, સ્ત્રી, સ્વજનો, ધન, દોષત, માલ ખજાના, દાસ, દાસી, અનેક જાતના પશુઓ અને વાહનો પ્રાપ્ત કર્યા અને તેમાં રચ્યો પચ્યો પણ રહ્યો પણ આત્માનું શું? આને માટે વિચાર કરવો બટે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ફરીને માર્ગ બૂલેલા જીવાત્માઓને સમજાવે છે કે—

‘હું કાણ છું, ક્યાંથી યયો, શું સ્વરૂપ મારું છે ખરું,
કોના સંબંધે વળગણા છે, રાખું કે જો પર હરું;

એના વિચાર વિવેક પૂર્વક, ચાંત બાવે બે ક્યો,
તો સર્વ આત્મિક યાનના, સિદ્ધાંત તરતો અનુભવ્યા.

ઉપરની વસ્તુનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરે અને તેમાં સત્સંમ, સત્સંવચ, સત્ વાંચનના સુમેળથી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે. અને ઉન્નતિને માર્ગે વળે, તથા માનવતા પ્રાપ્ત કરે.

માનવતાના ચાર લક્ષણ:- સદૃજ સૌમ્યતા, સદૃજ-કામજતા, નિરબિમાન, અને અનુકંપા. આ ચાર લક્ષણો પ્રાપ્ત કર્યે મનુષ્યમાં સાચા મનુષ્યત્વના લક્ષણો જોવામાં આવે છે.

ધર્મના ચાર પ્રકાર:- દાન, શીલ, તપ અને ભાવ.

દાનના પાંચ પ્રકાર છે. અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન અને કીર્તિદાન.

ભાવના ચાર પ્રકારની છે:- મૈત્રી ભાવના, પ્રેમાદભાવના, કરુણા ભાવના, મધ્યસ્થ ભાવના.

મૈત્રી ભાવના:- સર્વ જન્મને પોતાની જેમ દેખે (સર્વ જાત્રમ મૂલેષુ) અને પોતાને જે રૂએ, તે તેમને રૂએ અને પોતાને જે ન રૂએ તે તેમને ન રૂએ, તે મુજબ યથાર્થ વ્યવહાર રાખે.

પ્રેમાદ ભાવના:- મુશ્કી જનોને દેખી રાજ્ય થવું અને મુશ્કીઓના મુશ્કીને મદદ કરવા. સ્વદોષ દેખી તે દાખવા, એટલે દોષ પોતાના જોવા અને મુશ્કી પારખના જોવા.

કરુણા ભાવના:- દુઃખી દેખી દુઃખી થવું. તેની વૈવાવચ્ચ કરી, મન, વચન, કાયા અને ધને કરી, તેનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

મધ્યસ્થ ભાવના:- હિપેક્ષા અથવા હિદાસીનતા. પાપી અને અધર્મી તરફ હિદાસીનતા રાખવી પણ પાપ અને અધર્મની નિંદા કરી તેને નષ્ટ કરવાની માછીય કરવી. આ રીતે માનવતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, દાન, શીલ, તપ અને ભાવે, ચાર ભાવના ભાવતો, પાંચીય માર્ગાનુસારીના મુશ્કી પ્રાપ્ત કરતો અને એકરીય આવકના મુશ્કી પ્રાપ્ત

કરીને, તે બહિરાત્મા અંતરાત્મા થવા સન્માર્ગે ચલે છે. અને ધર્મને કારણે અધિકારી મળ્યા છે.

ન્યાય વિષય ત્યાં જ ક્યાય. વિષયમાં ક્યાએવો મનુષ્ય પોતાને કારાગૃહી સમજે છે ને કારાગૃહી જોમ કારાગૃહમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે, તેમ વિષય તરફ તે અનાચક્તા થાય છે અને આ રીતે વિષયથી દૂર ભાગી, ન્યાય અને નીતિથી આશ્રયિકા ઉત્પન્ન કરી, ક્યાયને સમીપે, પાંચ ઇંદ્રિય અને મનને વશ કરી, આત્મા સાથે યુદ્ધ કરી તેના પટ્ટરિપુને નિર્મૂલ કરવાના હેતુથી સમાવીને; પરપુરુષગણમાંથી તેની દ્રષ્ટિ ફેરવી, ન્યારે આત્માભિમુખ દ્રષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે સાત પ્રકૃતિના ક્ષય કે ઉપશ્મય કરી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.

જેન એ જન્મથી યતો નથી પરંતુ ક્રમે ક્રમે રાગ, દ્વેષને છૂટીને જેન બને છે.

સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણો:- શમ, સમવેગ, નિર્વેદ, અતુલ્યતા અને આસ્થા.

શમ એટલે ક્યાએવો સમાવવા, સમવેગ એટલે સંસારના બંધનનો ભય. નિર્વેદ એટલે વિષયો ઉપર અનાચક્તિ (અણુગમે). આસ્થા એટલે સત્સંગ, સદ્વર્ત્તમાન અને સદ્બુદ્ધિથી જન્મતી શ્રદ્ધા.

જે સમયે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સદચારી છે. તેઓનો સંપર્ક અવિનાશાવી છે.

સમદિતીને સંસાર લુખો અને સુકો લાગે છે. ન્યાય નીતિથી આશ્રયિકતા સાધન કરે પણ ચેત્ત્વ તેને આશક્તિ ન હોય, કારણ કે તે સમજે છે કે તે મારું નથી અને હું તેનો નથી. જે વસ્તુ વિનાશી છે, તે અતિવાન વસ્તુ અનંતતામાંથી રીતે સમાય ? સમ્યગ્દર્શન પાત્ર થવાને સમયે ભેદબુદ્ધિ (કર્તવ્ય કર્તવ્યશુદ્ધિ યા વિવેક) ઉત્પન્ન થાય એટલે ભેદભેદ જ્ઞ-જ્ઞવત્ જ્ઞાન થાય છે.

તે વસ્તુને ગણી, અણ્યા: પાત્રી આદરવા જોમ આદરે છે તે

હાંડવા નેગ તે હાંડે છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કહેવા અનુસાર “ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ” વિગેરેમાં ખતાવેલા ગુણસ્થાન તે છવ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરે છે અને સિદ્ધ ગતિને પામે છે કે જે તેનું ધ્યેય અર્થાત્ મોક્ષ (અબ્યાપ્ત સુખ) છે. મોક્ષ એટલે મુક્તિ કે જે ધ્યેયે તે પહોંચ્યો, ત્યાં અનંત આત્મિક સુખની લહેમાં તે સદાને માટે રહે છે, અને આ પ્રકારે અંતરાત્મામાંથી તે પરમાત્મા થાય છે.

સમ્યક્ત્વ અવિરતી છે. હવે પછી દેશવિરતી અને સર્વવિરતી આવે છે, એટલે શ્રાવક અને શ્રમણની સર્વ ક્રિયાઓ સમક્તિ પછીની જ ઉત્તમ ક્રિયાઓ ગણાય અને તે અનુસાર આવશ્યક ક્રિયાનો ખરો અધિકારી બને છે.

જો કે મિથ્યાત્વ આદિ પહેલા ત્રણ, જીવના ગુણ સ્થાન ગણાય છે. કારણકે જીવને તે ભૂમિકામાંથી ઉંચે ચઢવું છે, મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને કરાતી ક્રિયા શુભ અભ્યાસે, શુભ પુરુષાર્થે, સતસંગે, સદ્વાચને, સદ્વિચારે, સદ્ભાવે સમ્યક્ત્વ સ્પર્શે છે.

આ પ્રમાણે જીવાજીવના બેઠ જાણી, શું આદરવા જેમ અને શું હાંડવા નેગ છે, તે સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યા પછી, આદરતો અને હાંડતો, સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત, ચારિત્ર્ય અર્થાત્ ધર્મક્રિયા (આત્મક્રિયા) માં પ્રવેશ કરે છે.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા તે જ્ઞેનધર્મનો જ્ઞાનમાર્ગ હતો. હવે જ્ઞાનમાર્ગે ક્રિયા ચરે ચાય છે.

આવશ્યક

વૈદિક સમાજમાં સંધ્યાનું, પારસી લોકોમાં “ ખેર દેહ અવસ્તા ” નું, યહૂદી તથા ઈસાઈઓમાં ‘ પ્રાર્થના ’ નું, ઈસ્લામમાં

‘નમાજ’ તું જેટલું મહત્તર છે તેટલું જ મહત્ત્વ જોઈ સમાજમાં
‘આવશ્યક’ તું છે.

શાસ્ત્રમાં એવી આજ્ઞા છે કે પ્રથમ અને મરમ તોઈ કરનાર
સાધુઓ “આવશ્યક” નિયમિત કરે; તેમ છતાં જો તેઓ તે આજ્ઞાનું
પાલન ન કરે તો તેઓને સાધુ-પદના અધિકારી પણ માની
સકાતા નથી. આવકોમાં “આવશ્યક” નો પ્રચાર વૈકલ્પિક છે. અર્થાત્ જો
બાલુક અને નિયમવાળા હોય છે, તેઓ અવશ્ય કરે છે. બાર વ્રતધારી
માટે ‘આવશ્યક’ ફરજિયાત છે.

જો જો ક્રિયા અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તેને આવશ્યક કહે છે. જે
અન્તઃદૃષ્ટિ છે તે જોની દૃષ્ટિ આત્મા તરફ મૂકી છે અર્થાત્ જો સહજ
સુખ વ્યક્ત કરવાના વિચાર તથા પ્રયત્નમાં લાગી રહેલ છે, તે
ક્રિયાને “આવશ્યક” ક્રિયા કહે છે કે જે સમકિત્ આદિ શુભોને
વિકાસ કરવામાં સહાયક હોય. અને યોનાદિક શુભો પ્રગટ કરવા
અર્થે મદદ રૂપ હોય. આવી ક્રિયા-જ્ઞાન અને ક્રિયા-વિભવ પરિણામ
રૂપ અથવા ઉપયોગપૂર્વક કરવાની છે.

સ્મૃત્તદૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાના છ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે.
૧ સામાયિક ૨ યોગીસત્ત્વો ૩ વંદણ ૪ પ્રતિક્રમણ ૫ કાયોત્સર્ગ
૬ અત્યાખ્યાન. આ બધી ક્રિયા આત્મિક ક્રિયાઓ છે. તે આત્માના
વિકાસ અર્થે જ કરવામાં આવે છે.

‘આવશ્યક’ ક્રિયાના સામાયિક અને પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જરા
વિસ્તારથી લખું છું. બાકીની બધી ક્રિયા સામાયિક અને પ્રતિક્રમણની
જેમ જ આત્મોત્થાન કરાવવાવાળી છે. એક એક પાઠની ક્રિયા જો
લખવા બેસું તો તેનો આરો આવે તેમ નથી.

બગવંત મહાવીરે શાસ્ત્રોમાં ગતાબ્ધુ છે કે પ્રમાદ-બીલકુસ કરશે
નહિ, એક સમયને માટે પણ નહિ, સમયે ગોચર મા પમાચર પણ ઉત્થાન,
ખજ, કર્મ, વીર્મ, પ્રજાકાર અને મરાકમ કરતાં કરતાં તમારા આત્માની
સાધે જ જાશે.

સામાયિક:-શ્રી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર ભગવાનને પૂછે છે, હું
ભગવાન! સામાયિક ક્રિયાથી જીવને કયો લાભ પ્રાપ્ત થાય?

શ્રી મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે, હે ગૌતમ ! યત્ન કે મિત્ર તરફ, મહેલ કે મસાણામાં સામ્યભાવરૂપ સામાયિક કરનાર જીવને સંપૂર્ણ પાપજનક યોગોનો ત્યાગ થાય છે, અતઃ નવીન કર્મનો બંધ થતો નથી, અને પૂર્વ કર્મોની નિર્જરા થાય છે; એમ સમસ્ત કર્મોની શીઘ્ર નિર્જરા થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, જે કાઈ પણ મોક્ષે ગયા, બંધ છે અને જરો, તે સર્વ સામાયિકનો પ્રભાવ જ બાંધીવો.

સામાયિક, અર્થાત સમનઆયનરૂપ, સમ એટલે રાગદ્વેષ રહિત અધ્યયન પરિણામ, આય એટલે તે સમભાવથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્યરૂપ મોક્ષમાર્ગનો લાભ અને 'ઈક' એક પ્રત્યય રૂપે લાગેલ છે, જે વડે મોક્ષમાર્ગનો લાભદાયક ભાવ ઉપજે તે સામાયિક.

સામાયિકના ત્રણ પ્રકાર છે. સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક અને આરિત્ય સામાયિક. આરિત્ય સામાયિકના બે ભેદ, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતી સામાયિક.

પ્રતિક્રમણ-શ્રી ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભગવાન પ્રતિક્રમણ કરવાથી જીવને શો લાભ થાય ?

પ્રભુ કહે છે કે હે ગૌતમ ! પ્રતિક્રમણ કરવાથી વ્રતના અતિચારો રૂંધાય છે, વળી જેણે વ્રતનાં છિદ્રો લંક્યાં છે, એવો જીવ આશ્રવને રૂંધનાર થાય છે અને, આશ્રવ રૂંધતાથી નિર્મળ આરિત્રવાન થાય છે તથા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુણિરૂપ આઠ પ્રવચન માતાને વિષે ઉપયોગવંત તથા સંયમના યોગથી અભિન્ન તથા સંયમ યોગને વિષે સારી રીતે સાવધાન થઈ વિચરે છે.

પ્રતિક્રમણનો અર્થ એ છે કે પ્રમાદ-વચ શુભ યોગથી પડી જઈ અશુભ યોગને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ ફરીથી શુભ યોગને પ્રાપ્ત કરવો. તથા અંશુભ યોગને ઊડાડી, ઉત્તરોત્તર શુભ યોગમાં વર્તવું, તે પણ

પ્રતિક્રમણ છે. પ્રાંત એટલે પાછું અને ક્રમણ એટલે 'ફરવું', અર્થાત્ એક સ્થિતિમાં જઈને ફરીથી મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. કેમ કે આ સ્થળે અંતર્દષ્ટિ વાળા આધ્યાત્મિક પુરુષોની જ 'આવશ્યક' ક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્રતિક્રમણના પાંચ પ્રકાર—: દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક. કાળબેદથી ત્રણ પ્રકારના પ્રતિક્રમણ પશ્ય કયા છે. ભૂતકાળમાં લાગેલા દોષોની આદોચનો કરવી, બીજું સંવર કરી વર્તમાનકાળના દોષોથી બચવું, ત્રીજું પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યના દોષોને રોકવા, તે પ્રતિક્રમણ.

ઉત્તરોત્તર આત્માના વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવાની ક્ષમતા કરનાર અધિકારીઓએ એ પશ્ય જાણવું જોઈએ કે પ્રતિક્રમણ કેવું કેવું કરવું જોઈએ. (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતી, (૩) પ્રમાદ, (૪) ક્ષાય, (૫) અશુભ યોગ, એ પાંચનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ મિથ્યાત્વને છોડી સમ્યક્ત્વ, અવિરતીને છોડી વિરતી, પ્રમાદનો ત્યાગ કરી અપ્રમાદ, ક્ષાયનો ત્યાગ ફરી ક્ષમા આદિ ગુણો, અશુભ યોગને છોડી આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ.

સામાન્ય રીતે પ્રતિક્રમણના બે ભેદ હોય છે, તે તેને દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ અને ભાવ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. ભાવ પ્રતિક્રમણ જ ઉપાદેય છે, દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ નહિ. દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ તે છે કે જે દેખાવ માટે કરવામાં આવે છે. દોષોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી ફરીથી તે દોષોનું વારંવાર સેવન કરવું, તે દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ કહેવાય. આથી આત્મ-શુદ્ધિ મેળવે જાય છે, અને કપટથી અન્ય દોષોની પણ પુષ્ટિ થાય છે. જેને માટે કુંભારના હાથ ફેરવી નાખનાર સુલ્લક્ષ સાધુનું દ્રષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે.

ન્યારે ઈશ્વર કૃપા જેવી વસ્તુને જૈનધર્મમાં સ્થાન ન રહ્યું,

સારે સ્વાભાવિક એ સિદ્ધ થયું કે મનુષ્યને તારનાર કે કુખાકનારે તેના સ્વ-કર્મો છે, અને બહારની કાંઈ બ્યક્તિ કે શક્તિનું કશું અવલંબન વિચારવાનું કે આશા ધરવાનું છે જ નહિ, આ જ કારણે આત્મ-મુક્તિના સાધન તરીકે જ્ઞાન અને તપને પ્રુથ જ પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જ્યારે માણસને બાહ્ય અવલંબન છૂટી ગયું, સારે પોતાની ચાલુ પરિસ્થિતિનો, પોતાના ગુણ-દોષોનો, પોતાની અનેક ત્રુટિઓનો સતત વિચાર કરતા થવાનું અને ગુણોને પુષ્ટ કરવાનું કામ, દોષોને નિવારવાનું કાર્ય વધારે અગત્યનું બન્યું, આને માટે તે જે ક્રિયા કરે છે, તેનું જ નામ પ્રતિક્રમણ ક્રિયા છે અને આત્મ-નિરીક્ષણનું તેનું મહદ્ કાર્ય હોઈ જૈન દર્શનમાં તેની પ્રધાનતા ધણી જ છે.

પ્રતિક્રમણ ક્રિયા એટલે આત્મિક જીવનનું સરવૈયું. આ સરવૈયું દૈનિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક કે સાંવત્સરીક હોય, પણ તે દરેકનો આશય એ કે તે ક્રિયા કરનારે જીવાત્મા વિચારે કે તે હાલ ક્યાં છે, આગળ ક્યાં જવા માગે છે, અને હાં પહોંચવા માટે પોતાની કઈ જૂલ સુધારણી જોઈએ, કઈ શક્તિઓને વધારવી જોઈએ ! પ્રતિક્રમણ એટલે આત્માનું નિરીક્ષણ. વ્યાપારીઓને જેટલી વ્યાપારની અગત્યતા છે, તેટલી જ નામાની છે. નામા વિનાનો વ્યાપાર આંધળો છે, તેમ પ્રતિક્રમણ વિનાનો પુરુષાર્થ પણ આ જ રીતે આંધળો છે.

જૈન દર્શન સમાજ દ્રષ્ટિએ પોતાને વિશ્વ વ્યાપી મનાવે છે અને પોકારી પોકારીને કહે છે કે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર જીવ માત્રને છે, માત્ર યોગ્યતા જોઈએ. આથી જ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચારે અંગેને સંધ તરીકે માને છે, અને તે બધાંને મોક્ષના સમાન અધિકારો પણ આપે છે. આત્મ-ઉદ્ધાર શાસનના સિદ્ધાંતોમાં કેવળ એકાંત એક પક્ષને લાગુ પડતું ક્યન હોઈ જ શી રીતે થકે ? તેથી ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ સાગ સંબંધે છે, અને તે

દષ્ટિ બિંદુને અનુવક્ષી જામવાન મહાવીર અણ્ણાગારી અને આચારી એમ બે પ્રકારના માર્ગો સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં ગૃહસ્થના સાગની એક સ્થળે સ્પષ્ટ રેખા તરી આવે છે. સન્તિ ઇગેદિ મિકુલ્લદિઃ ગાહત્યા સજ્જુત્તર અર્થાત્ ધણા કુસાધુઓ કરતાં સંધર્મી ગૃહસ્થો પણ ઉત્તમ હોય છે. સાર્ગથ કે ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ મોક્ષની અભિધાવા સેવી શકાય છે. અને અસ્પર્શિ સ્નાન પણ કરી શકાય છે.

જૈન ધર્મ (વર્તમાન કાળમાં)

વર્તમાન કાળમાં (પંચમ આરા - ૧૮ સ્ત્રેત્રમાં મોક્ષનો હોપ થઈ જવાથી જહા અને સાતમા ગુણ સ્થાન સુધી યોગ્યતા અનુસાર જઈ શકાય છે. સાતમાની અપ્રમદ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ એક અંતર મુહૂર્તની છે, એટલે એક અંતર મુહૂર્ત પછી પાછો જહામાં જાય છે. સાંધી ઉચ્ચ શ્રેણીએ પરિણામની ધારાએ ચડતાં સાતમા ગુણસ્થાને પહોંચે છે. આ રીતે જહા અને સાતમા ગુણસ્થાનમાં તે આવજા કર્યા કરે છે, પરંતુ મહાવિદેહ સ્ત્રેત્રમાં કે જ્યાં સદાને માટે ચતુર્થ આરા હોય છે તે મોક્ષ સાધ્ય છે, ત્યાં જીવ વર્તમાનકાળે આઠમે ગુણસ્થાને ક્ષપકશ્રેણી અને ઉપશમ શ્રેણીએ ચડે છે, ઉપશમ શ્રેણીએ ચડતો જીવ, નવમે દશમે અને અગિઆરમે ગુણસ્થાને જઈ પાછો પડે છે, અને આઠમેથી ઉચ્ચ પરિણામની ધારાએ ઉપશમનો ક્ષપકથી પાછો ચડે છે, નહિંતર પહેલે ગુણસ્થાને આવી પડે છે. પણ ક્ષપક શ્રેણીએ ચડેલો જીવ આઠમેથી નવમે, નવમેથી દશમે અને અગિઆરમું ગુણસ્થાન નહિ સ્પર્શતા, સીધા બારમે ગુણસ્થાને આવી જાય છે. આ મોહનીય કર્મની અઘ્ઘવીસ પ્રકૃતિનો ક્ષપકની બારમાને અંત સમયે અને તેરમાને પ્રથમ સમયે મોહનીય, યાના-વરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય, એ આર. ધાની કમેતિ. ક્ષપ. ૧ કેવળયાન, કેવળ દર્શન પ્રાપ્ત કરી, ત્રિધાન અને ત્રિલોક યાની બની, લોકલોકના જાવને હસ્તામલકવત્ જીએ છે. પ્રત્માત્મ, પદે:

પહેલી નિશ્ચિત રીતે (નિયમા) તે જ હવે મોક્ષે જાય છે. મોક્ષઃ એટલે મુક્તિ કે જ્યાં સુખની પરાકાષ્ઠા છે, જે જીવનું અંતિમ ધ્યેય છે, વૈદિક આદિ જે દશાને “ જીવનમુક્તાદયા ” કહે છે.

સમકીર્ત પ્રાપ્ત કરેલ જીવ એક હવે, ત્રીજો હવે અને પંદરમે હવે નિયમા મોક્ષે જાય જ અને સમકીર્ત વખો નાખ્યું હોય તો મોડામાં મોડા અર્ધપુણ્ય-પરાવર્તમાં મોક્ષે જવાનો જ.

મોક્ષ ધ્યેયે બતાવેલી ઉપરની ક્રિયાઓ કરવા છતાં જીવાત્માઓના દુઃખો અને બંધનો શા માટે ઓછા થતા નથી અને આત્મિક ઉન્નતિ કેમ દેખાતી નથી, તેનું એક માત્ર કારણ બાળાઈ ધમ્મો આશા એ જ ધર્મ છે, અને પ્રભુએ દીધેલી તે આશાઓનું ઉલ્લંઘન કરી, તેનો નિરાદર કરી, શુષ્ક અને ચેતનહીન ક્રિયાઓ કરવાથી જ આ અવદશા દેખાય છે. આ ક્રિયાઓ ફક્ત શુષ્ક-એકલી જ નથી પણ તે જ્ઞાન રહિત પણ છે, કારણ કે આત્માને અનુલક્ષીને કરમાવાગેલી આશા અનુસાર જ્ઞાન, સમજણ અને હેતુપૂર્વક આ ક્રિયાઓને કરવામાં આવે (સમ્યક્ પ્રકારે), તો સફળતા મળ્યા વગર રહે જ નહિ. આ ક્રિયાઓમાં રહેલું જ્ઞાન સદગુરુના સંગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં લખ્યું છે કે સદ્ગુરુના સંગથી હસ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સવળે નાળે વિનાળે, પદ્મચક્રવાળે ય સજમે

અળદહણ તવે ચેવ, બોદાળે બકિરિયા સિદ્ધિ

સુવર્ણ નગરીમાં બેઠેલા શ્રી કાનજીમહારાજ અત્યારે જે વાદનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે, તેની તાત્ત્વિક નોંધ અહિં અરથાને નહિં મળ્યાય.

તેઓ ક્રિયાને ઉપાધીને ફક્ત જ્ઞાનનો જ પ્રચાર કરી રહ્યા છે, અને “ જ્ઞાન ક્રીયામ્યામ્ મોક્ષઃ ” નો અર્થ તદ્દન ભુદી રીતે કરે છે. ક્રિયાના તેમણે બે ભેદ પાડ્યા છે. કર્મિત ક્રિયા અને કરોતિ ક્રિયા. કર્મિત ક્રિયા આદરવા જોગ અર્થાત્ ઉપાદેય છે ને કરોતિ ક્રિયા હોય છે,

તેમ તેમનું કહેવું છે (જુઓ 'મોક્ષની દિશા' પુસ્તક : અંતે આત્મ-ધર્મ પત્ર). વહેવારને ઉઘાડી, નિશ્ચય નયની જ વાતો કરી છે, પરંતુ સમયસારના અનુસારક શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યના તત્વાર્થ-સારમાં ખુદ્દેખુદ્દું લખ્યું છે કે “નિશ્ચય નયને લક્ષ્યે વ્યવહારને મૂકણ કરવો જ જોઈએ, નિશ્ચયનય કાર્ય છે ને વ્યવહાર તેનું કારણ છે, માટે જે વ્યવહારને હેય સમજે છે તે બ્રહ્મ છે.”

આ વસ્તુ જોઈ, દરેક લોકોએ પદ્મ દ્રવ્યનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી કોઈ પણ વાદનો પ્રચાર કરતો મનુષ્ય કોઈ પક્ષને ખાદ્યામાં ધકેલી ન શકે.

અતે દરેક ધર્મ સાથે જૈન ધર્મને મૂકીને, તેના સિદ્ધાંત યથાર્થ પૂર્વક રાખીને, તેની જ્ઞાન દ્વારા કિપાનો નિર્દેશ કરી, આ મેખા નું પરિપૂર્ણ કરે છું.

શિવમ્ બ્રહ્મ સર્વમ્ જગતઃ સૌ શાંતિ શાંતિ શાંતિઃ વંદે માતરમ્.

卐

ધર્મમય જીવન

શા માટે

અને કેમ ગાળવું ?

લેખક: મગનસાહુ ધનજીસાહી મારહીઆ “ન્યાયતીર્થ”

(પાશ્વનાથ જૈન વિદ્યાશ્રમ: જનારસ દિન્દુ યુનિવર્સિટી)

મનુષ્ય જીવનનું મૂળ શું ?

કોઈપણ પ્રકારનું જીવન હો. તે કોઈ એક મુખ્ય તરતે લક્ષ્ય-
બનાવી અસ્તિત્વમાં આવે છે. મનુષ્ય જીવન પણ એક પ્રકારનું જીવન
છે અને તેનું મૂળ ધર્મ છે. આ જ વસ્તુ બતાવતી નીતિશાસ્ત્રધારા
પણ કહે છે કે:-

માહરનિદ્રામયમૈથુનં ચ

સામાન્યમેતત્પશ્યમિર્નરજામ્ ।

ધર્મો દિ તેપામધિકો વિશેષો

ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥-હિતોપદેશ.

મનુષ્ય જીવન અને પશુજીવનમાં બેદ કરનાર માત્ર ધર્મ જ છે.
સમ્પૂર્ણ માનવજીવનના આચાર અને વિચાર ધર્મને લક્ષ્યમાં
રાખીને જ બનાવવામાં આવ્યા છે, અને છે અને ભવિષ્યમાં બનતા
પણ રહેશે. માનવ સમાજની વિચારધારા પણ ધર્મ પર અવલંબિત
છે. સંક્ષેપમાં મનુષ્ય જીવનની રચના ધર્મમૂલક છે. ધર્મરહિત જીવન,
મનુષ્યજીવન કહેવાને યોગ્ય નથી.

-ધર્મની વ્યાખ્યા:-

ધર્મની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરવામાં આવેલી છે. જેમકે—

વ્યુત્પત્તિ ધર્મો સમાદિ માતૈય દસવિદ્ધો ધર્મો
રચનતયં ચ ધર્મો જીવાણં રક્ષણં ધર્મો ॥

સ્વામિ કાર્તિકેયાનુબ્રેક્ષા

અર્થાત્ (૧) વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ (૨) ક્ષમા મુક્તિ આજ્ઞાવતા ઇત્યાદિ દશવિધ ભાવ તે ધર્મ (૩) જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર ૩૫ તે ધર્મ (૪) પ્રાણીઓનું રક્ષણ તે ધર્મ.

આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, છતાં નિશ્ચય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો છેવટની ત્રણે વ્યાખ્યાઓનો પહેલી વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે જ ધર્મ, ધર્મની આ વ્યાપક વ્યાખ્યા છે. આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે તો તે ત્રણે ધર્મ છે.

ધર્મની આ વ્યાપક વ્યાખ્યા હોવા છતાં બીજા પ્રકારે જે જે વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવેલ છે તે માત્ર ભેદ નયની અપેક્ષાએ કરેલી છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તો બધી વ્યાખ્યાઓનો પહેલીમાં જ સમાવેશ માપ છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ:-

પ્રાચીન જોન આચાર્યોમાં ધર્મનું સ્વરૂપ બહુ સરલ અને ઉમદા રીતે બતાવેલ છે. મથા:-

ધર્મો મંગલમુચિત્ત્વં અહિંસા સંજમો તત્ત્વો

દર્શનકાલિક ૧-૧

અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણે ધર્મનાં કારણો છે. કારણમાં

ધાર્મિકો ઉપચાર થાય છે એટલે ઉપરોક્ત ત્રણ વસ્તુ ધર્મ છે, એમ કહીએ તો જરાપણ ખોટું નથી. અહિંસા એટલે પ્રાણીઓના વધથી અટકવું. કારણકે બધા છત્રો જીવવાને ઇચ્છે છે. મરવું કાઠને પણ નપસંદ નથી. માટે? જાનીના જાનનો સાર એ જ છે કે તે કાઠપણ જીવની ધાત ન કરે.

પાપના દ્વારેને અટકાવવાં તે સંયમ છે. અહિં પ્રજા થાય છે કે, ખરી રીતે તો અહિંસા એજ સંયમ છે. તો પછી અહિંસાથી પૃથક્ પણે સંયમ શબ્દ શા માટે વાપર્યો?

સંયમ અહિંસાનો ઉપકારી છે, વળી અહિંસા ભાવતઃ હોય એટલે બનેલાં બેદ છે.

અનેક બેદોમાં લાગેલ આઠ પ્રકારના કર્મને જે આત્માથી પૃથક્ કરે છે તે તપ છે. આ તપ બે પ્રકારનું છે. બાહ્ય અને આશ્વતર. બાહ્યતપ અનશનાદિ બેદથી છ પ્રકારનું છે. અને આશ્વતર તપ પણ આયશ્વિતાદિ બેદથી છ પ્રકારનું છે.

ધર્મનું વિશ્લેષણ

'ઉપર અહિંસા સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ' બતાવવાથી હરેકને આ પ્રશ્ન અવશ્ય થાય છે કે, જૈનસાધુ-શ્રાવકો ખાવું પીવું, ઈલાદિ જીવન ઉપયોગી ક્રિયાઓ કરે છે તેમાં હિંસા અવશ્ય થાય છે, છતાં પોતે ધાર્મિક હોવાનો દાવો કરે છે. આ વસ્તુ કેવી રીતે થયે?

આના ઉત્તરમાં જૈનતાક્રિક્ષાએ ધર્મનું વિશ્લેષણ કરતાં કહ્યું કે કેવળ બાહ્ય પ્રાણનાથ અધર્મ નથી. વાસ્તવિક રીતે પ્રમાદ એ જ

૧. એવં જ નાણિણો સારં જજ્ઞ હિંસદ કિંચન ।

અહિંસા સમયં ચેવ દતાવન્ત વિગ્રાણિયાં ॥

સૂત્રકૃતાં ૧-૧-૮-૧૦

અધર્મ છે. પ્રમાદપૂર્વક:—રાગદ્વેષપૂર્વક કરાતી ક્રિયા અધર્મ છે. સાધુ શ્રાવકો જીવનોપયોગી ક્રિયા અપ્રમાદપણે કરે છે એટલે તેમનો ધાર્મિકપણનો દાવો ખરાબર છે.

જોન સિદ્ધાન્તોમાં પણ છે કે—

પમાય કમ્મમાહંસુ અપમાય તદ્દાવરં

સૂત્રકૃતાંગ ૧-૮-૩

પ્રમાદ એજ અધર્મ છે. તે જ કર્મ-બંધનનું કારણ છે. અપ્રમાદ-પૂર્વક કરાતી ક્રિયા નિર્જરાગુણની વર્ધક છે. એક માણસ બાજુ-પાપકારી ક્રિયાઓ કરતો નથી પણ પ્રમાદી-રાગદ્વેષી છે તો તે મહા-અધર્મી છે. કારણ કે—

સ્વયમેવક્રમનાઽઽત્માને દિનસ્પ્યાત્મા પ્રમાદવાન્

સર્વાર્થસિદ્ધિ

અર્થાત્ પ્રમાદી પુરુષ પહેલાં તો પોતાના આત્માનો ધાતક છે માટે તેથી વિશેષ અધર્મી કહેવા હોય! સંક્ષેપમાં પ્રમાદ-અસંયમ-રાગદ્વેષ એજ અધર્મ છે. ઉપેક્ષા બાંધી કરાતી ક્રિયા ધાર્મિકતાની પાયા છે.

ધર્મના સ્વરૂપનો કંઈક વિકાસ:—

અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ તાત્વિક ધર્મસિદ્ધાન્તો. અધા-ધર્મ સંસ્થાપકોએ સ્વીકારેલ છે. એટલે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ધર્મના સિદ્ધાન્તો અહિંસાદિ આજકાલના નથી પરંતુ ધણા પ્રાચીન છે. પરંતુ મનુષ્યોને પોતાના જીવનોપયોગી વસ્તુઓની આવશ્યકતા વધવાથી તથા એકમાથી અનેક ધર્મપરંપરાઓનો ઉદ્ભવ થવાથી ધર્મ-સમ્બન્ધી વિચાર અને આચારમાં સર્વતોમુખી વિકાસ થયો છે.

સૌથી પ્રથમ જે ધર્મ પરંપરાઓ પરસ્પર-સ્વતંત્રપણે વહેતી હતી. એક શ્રમણ પરંપરા અને બીજી બ્રાહ્મણ પરંપરા. શ્રમણધર્મ ત્યાગી અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતો હતો, ન્યાયે

ધ્રાવણધર્મ ચતુર્વિધ આશ્રમની વ્યવસ્થા કરીને માત્ર વ્યાવહારિક જીવનને મહત્વ આપતો હતો.

આ પ્રમાણે જન્મે ધર્મોની જીવન વ્યવસ્થામાં મિત્રતા હોવાથી તાત્વિક ધર્મસિદ્ધાંતોમાં સામાન્યપણે કોઈ મતભેદ ન હોવા છતાં પણ તે ધર્મ સિદ્ધાન્તોનો જીવનમાં કેવી રીતે અમલ કરવો તે વિષયમાં અંબીર મતભેદ હતો.

વખત જતાં શ્રમણધર્મ પરંપરામાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કિતપન્ન થયા. વર્તમાનમાં તેમના ઉપદેશશ્રુત આચારાંગ આદિ સૂત્રો જેતાં માણુમ પડે છે કે, તેમના વખતમાં ધર્મનો ખૂબ વિકાસ થયો છે.

ભગવાન મહાવીર તથા ભગવાન બુદ્ધે ધર્મના મૂળ અંગશ્રુત અહિંસા સિદ્ધાન્તને વિકસાવવા માટે સૌ પ્રથમ તો યાત્રિક હિંસા સામે ખંડ ઉઠાવ્યું. આથી મીમાંસકોએ જોતો તથા બૌદ્ધોને પ્રશ્ન કર્યો કે તમે પણ જીવનોપયોગી આવશ્યક ક્રિયાઓ તથા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો કરો છો તેમા હિંસા અવશ્ય થાય છે. તો પછી તમે પણ સમ્પૂર્ણપણે ધાર્મિક જીવન ગાળો છો તે કેમ માની શકાય ?

આ પ્રમાણેના ખંડન મંડનમાં જોઈ તથા બૌદ્ધોએ નકકી કર્યું કે પ્રમાદ એજ અધર્મ છે. પછી જોઈ શ્રમણો એ તાર્કિક ધર્મસિદ્ધાન્તોને નવક્રાંતિકપણે જીવનમાં લાવવા લાગ્યા ત્યારે મધ્યમમાર્ગી બૌદ્ધોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ.

પરિણામે જાને વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદો ચાલવા લાગ્યા, જેમાં ધર્મનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થયું.

જોઈ સાધુઓની અંદર પણ પરસ્પર આચારના વિષયમાં મતભેદ થયો અને જોઈ સમાજ શ્રેતામ્બર અને દ્વિગંધર એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત થઈ ગયો.

દિગંબરોએ શ્વેતામ્બરો ઉપર આક્ષેપ કર્યો કે તમે વસ્ત્ર રાખો છો અને તેને ફાડો છો, ફાડતી વખતે તેમાંથી રજકણુ ઉડે છે તે બીજા પરમાણુઓને ધક્કો મારે છે, તે પરમાણુઓ બીજા પરમાણુઓને ધક્કો મારે છે અને પરિણામે જીવહિંસા ચાલુ છે, તેથી તમે (શ્વેતાંબર સાધુઓ) સમ્પૂર્ણ ધર્મનું પાલન કરનારા નથી.

આ આક્ષેપના ઉત્તરમાં શ્વેતામ્બરોએ કહ્યું કે તમે અમને વસ્ત્ર ફાડવાની ના પાડો છો ત્યારે તમે બોલો છો તથા હાથ પણ હલાવો છો તેમાં જીવહિંસા જરૂર ચાલુ છે માટે તમે પણ સમ્પૂર્ણ ધાર્મિકતાનો દાવો કરો છો તે નિરર્થક છે.

આ તર્ક જો કે બીજાકુલ નીરસ છે છતાં અહિં જોવાનું તો એજ છે કે ધર્મના સ્વરૂપના વિકાસમાં કેટલો બધો સફળ તર્ક થયો છે.

ધર્મના વિકાસનો યશ

ધર્મના વિકાસનો તમામ યશ ભગવાન મહાવીરને ફાળે જાય છે એમ કહીએ તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ધર્મના વિકાસમાં તેમનું તપોબળ એજ મુખ્ય કારણ હતું.

જો કે ભગવાન મહાવીરની પહેલાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ યજ્ઞ મયેલા. તેમણે પણ ધર્મના વિકાસમાં પ્રયત્ન કરેલો પરંતુ ભગવાન મહાવીરે જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલો તેઓએ કરેલ નથી.

ભગવાન મહાવીરની પછી સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર, હેમચંદ્ર ઇત્યાદિ આચાર્યોએ પણ ધર્મના વિકાસમાં પરવાહીઓ, સાથે શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ કરી ધણો સક્રિય ફાળો આપ્યો છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીર જેટલું તપોબળ તથા જ્ઞાનબળ ન હોવાથી તે આચાર્યોએ જલ્દ અને નિમ્નહતો ધણી વખત આશ્રય લીધો છે. એટલે તે આચાર્યોને ફાળે પણ ધર્મના વિકાસનો યશ જાય છે.

ધર્મની પ્રાથમિક ભૂમિકા:-

ધર્મની પ્રથમ ભૂમિકા સમભાવ છે. સમભાવની વૃદ્ધિ થાય તેમ અપભવ કરવો જોઈએ. વર્તમાનમાં પ્રત્યેક ધર્મમાં પોતાની માન્યતા મુજબ અમુક ધર્મના સાધનોને પ્રધાનસ્થાન આપી તેના ઉપર ખાસ જાર મૂકવામાં આવે છે દાખલા તરીકે જૈનો સામાયિક-પ્રતિક્રમણ ઉપર વિશેષ મહત્વ આપે છે. જ.હથોળા પૂજપાઠ, સ્નાન ઇત્યાદિને મહત્વ આપે છે. મુસલમાનો નમાઝને પ્રધાન સ્થાન આપે છે.

આ પ્રમાણે દરેક પોતપોતાનાં ધર્મસાધનોને મહત્વ આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે અનુષ્ઠાનોનાં વિધિવિધાન ત્રણે કાળ અપાધિત હોવાં જોઈએ કે માનવ સમાજની પરિસ્થિતિ અનુસાર, તેના વિધિ નિષેધોમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ કે નહિ તેનો વિચાર ક્યાં વગર તે જ ધર્મસાધનોને પોષવાનો મતાગ્રહ રાખે છે અને તેનાં પરિણામો તો એટલાં બધાં કડું આવે છે કે જેથી સમાજની શક્તિનો પ્રતિદિન ધ્વાસ થાય છે તથા કજ્જા કસેશો વધતા જાય છે. પોતપોતાના માનેલા સાધનોને મતાગ્રહપણે પોષવાથી ધર્મની ખીલવણી નથી પરંતુ સમભાવવૃત્તિની જેમ જેમ અને જેટલી જેટલી ખીલવણી થતી જશે તેમ તેમ અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિ લોકોત્તર ધર્મોનો વિકાસ થશે.

સત્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સમભાવ વિના કદાપિ સમજી શકાશે નહિ. ધર્મનું સત્સ્વરૂપ સમજવાનું મુખ્ય અને પ્રબળ સાધન સમભાવ-વૃત્તિ છે.

સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવનાના સંસ્કારો કેળવવા તે ધર્મની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે.

પોતપોતાના માનેલા સાધનોને કદાગ્રહથી પોષવાં તથા પારકાના

માનેલા સાધનો પ્રત્યે વિરોધ દાખવનાથી ધર્મી-ભયંકર પરિણામે આપ્યા છે, અને તે પરિણામે સમાજને કેવી રીતે સહન કરવા પડ્યા છે, તે તો ભારતીય ધર્મેના ઇતિહાસ જોવાથી માણુમ પડે છે.

ધર્મના નામે કેટલી લડાઈઓ જાગી, તેમાં કેટલા માણુસોના જાન ગયા અને આખરે સમાજને શું સહન કરવું પડ્યું તે જ્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે નિઃસંકાપણે કહી શકીએ છીએ કે આ બધું પરિણામ કદાચદને આભારી છે.

માટે સૌથી પ્રથમ તો સર્વધર્મ સમભાવ-વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ; એજ ધર્મની પહેલી ભૂમિકા છે. સમવૃત્તિને લીધે માણુસ આખરે સત્યધર્મને પામી શકે છે, પણ કદાચદથી નહિં.

ધર્મ એ શું છે ?

Religion is not a creed but an experience ધર્મ તે સિદ્ધાન્ત નથી પણ અનુભવ છે. ઇશ્વરતત્ત્વ શું છે, મનુષ્યની ફરજ શું છે છતાં સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન થવાથી માણુસ ધર્મી બની શકતો નથી.

ધર્મ તે આત્માનું બંધારણ છે. આત્મા અમુક પ્રકારના જીવનમાં પહોંચે ત્યારે તે ધર્મી કહી શકાય છે. ધર્મ બતાવે છે કે મનુષ્યાત્મા અને ઇશ્વરાત્મા બન્ને આત્મત્વની અપેક્ષાએ સમાન છે. ઇશ્વરાત્માની બધી શક્તિઓ વિદ્યેલી છે જ્યારે મનુષ્યાત્મામાં તે શક્તિઓ સત્તા-રૂપે રહેલ છે. મનુષ્યાત્મા પ્રયત્ન કરે તો તે ઇશ્વરાત્મા બની શકે છે. એટલે કે ધર્મ, ઇશ્વરાત્માના સાક્ષાત્કારનું સાધન છે.

વળી ધર્મ તે દર્પણ છે. જેમ દર્પણ જોવાથી આપણી જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવી જ સ્થિતિ દેખાય છે તથા ક્યાં ક્યાં ગાથ છે.

તે પણ દેખાઈ આવે છે, તેવી જ રીતે ધર્મ પણ આપણે વર્તમાનમાં કઈ સ્થિતિમાં છીએ અને આપણા જીવનમાં ક્યાં ક્યાં ભૂલો થાય છે તે બતાવનાર છે.

જીવનની અંદર ધર્મ એવાર્થનું કામ કરે છે. જેમ ભરતિંદ્રામાં સુતેલા માણસને એવાર્થ જગાડી દે છે તેમ ધર્મ પણ આત્માને દુર્ગુણમાં પડતાં બચાવી લઈ સત્યમાર્ગ તરફ જવા ધ્રેરણા કરે છે.

ધર્મ, જીવનનો નકરો બતાવે છે. બાકી ત્યાં જવાનું તો આપણે જ રહે છે. નક્યામાં રાજકોટ બેવાથી ત્યાં પહોંચી જવાનું નથી પરંતુ ત્યાં જવું પડે છે. ધર્મ તો જીવનમાર્ગનો નિર્દેશક છે. ધર્મનું મૂળ શું ?

શ્રી દશવૈકલિક સત્ત્વ ધર્મનું મૂળ બતાવતાં કહ્યું છે કે—

મૂળભો સંઘપ્પમવો દુમસ્સ

સંઘાઠ પચ્છા સમુવેન્તિ સાદા ।

સાદાપ્પસાદા વિસુદ્ધન્તિ પત્તા

તઓ ચ સ્વે પુલ્લં ફલં રસો ય ॥

પવં ધમ્મસ્સ વિળઓ મૂલં પરમે સે મોક્ષો ।

જેણ કિત્તિં મુયંસિય્થં નિસ્સેસં ચાભિગચ્છદ્દા ॥

દશવૈકલિક ૯-૨-૧-૨

અર્થાત્ વૃક્ષના મૂળમાંથી સ્કંધ થાય છે. તેમાંથી શાખાઓ થાય છે. તેમાં પાંદડાં થાય છે. પછી ફળદયઃ ફૂલ, ફૂલ, રસ થાય છે તેમ ધર્મનું મૂળ વિનય છે અને તેનો અંતિમ રસ તે મોક્ષ છે. વિનયથી કીર્તિ તથા શાશ્વત્તાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મનું મૂળ વિનય છે. આ બાજતમાં કોઈપણ ધર્મને મત-બેદ નથી. બધા સહમત છે.

ધર્મની જીવનમાં જરૂરીઆત:-

અસારની ઉગતી પ્રજામાં ધર્મ એ ધર્તીંગ છે, વ્યાવહારિક જીવનવાળાઓ માટે ધર્મ નિયમી વસ્તુ છે, ઈત્યાદિ ધર્મ વિરોધી અનેક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તેઓ કહે છે કે ધર્મ પશ્લોક સાધક છે. ઈલોકનો સાધક નથી એટલે તેઓ પ્રયત્ન છોડી ઈર્ષ માત્ર ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખતા થઈ જાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી.

રાજ્યસત્તા જેમ શાન્તિ અને સુખ્યવસ્થા માટે કાયદાઓ બંધે છે તેવી રીતે ઉચ્ચ માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ સમાજને માટે બંધારણ બાંધી આપ્યું છે.

રાજ્યનું બંધારણ કાયદાને નામે યોજખાય છે ત્યારે વિદ્વાન માનસશાસ્ત્રીઓએ બોલ્યું બંધારણ નીતિમાર્ગના નામે યોજખાય છે.

માનસશાસ્ત્રીઓનું આ બંધારણ પોતે કાંઈ ધર્મ નથી પરંતુ તે બંધારણને લીધે થતી કષાયોની મુક્તિ એજ ધર્મ છે.

જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે. જીવન નીતિમય, સુખ્યવરિયત અને આદર્શ બને તે માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે.

જીવનને આદર્શ બનાવવા માટે અહિંસાપાલન, સત્યાગ્રહ, અયોધ ઈત્યાદિ ધર્મ સાધનોની ખૂબ જરૂર છે.

આ સાધનોની ઉપેક્ષા કરીને કોઈનું જીવન આદર્શ થઈ શક્યું નથી. માટે તે ધર્મસાધનો પરબોધકારી તથા આદરણીય છે.

ધર્મ ન હોય તો શી હાનિ ?

મનુષ્ય-જીવનમાં અનેક પ્રકારના જાતબાતના તરંગો ઉત્પન્ન થવા કરે છે. અને સમાજ સંગઠન વ્યવસ્થિત ન હોવાથી તે તરંગોને નેત્ર મળે છે. આવા પ્રસંગે મનુષ્યને સત્યમાર્ગ ઉપર લઈ જનાર અને

નિયમમાં રાખનાર ને કાઈ ન હોય તો તે વિઠ્ઠલના માર્ગમાં એક-
દમ પટકાઈ પડે છે; એટલા માટે મહાત્માઓએ નિયમો અને બંધારણ
બંધી કાઢ્યું કે જેથી માણસ સદા સાવચેતીથી રહી શકે.

વળી ને ધર્મ ન હોય તો જીવનની પ્રગતિ અટકી પડે છે.
પરિણામે આત્માને ઓટેડો મેઝ દૂર ચર્મ ચકતો નથી. અને તેથી
આત્મા સદા સત્યથી વેગળો રહે એટલા માટે ને ધર્મ ન હોય તો
માણસ ધાંચીના બળદની માફક સંસારમાં રખડ્યા કરે છે સંસારમાંથી
પાર લઈ જનાર સહાયક ધર્મ છે.

ધર્મનું ધ્યેય:—

જ્યારે જીવનમાં ધર્મની આટલી બધી આવશ્યકતા છે ત્યારે
છીથી પ્રથમ આ પ્રશ્ન થાય છે કે ધર્મનું ધ્યેય શું હશે? ક્યા
ઉદ્દેશ્યને ખ્યાલમાં રાખીને ધર્મતાત્વની શોધ ચર્મ હશે?

વિચારપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રો જેવાથી માણસ પડે છે કે ધર્મનું
ધ્યેય માનવજીવનને સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત કરવાનું છે.

મનુષ્યને પોતાની ફરજોનું જ્ઞાન કરાવવું એજ ધર્મનું ધ્યેય છે.
બ્યક્તિગત રીતે અને સામાજિક રીતે માણસે શું શું કરવું જોઈએ
તે ધર્મ બતાવે છે. બજા લેણા પ્રત્યક્ષ સુખવાદ કે પરલોકવાદને ધર્મનું
ધ્યેય માને છે પરંતુ તેને ગોણું કરી પહેલાં કહેલા ધ્યેયને સ્વીકારવું
જોઈએ, એ ધ્યેયથી માણસ પુરુષાર્થી બનશે અને કુટુંબ, નગર અને
રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની પોતાની ફરજો સમજી તેમને અદા કરવામાં મહા-
પુરુષાર્થી બનશે અને આખરે જગતમાં નવરચના સ્થપાઈ જઈ બધા
સુખશાન્તિપૂર્વક સંસારમાં જીવી શકશે. આકો પરલોકવાદને ધર્મના
ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવાથી માણસ ભ્રામ્યવાદી ચર્મ જવાનો ભય રહે છે.
માટે તેને સુખ્યરૂપ ન આપતાં ગૌણસ્થાન આપવું જોઈએ.

ધર્મની મર્યાદા:-

જેન તીર્થંકરો આધ્યાત્મિકરૂપી સાય-સના પ્રખર સાયન્દીરોં દેતા તેમણે જોયું કે ધર્મનું સર્વાંશે પાલન કરવું તે બધા માટે અશક્ય છે એટલે તેમણે ધર્મની ધારાને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી:-
(૧) અણુમાર ધર્મ (૨) આમાર ધર્મ. પરંતુ સૌથી પ્રથમ તો એજ વિચારવાનું રહે છે કે ધર્મ શેમાં સમજવો અને અધર્મ શેમાં સમજવો ?

રાગદ્વેષ એજ અધર્મ છે. તત્પૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિ પાપકારી છે. ત્યારે ઉપેક્ષાભાવ તે ધર્મ છે. બાલ ક્રિયા ઉપર ધર્મ કે અધર્મનો આધાર નથી. દા. ત. તંદુલમત્સ્ય કાર્ષપણુ છવને મારતો નથી પરંતુ તેની ભાવના પ્રતિદિન મારવાની છે તેથી તે અધર્મી છે. ત્યારે જો ધર્મરક્ષાને માટે કે અન્યાયને અટકાવવા માટે લઘાઇ કરવી પડે તો તે અધર્મ નથી પરંતુ ધર્મ છે. ધર્મ માણુસને નમાલાપણું કે કાપરતા યીખવાડે નથી. પરંતુ માણુસને સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો બનાવવો એમાં જ ધર્મની મર્યાદા રહેલી છે.

ધર્મ ઉદ્ધામ પ્રકૃતિને ધોડાવો સાત્ત્વિક પ્રકૃતિને અપનાવવાનું કહે છે. સાત્ત્વિક બનવા માટે ધર્મ અમૂલ્ય ઔષધી છે. ધર્મ માણુસને નકામો બનાવતો નથી પરંતુ સાત્ત્વિકતાપૂર્વક કુદુંબપાલન અને આત્મરક્ષણ કરવામાં જ માણુસને પ્રેરિત કરે છે. અને તેમાં જ પોતાની મર્યાદાને કળુલ કરે છે.

ધર્મ અને નીતિ:-

ધર્મ અને નીતિનો પરસ્પર અત્યંત સંબંધ છે. નીતિ એ ધર્મનું પહેલું પગલાંયું છે. નીતિ વિના ધર્મ કદાપિ ટકી શકે જ નહિં. ધર્મનો એકઠો નીતિથી સર માપ છે, માટે આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે ધર્મ કરતાં પણ નીતિની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. માટે ધાર્મિક અનુબંધનો તરફ જોઈને ધ્યાન આપીએ છીએ તેથી પણ.

વિશેષ ધ્યાન નીતિ તરફ આપવું જોઈએ. નૈતિક જીવન તે આદર્શ જીવનનું પહેલું સોપાન છે. નૈતિક જીવનનો જોડલે અંશે વિકાસ થાય છે તેટલે અંશે ધાર્મિક તત્વનો પણ વિકાસ થાય છે. એ વાત નિસંશય છે કે નૈતિક ધર્મ તે આદર્શ જીવનના ધર્મનું કારણ છે.

હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈન ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મોની અંદર નીતિને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. જૈનધર્મની અંદર ખાર વ્રતોની જે વ્યવસ્થા છે તે પણ નીતિને દૃષ્ટિમાં રાખીને જ બનાવવામાં આવી છે. ખાર વ્રતો પૈકી પહેલાં નવ વ્રતો તો બરાબર નીતિને અનુસરનારાં જ છે. છેલ્લાં ત્રણ વ્રતોને ક્રિયાત્મક કહી શકાય નહિં.

વર્તમાનમાં ધર્મનો વિપર્યાય:-

આજ લગભગ ૫ વર્ષ થયાં અધર્મ અને અનીતિનું તાંકણ ખૂબ ફેલાયેલ છે. માનવ માનવનો સંહાર કરવા તૈયાર છે. જેમ સૂર્ય ઉપર વાદળો આવવાથી તે ઢંકાઈ જાય છે અને તેથી દિવસ રાત્રિના ભેદની ખબર પડતી નથી તેમ માણસોના હૃદય ઉપર હિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરે આશુરી ગુણોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે તેથી મનુષ્યો ધર્મ અને અધર્મના ભેદને વસ્તુતઃ સમજી શકતા નથી.

દરરોજ ધર્મસ્થાનકમાં જઈને ધર્મક્રિયા કરનારાઓ બાઈનાઈસ સાથે પરસ્પર લડવામાં અધર્મ સમજતા નથી. મૂડીવાદી લોકો જે હાથથી લાખો રૂપિયાનું દાન કરે છે તે જ હાથથી બીયારા ગરીબ અને અગ્રાન સ્ત્રી પાસેથી ૩ ગણા ૪ ગણા વ્યાજ લેવામાં જરા પણ અધર્મ સમજતા નથી. પાણીને માળીને પીનારા તથા કીડી મકોડાની દવા પાળનારા જૈનો પણ મોટાં મોટાં કારખાનાં ચલાવવામાં અધર્મ સમજતા નથી. ધર્મસ્થાનકમાં અહિંસા અને વિશ્વબંધુત્વ ઉપર

મેટા મેટા બાજુઓ આપનાર ધર્મગુરુઓ એક બીજાની નિંદા કરવામાં અધર્મ સમજતા જ નથી.

આ પ્રમાણે આજે માણસો ધર્મનો બીલકુલ વિપર્યાસ કરી બેઠા છે. માત્ર કિચાકાંડમાં જ ધર્મ માતી રમ્યા પમ્યા રહે છે. જીવન વ્યવહારમાં ધર્મનો અભાવ:—

જીવન-વ્યવહારમાં તો જૈનો વ્યાપાર લઈને બેસી ગયા છે. અને કહે છે કે વ્યાપારમાં ધર્મનું પાલન થઈ શકે નહિ. સટ્ટો કરવો ઇત્યાદિ. વ્યાપારમાં ધર્મ પળી શકે નહિ. જીવન-વ્યવહારના સામાજિક ક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાખીએ તો આજનો સમાજ કેટલો બધો ભયંકર અને કોર હુકમવાળો છે કે તે જે વિધવાઓ વૈધવ્યતાનો ભાર ઉઠાવવા સમર્થ નથી તેમના ઉપર ફરજિયાત વૈધવ્યતાનો ભાર ઉપડાવે છે. વળી સામાજિક જીવનક્ષેત્રનો પાથો “લગ્ન” છે. પરંતુ જૈન સાધુઓ તો લગ્નને સંસારબંધનનું કારણ કહી ઉપરી થઈ છે. જો માત્ર કામવાસનાની તૃપ્તિને માટે જ લગ્ન કરવામાં ન આવતું હોય તો તે મહાપવિત્ર વસ્તુ છે.

જીવન વ્યવહારના રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ ધર્મનો અભાવ સ્પષ્ટ-પણે દેખાઈ આવે છે કે જૈનો રાષ્ટ્રીય લડતમાં જનારા નવયુવકોને “વિરુધ્ધરજ્ઞાદ કમ્મે” નામનો અતિચાર બતાવી નવયુવક, જૈનોના ઉત્સાહને બગાડે છે.

આ પ્રમાણે જીવન વ્યવહારમાં ધર્મનો અભાવ થઈ ગયો છે.

ધર્મ માત્ર પુસ્તકોમાં અને ધર્મગુરુઓમાં જ સમાઈ ગયેલો છે. ધર્મના માત્ર સૈદ્ધાન્તિકપણાનું પરિણામ.

આજની આ વીસમી સદીમાં બધા રાષ્ટ્રો, ઉન્નતિ સાધવાને માટે રાત દિવસ તનવેડ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. ધર્મ તો આજે માત્ર

પુસ્તકોમાં સિદ્ધાન્ત રૂપથી પડ્યો છે. અલગત, ધર્મ અમૂલ્ય વસ્તુ છે. પરંતુ વોસમો સદીની આ નવીન સમાજ-રચનામાં તે ઉપયોગી ન થાય તો પછી ધર્મનો લાવ કાશ્ય પૂછશે ?

આજે આજે જોઈએ છીએ કે જૈનધર્મે પોતાના તત્વો વ્યવહારમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ. માત્ર પુસ્તકોમાં અને ધર્મગુરુઓમાં સંકુચિતરૂપે પડ્યો રહ્યો; તો આજે તેનું શું પરિશ્રામ આવ્યું તે બધા જાણે છે !

વિચારો તો ખરા કે, ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તો વ્યાપકરૂપે રહ્યા તો આજે દુનિયા તેમની તરફ ખૂબ ધ્યાન આપે છે પરંતુ જૈન સાધુઓ તો પગે વિહાર કરી ગામેગામ ઉપદેશ આપે છે છતાં દુનિયા તેમના તરફ ઉપેક્ષા રાખે છે તેનું કારણ એજ છે કે ગાંધીજીએ પોતાના સિદ્ધાન્તોને માત્ર પુસ્તકોમાં બાંધી રાખ્યા નથી પણ તેને વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું છે.

વ્યવહારમાં ધર્મનો ઉપયોગ કેમ કરવો ?

વ્યાવહારિક જીવન અને ધર્મનો પરસ્પર ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. વ્યાવહારિક જીવન-શુદ્ધિને માટે ધર્મ અગત્યની વસ્તુ છે. જેટલાક કહે છે કે વ્યાવહારિક જીવનમાં ધર્મનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જો વ્યાવહારિક જીવનમાં ધર્મનો ઉપયોગ નહિ થાય તો પછી ક્યાં રહે ?

દેશ પરતંત્ર હોય ત્યારે કેવી રીતે રહેવું તથા સ્વતંત્ર હોય ત્યારે કેવી રીતે રહેવું ! વિધવા લગ્ન, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ રાજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ધર્મનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ગાંધીજી કહે છે કે જ્યારે મારી સામે કોઈ કડોન રાજકીય થા સામાજિક સમસ્યા આવે છે ત્યારે હું શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તરફ જોઉં છું અને મને તેમણી તેની ઉકેલ સુઝી આવે છે.

માટે આ ઉપરથી અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મમાં વ્યાવહારિક જીવનના પ્રયોનો નિકાલ કરવાની તાકાત છે, પરંતુ આપણે તેને ઉપયોગ કરતા નથી.

(૨)

ધર્મમય જીવન શા માટે ગાળવું એ વિભાગમાં ધર્મ શું છે ? ધર્મની શી આવશ્યકતા છે ? ધર્મ ન હોય તો શું હાનિ છે ? ધર્મની મર્યાદા શું છે એ પ્રશ્નો ધર્મની જણાવટ કરી.

હવે ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવું તે જીલ્લે વિભાગ છે. આના ઉપર વિચાર કરતાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કે:-

માણસ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે ખરે.

પણ લોકો કહે છે કે સાઈ! અમે તો સંસારમાં પડ્યા છીએ તેથી ધર્મમય જીવન જીવી શકવાના નથી. પરંતુ આ દલીલ બરાબર નથી.

કારણ કે સંસારમાં રહીને પણ ધર્મોપાસક થવાના જીવ સૂત્રોમાં પણ દૃષ્ટાન્તો મળે છે. સંસારીઓ પણ ઇચ્છે તો જરૂર ધર્મમય જીવન ગાળી શકે. ધર્મ સાથેનો આપણો સંબંધ અખૂટ અને અવૂટ હોવો જોઈએ.

ધર્મમાં મન આકર્ષિત હોય તો માણસ સંસારી હોવા છતાં પણ અનેક પાપોથી અલિપ્ત રહી શકે છે. કારણ કે શાસ્ત્રોમાં આવે છે કે સમતરસી ન કરે પાવ. જેમ નૃત્ય કરનારી સ્ત્રી માથા ઉપર મટ્ટી મૂકી અનેક પ્રકારે અંગ મરડીને નૃત્ય કરે છે છતાં તેનું મન તો મટ્ટી તરફ હોય છે, તેવી રીતે માણસ પોતાના સાંસારિક કાર્યમાં રવા કરે છતાં તેનું મન તો ધર્મના ચરણમાં હોવું જોઈએ.

કેવો માણસ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે !

કેટલાક કહે છે કે ધનવાન માણસ હોય તે જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ધર્મમય જીવન ગાળવામાં ગરીબ કે ધનવાનનો સવાલ નથી. ગરીબ માણસને ધર્મમય જીવન ગાળવું ઘણું સરળ છે પણ ધનવાનને માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. કારણ કે જીવન કાર્યો કહ્યું છે કે સોયના નાકમાંથી ઉઠતે પસાર થવું કદાચ સહેલું પડે પણ ધનવાનનું મન ધર્મમાં ગાળવું તેથી પણ મુશ્કેલ છે.

જો માણસ જન્મતા તમામ પદાર્થોથી વિરક્ત નથી તથા તેના ઉપર આસક્ત નથી પરંતુ પરમાર્થ-સત્ય તરફ જોતે પ્રેમ છે તે જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે.

ધર્મમય જીવન ગાળતાં પહેલાં

ધર્મમય જીવન ગાળતાં પહેલાં ધર્મ પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા અને સત્યજ્ઞાન એ બેની ખાસ આવશ્યકતા છે.

સાચી શ્રદ્ધા—: સત્ય શ્રદ્ધાવિના ધર્માચરણ યર્થ થઈ શકતું નથી. જોન સૂત્રોમાં તો સમ્યક્ દર્શનને (સત્યશ્રદ્ધા) અતિ મહત્વ આપેલ છે.

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ—અદિં વાચકમુખ્ય શ્રી. ઉમાસ્વાતિજીએ સૌથી પ્રથમ સમ્યક્ દર્શનને સ્થાન આપેલ છે.

વળી સમત્તદંસી ન કરેદ પાવં અર્થાત્ સમ્યક્ દર્શનવાળો માણસ બાંહે સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છતાં જલમાં કમળની પેઠે તે કર્મજન્મનથી અલિપ્ત રહે છે.

સત્યજ્ઞાનઃ ધર્મમય જીવન ગાળતાં પહેલાં ધર્મ વિષયક જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. કારણ કે પદ્મને નાળું તઓ દયા અર્થાત્ પહેલાં જ્ઞાન અને પછી ધર્માચરણ.

સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાના જાણ ક્રિયાક્રિયા પ્રોત્સાહિત સાધી શકતા નથી. સત્યજ્ઞાનથી દષ્ટિ વિશાળ અને જ્ઞાન તથા છે. માટે સત્યજ્ઞાન અને સત્યજ્ઞાન એ જાનેને પ્રથમ કેળવવાં જોઈએ.

ધર્મમય જીવન ગાળવાની રીત:—

જૈન તીર્થંકરો આધ્યાત્મિક હોવાની સાથે સાથે મહાન વ્યવસ્થાપક પણ હતા. તેમની શાઓમાં જતાવેલી સંધ-વ્યવસ્થા જોઈને બલભદ્રા રાજનીતિજ્ઞો પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે.

જૈન તીર્થંકરોએ જોયું કે બધા મનુષ્યો સમ્પૂર્ણપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે નહિ એટલે તેમણે આરિયધર્મને એ રીતે વિભક્ત કર્યો.

ચરિત્તધર્મે દુષ્ટિ છે. તં અગ્ગર ધર્મે આગરચરિત્ત ધર્મે ચ ।

અર્થાત્ આરિયધર્મ એ પ્રકરનો છે (૧) અશ્વગાર-સાધુધર્મ (૨) આગાર-ગૃહસ્થધર્મ.

જે લોકો સમ્પૂર્ણપણે ધાર્મિક જીવન જીવે છે તેઓ સાધુ કહેવાય છે, અને જેઓ અમુક અંશે ધર્મમય જીવન ગાળે છે તેઓ ગૃહસ્થધર્મી કહેવાય છે.

સામાન્ય જનતા એકદમ સર્વાંશે ધર્મમય જીવન ગાળી શકે નહિ પરંતુ પહેલાં અમુક અંશે ધર્મમય જીવન ગાળે અને ત્યારપછી આગળ વધે જ. માટે પહેલાં ગૃહસ્થાવસ્થામાં ધર્મમય જીવન ગાળવું હોય તો કેવી રીતે ગાળવું, તે જોઈએ.

૧ ગૃહસ્થધર્મ:—

યોગવાસિકામાં કહ્યું છે કે:—ગૃહસ્થે ધર્મમય જીવન ગાળવું હોય તો તેણે ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. ગૃહસ્થધર્મ જતાવતાં કહે છે કે, ગૃહસ્થધર્મ એ પ્રકરનો છે. ૧ સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ. ૨ વિશેષ ગૃહસ્થધર્મ. સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ જતાવો કે:—

૧ ન્યાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. કારણ કે ન્યાયપૂર્વક મેળવેલું ધન આ લોક અને પરલોક બંનેને માટે લાભદાયક છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે ગૃહસ્થોએ સદેહ કરવો, બ્યાજ-અદાવતો ઈત્યાદિ તમામ પ્રકારના અનીતિવાળા વ્યાપારો છોડી દેઈ ન્યાયપૂર્વક જેટલું મળે તેટલું મેળવવું.

૨ ગૃહસ્થે કુલીન સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ કે જેથી સુપુત્રની પ્રાપ્તિ થાય. ચિત્તની સ્વસ્થતા, શુદ્ધ કુળાચાર, દેવ, અતિથી અને બાંધવોનો સત્કાર કરવો.

અહિં વિવાહ કરવાનું કહ્યું તે માત્ર વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે કહેલું નથી પરંતુ સુપુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે કહ્યું છે. વળી અહિં આ બીજા ધર્મની અંદર ગૃહસ્થની શું શું જવાબદારી છે તે પણ બતાવેલી છે કે તેણે દેવોનો સત્કાર કરવો. અતિથિને માન આપવું ઈત્યાદિ.

૩ ઉદ્વેગ કરનારા સ્થાનમાં ગૃહસ્થે ન રહેવું. પરંતુ જ્યાં રહેવાથી ચિત્તની શાન્તિ રહે તેવા સ્થાનમાં રહેવું.

૪ ગૃહસ્થે પોતાની આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવો જોઈએ. આવકને ખ્યાલમાં રાખી તદ્દનુસાર ખર્ચ કરનાર માણસને પસ્તાવાનો વખત આવતો નથી.

૫ ગૃહસ્થે પોતાના દેશમાં જેવી જાનની રહેણી કરણી હોય તે પ્રમાણે વર્તવું. કારણ કે હોકવિહ્વલં જાંકરણીયં નાચરણીયં ।

૬ ગૃહસ્થે માતાપિતાની સેવા કરવી જોઈએ, તેમને સત્કાર આપવો તથા શાન્તિ પહોંચે તેવી રીતે કરવું.

અહિં માતા પિતાની પૂજનું કહ્યું છે તેથી માત્ર તે બેનું જ ન સમજવું, પરંતુ ગુરુ, વડિલ બધાનું સમજવું. તમામ વડિલોનો સત્કાર કરવો જોઈએ.

૭ સ્વાસ્થ્યને માટે ગૃહસ્થે નિયમિત યોજન કરવું જોઈએ.

૮ ગૃહસ્થે યૌચ, વ્યાયામ, નિદ્રા, સ્નાન, યોજન અવસ્થ કરવાં જોઈએ. કારણ કે તેનાથી શરીર સ્વસ્થ રહે છે. અને શરીર સ્વસ્થ હોય તો જ લોકોત્તર ધર્મનું સેવન થઈ શકે છે, કારણ કે શરીરમાથું સ્વસ્થ ધર્મસાધનમ્.

ધર્મમય જીવન ગાળવાને માટે ગૃહસ્થે પ્રથમ તો ઉપરોક્ત આઠ લોકિક-નૈતિક ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ લોકોત્તર ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. લોકોત્તર ધર્મ વિશે કહે છે કે:-

અહિંસામત:-

ધૂલઝો પાણાદવાયાઓ વેરમળ.-સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતથી અટકવું. ગૃહસ્થે એવી રીતે વર્તવું કે જેથી તસ જીવોને ઈજા ન થાય કારણ કે બધા જીવોને સુખ પ્રિય છે. મરણ ક્રોધને પણ પ્રિય નથી. બધા જીવવાને હચ્છે છે. માટે ગૃહસ્થે તસ જીવોને દુઃખ થાય તેવી રીતે તેમને મારવા નહિ. વધારે બાર-ઉપક્રમવો નહિ. તથા તેમનાં અન્ન-પાન અટકાવવાં નહિં. જીવો જે રીતે સુખ પામે તેમ પોતાની જીવન-ઉપગોળી પ્રવૃત્તિઓ કરવી. ગૃહસ્થનું આ પહેલું અહિંસા અભ્યુવ્રત છે.

૨ ધૂલઝો મુસાવાયાઓ વેરમળ. સ્થૂલ મૃપાવાદથી અટકવું. ગૃહસ્થે કન્યાવિષયક, ગાયવિષયક ઈત્યાદિમાં લાભ કે હાનિ કારણને લીધે અસત્ય બોલવું નહિં. જો કે અહિં કન્યાવિષયક કહ્યું છે તે ઉપલક્ષ્ય છે. જેમ કાકેઓ દવિ રક્ષતામ્ અહિં જેમ કાગડાનું કહ્યું છે તેથી ઉપલક્ષ્ય તરીકે દહીં ખાઈ જનારા બધાનું મહત્ત્વ થાય છે.

તેમ અહિં પ્રસ્તુતમાં કન્યાવિષયક જુદું ન જોવાયું તેના અથ એમ નથી કે કન્યાના વિષયથી અન્યત્ર જુદું જોવાની છુટ છે. અને દેકાણે અસત્ય જોવાની મનાઈ કરેલી છે.

અસત્ય જોવાનાર માણસ બધા સજ્જનો દ્વારા તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે.

પોતાના સ્વાર્થને માટે અથવા ખીજના માટે અથવા બીજી કોઈપણ પ્રસંગ ઉપર ખીજને પીડા ન પહોંચે તેવું વચન જોવાયું તે ગૃહસ્થનું સત્યવ્રત છે.

૩ ધૂલાઓ અદિનાદાણાઓ વૈરમણં સ્થૂલ અહતાદાનથી અટકવું. અર્થાત્ જે વસ્તુ ઉપર આપણે હક્ક નથી તે વસ્તુઓને અનીતિ-પૂર્વક લેવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો પરંતુ ન્યાયમાર્ગાનુસાર જેના ઉપર હક્ક હોય તે જ લેવી. પરંતુ રાજ્યની વિરુદ્ધ ચોરી કરીને કે તોલમાં ઝાણું આપીને અનીતિપૂર્વક કાંઈ પણ વસ્તુને લેવી નહિ. આ ગૃહસ્થનું અસ્તેષ વ્રત છે.

૪ ધૂલાઓ મેદુળાઓ વૈરમણ- સ્થૂલ મૈથુનથી અટકવું. શરીરની અંદર વીર્ય તે અતિ મહત્વની વસ્તુ છે. માટે જેમ બને તેમ ધ્વજાયર્ષ પાળવું. ધ્વજાયર્ષ પળી શકે તેમ ન હોય તો પોતાને જીવનમાં અનુકૂળ થઈ પડે તેવી સ્ત્રી મેળવી લઈ તેમાંજ સંતાપ રાખ્યો. સ્થૂલ મૈથુનથી અટકવા માટે ગૃહસ્થે પોતાની વાસનાઓનો સંશ્લેષ કરવો અને વિદ્યાર ઉત્પન્ન કરે તેવા ખરાબ શબ્દો કે દશ્યોથી વેગળા રહેવું જોઈએ આ ગૃહસ્થનું ધ્વજાયર્ષવ્રત છે.

૫ ધૂલાઓ પરિમ્મહાઓ વૈરમણ- સ્થૂલ પરિમ્મહથી અટકવું. ગૃહસ્થે પોતાની વસ્તુઓ, અમુક મર્યાદામાં પ્રમાણ પૂર્વક રાખવી જોઈએ, તેથી ત્રિશેષ વસ્તુ એકી દરવા ધપાઈ ન કરવી.

૩ આજકાલ આ પરિત્રાસની કમ્પાને લીધે જ સંસારમાં ઝગમગ થાય છે, લડાઇઓ થાય છે, અને બેઢી ખૂંટો પણ થાય છે. જો બધા લોકો આ મતને ખ્યાલમાં રાખી વર્તે તો વિશ્વમાં જરૂર શાન્તિ રચાય.

પરિત્રાસ છોડવો તેનો અર્થ એમ નથી કે ધરખાર છોડીને આસ્થા જરૂર, પરંતુ પોતાને જે વસ્તુઓ ઉપયોગી હોય તેની અમુક મર્યાદા કરવી જોઈએ કે મારે આથી વધારે ન જોઈએ. જો યશો તો હું ખીજાને આપી દઈશ. આ પ્રમાણે આ મન વસ્તુઓ ઉપરથી મોઠું ઘેટાવવાનું તથા અનાસક્તિભાવ કેળવવાનું કહે છે.

૬ દિસાપરિમાણઃ ગૃહસ્થે દિશાઓમાં જવા માટે પણ મર્યાદા રાખવી જોઈએ. હેતુ વિનાનું ફરવું જેમ અને તેમ આપું કરવું.

૭ મોગ સ્વમોગ પરિણમ-ભોગોપભોગની મર્યાદા કરવી અર્થાત્ ભોજનાદિ ભોગ અને કપડાં ઇત્યાદિ ઉપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવી જોઈએ.

આ મત એમ કહે છે કે જેમ અને તેમ સાદાઈ રાખો, સાદાઈથી જ ચિત્ત શુદ્ધ અને શાન્ત રહે છે.

ભોગોપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવામાં ન આવે તો તેને મેળવવા પાછળ માણસ ચિંતાગુર રહે છે. પરંતુ જો તે વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવામાં આવે તો શેષ વખતમાં પોતાની ખાદ્ય તથા ભોજ્ય વસ્તુ સહેલાઈથી મળી રહે છે અને બાકી જે વખત બચે છે તેમાં આત્મકાર્ય થઈ શકે છે.

ઘણટાદણ્ડ વૈરમગ્ન-અનર્થદંડથી અટકવું. અર્થાત્ ગૃહસ્થે પ્રયોજન વિનાના કાર્યમાં મન વચન અને ક્રિયાને પ્રવર્તાવવાં ન જોઈએ. વળી કોઈની નિંદા, ખોટો બાતચીટ, અટ્ટહાસ્ય તથા ખરાબ

આન ઈત્યાદિ ન કરવાં જોઈએ. કારણ કે તેનાથી આત્મા રૌદ્ર પરિણામવાળો થાય છે અને પરિણામે તે મનુષ્યપણામાંથી પણ જાય છે. માટે અનર્થદંડથી અટકવું જોઈએ. જેમ આપણને કાંઈ વગર વાંકે દંડે તો દુઃખ થાય છે તેમ જાણી ગૃહસ્થે પ્રયોજન વિનાના કાર્યમાં પોતાનાં મન, વચન અને કાયાને ન પ્રવર્તાવવાં.

સામાયિક વ્રત

નિયત કરેલા સમયે અમુક વખત સુધી સમજાવમાં આવવું તે સામાયિક વ્રત છે. આ સામાયિક તો આવશ્યક છે અને તે પ્રતિદિન અવશ્ય કરવું જોઈએ. સામાયિક નિયત કરેલા સમયે જ કરવું જોઈએ. નહિં કે આજ સવારે સામાયિક કરી તો પછી આવતી કાલે સાંજે. પરંતુ દરરોજ વખતસર કરવી જોઈએ.

દેશાવગાસિક વ્રત

ગૃહસ્થે અમુક દેશમાંથી જ વસ્તુ મંગાવવી અને વાપરવી જોઈએ: તે દેશાવગાસિક વ્રત છે. આ વ્રત ગૃહસ્થોને સ્વદેશ પ્રેમ ઓખવાનું કહે છે. પોતાના દેશમાં ખનેલી વસ્તુ જ વાપરવી એવો નિયમ કરી ગૃહસ્થે પોતાના દેશની ઉન્નતિમાં કારણભૂત થવું જોઈએ.

પૌષ્ઠવ્રત :

ગૃહસ્થે મહિનામાં એકવાર જ્યારે વખત મળે ત્યારે બૂખ્યા રહેવું જોઈએ કે જેથી શારીરિક રિયતિ સારી રહે. તે અવસ્થામાં આત્મતત્ત્વની વિચારણા કરવી જોઈએ. માત્ર બૂખ્યા રહીને સ્મરન રહેવું એ ગૃહસ્થનું પૌષ્ઠવ્રત છે.

અતિથિ સંવેશાગ વ્રત :

જે પુરુષો પોતાનું જીવન જગતના ઉપકારને માટે જ વ્યતીત કરતા હોય છે અને પ્રાણીઓના ઉપકારની પાછળ પોતાના જીવનની

પણ પરવા કરતા નથી તેવા પુરુષોની ભક્તિ-સેવા કરવી તે ગૃહસ્થ-
આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

તે મહાત્માઓની જગતને ધણી જરૂર છે, માટે તેમની
મુશ્કેલીઓ જાણવી અને તે દૂર કરવી જોઈએ. તેમણે જે કાંઈ
પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી હોય તેમાં સક્રિય સહકાર આપવો જોઈએ. આ
ગૃહસ્થનું અતિથિ સંવિભાગ મત છે. ઉપરોક્ત બાર મતો તે ગૃહસ્થના
વિશેષ ધર્મો છે અર્થાત્ લોકાત્તર ધર્મો છે. અને પહેલાં બતાવેલાં
સામાન્ય ધર્મો તે લાકિક ધર્મો છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મોની સાથે વિશેષ ધર્મોનું પાલન
કરવામાં આવે તો ગૃહસ્થ ધર્મમય જીવન માળી પોતાના જીવનને
સફળ બનાવે છે.

ગૃહસ્થપણે ધર્મમય જીવન માળ્યા બાદ સાધુધર્મનો સ્વીકાર
કરવો જોઈએ અને આત્મ કલ્યાણ સાધવામાં તત્પર બનવું જોઈએ.

સાધુ ધર્મ

સાધુ અવસ્થામાં ધર્મમય જીવન કેવી રીતે ગાળવું તે બીજાને
મત ઉપરિચિત થાય છે. આ વિષયમાં જૈન સૂત્રોમાં કહેલ છે કે:-

દસયિદે સમળધમ્મે પં. તં-

ચત્તો મુત્તિ ધરજયે મદને સ્વપ્પે સચ્ચે સંજમે તવેચિયાણ વંમચેર વાસે ।

રથાનાંગિ સૂત્ર

સાધુએ ધર્મમય જીવન ગાળવું હોય તો તેણે સાધુધર્મનું
પાલન કરવું જોઈએ. સાધુધર્મ જનાવતાં દ્યુત્ય કે દુષ્ટા, માદંવ, આજંવ,
ચૌમ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને અલંચન્ય આ દસ
પ્રકારનો ઉત્તમ સાધુધર્મ છે. દુષ્ટા આદિ દસ પ્રકારનો ધર્મ સાધુ-
ધર્મ ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે તે અદિ-સા-સત્યાદિ મૂળ ગુણોના

પ્રકર્ષથી મુક્ત હોય. આ ઉપરથી એમ દર્શિત થયું કે અહિંસા આદિ મૂળ ગુણોના, પ્રકર્ષથી રહિત સુમાદિ ગુણ સાધુધર્મ તરીકે ન ગણી શકાય પરંતુ સામાન્ય ધર્મ કહી શકાય.

હવે તે દશવિધ સાધુધર્મ વિષે વિચારીએ.

૧ ક્રમા-એટલે સહનશીલતા અર્થાત ક્રોધને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અને જો ઉત્પન્ન થયો હોય તો, તેને વિક્ષ કરી દેવો જોઈએ. અહિં પ્રશ્ન યાપ છે કે ક્રોધને કેવી રીતે ઉત્પન્ન ન થવા દેવો ? ક્રોધને ઉત્પન્ન નહિં થવા દેવાનાં અને સુમાની સાધનાના નીચે મુજબ ઉપાયો છે.

૧. ક્રોધ ક્રોધ કરે ત્યારે વિચારવું કે હું તો, ગુન્હેગાર નથી, મારી તો બૂલ નથી થઈ. જો બૂલ થઈ હોય તો બીજો જે કહે તે સહી લેવું. અને જો બૂલ ન થઈ હોય તો વિચારવું કે તે તો ગમે તેમ બોલે, મારે તેના પ્રત્યે ધ્યાન ન આપવું. આ પ્રમાણે પોતામાં ઉત્પન્ન થતા ક્રોધને રોકવો.

૨. ક્રોધના દોષનું ચિંતન કરવું કે ક્રોધ પ્રીતિને નાશ કરનાર છે અને શત્રુતા વધારનાર છે. ક્રોધાવેશમાં માણસને સદ્બચસદ્ગતિ વિવેક નથી રહેતો અને તેથી પરિણામે મહાન અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પોતામાં ઉત્પન્ન થતા ક્રોધને રોકવો.

૩. વિચારવું કે ક્રોધ કરનાર માણસ મહા અમાની છે. ક્રોધી માણસ આપણને શું કરી શકવાનો છે ! બહુમાં બહુ તો મારી નાખશે, પરંતુ ધર્મથી કે સત્યના માર્ગથી તો શ્રષ્ઠ કરાવવાની તેનામાં તાકાત નથી.

૪. વળી વિચારવું કે ક્રોધ માણસ આપણા ઉપર ક્રોધ કરે છે તો તેમાં તે બીચારો ખાલી નિમિત્ત છે. ખરી રીતે તો ક્રોધનું મૂળ કારણ આપણું પૂર્વકર્મ છે. આ પ્રમાણે વિચારીને ક્રોધને ઉત્પન્ન થતો અટકાવવો, સહનશીલતા કેળવવી.

૨ માર્દવ-હૃદયમાં અને કાર્યપ્રવૃત્તિમાં કામળતા હોવી તે માર્દવ છે. આ ધર્મ ફળવવા માટે માણસે કુળ, જાતિ, યાન, શક્તિ, લાભ ઇત્યાદિ આઠ પ્રકારનાં મદનાં સ્થાનો છોડવાં જોઈએ અને વિચારવું કે બધી વસ્તુઓ અનિત્ય ક્ષણિક છે તો પછી તે મેળવીને શા માટે મૂક કરવો ?

૩ આર્જવ-હૃદયની સરલતા તે આર્જવ છે. મન વચન અને કાયાની કુટિલતા છોડી દેવી જોઈએ. જેવો વિચાર તેવું જ બોલવું અને જેમ બોલવું તે જ પ્રમાણે કરવું. એમ નહિં કે બોલવું કાંઈ બીલું અને કરવું કાંઈ બીલું. વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકતા ફળવવી.

૪ શૌચ-શૌચનો અર્થ અહિં સ્નાન, પૂજા, તિલેપન ગંધ-માસ્ય ઇત્યાદિ ન સમજવો પરંતુ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને છોડી જગતના તમામ પદાર્થોમાં અનાસક્તિપણે રાખવું તે સાધુનો શૌચ ધર્મ છે.

૫ સત્ય-સન્નજન પુરુષોત્તી સાથે યોગ્ય રીતે બોલવું તે સત્ય છે.

૬ સંયમ-ઇન્દ્રિયોને કાષ્ઠમાં રાખવી. હિંસા અસત્ય ચોરી ઇત્યાદિનો ત્યાગ તથા કષાયો ઉપર વિગ્રહ મેળવવાનો અભ્યાસ રાખવો તે સંયમ નામનો સાધુધર્મ છે.

૭ તપ-આધ્યાત્મિક જળ ફળવવા માટે તથા વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા માટે નન વચન અને કાયાને જે જે તાપણીઓમાં તપાવવામાં આવે છે તે તપ છે. આ તપ અનશનાદિ રૂપે ૭ પ્રકારનું જાણ છે અને પ્રાયશ્ચિતાદિ રૂપે ૭ પ્રકારનું આંતરિક છે.

૮ ત્યાગ-યોગ્ય પાત્ર મળે તો તેને યાનાદિ આપવું તે સાધુનો ત્યાગ ધર્મ છે.

૯ અકિંચન્ય-મમત્વશુદ્ધિ તોડી દઈ ત્યાગવૃત્તિ ધારણ કરવી તે અકિંચન્યતા છે.

૧૦ બ્રહ્મચર્ય-નૈતિક ખામીઓ દૂર કરવા માટે તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રહ્મચારી જીવન વ્યતીત કરવું.

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે મનોહર રૂપ, રસ, સખ્દ, ગંધ ઇત્યાદિમાં ફસાવું નહિં. ઓળોનાં મનોહર અંગો તરફ જોવું નહિં. ઓ, પશુ અથવા નપુસક દ્વારા સેવિત ચપનાદિનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

બ્રહ્મચર્યથી સફળજીવનું પાલન થયું સરળતાથી થઈ શકે છે.

આ દશ પ્રકારના સાધુધર્મમાં કોઈ પણ ધર્મનો વિશેષ નથી. બધા ધર્મો આ દશ પ્રકારના ધર્મને આવશ્યક ગણી સ્વીકારે છે.

આ પ્રમાણે પહેલાં ગૃહસ્થધર્મને જીવનમાં ઉતારી પછી સાધુધર્મનો સ્વીકાર કરી રાષ્ટ્ર સમાજ અને ધર્મનું કલ્યાણ સાધવાની સાથે સાથે આત્મકલ્યાણ સાધવા માટે ત્યાગી જીવન વ્યતીત કરવું એજ મનુષ્ય ધર્મ છે.

ધર્મમય જીવન

શા માટે

અને કેમ ગાળવું?

[લેખક:-વલ્લભલાલ વીરપાલ શેઠ-મહેસાણા]

‘ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવું’ એ વિષય ઉપર કાર્તિકેશ્વર લખતા પહેલાં “ધર્મ” એટલે શું તે આપણે નક્કી કરી લેવું જોઈએ. ‘ધર્મ’ એટલે કયો ધર્મ? જૈન, વૈષ્ણવ, ખ્રીસ્તિય, મુસલમાન કે કોઈ બીજો? ‘ધર્મ’ની વ્યાખ્યા કરવી એ ધાર્યું મુશ્કેલ છે. જૈન કુટુંબમાં જન્મેલ માણસનો સ્વભાવ ભક્તિમય હોય, તે પછી તેણે ભક્તિમાર્ગ મદ્ય કરવો કે જૈન કુટુંબમાં જન્મ મળ્યાના કારણે તપાચક્રિયાનો માર્ગ મદ્ય કરવો? તે જ પ્રમાણે દરેક... સંપ્રદાયમાં જન્મ લેનાર માટે કહી શકાય. દરેક મનુષ્યનો વિકાસ સરખો ન હોઈ શકે. એ અનંત જન્મોના સંસ્કારો લઈ મનુષ્ય જન્મે છે; ત્યાંથી અધુરું મુક્તિ હોય ત્યાંથી તેને આગળ વધવાનું હોય છે એટલે દરેકના માટે અમુક નક્કી કરેલા માર્ગો જવાનું શક્ય નથી, અને તેટલા જ માટે સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ‘ખરો ધર્મ તારે પ્રગટશે જ્યારે દરેક માણસને પોતાનો ધર્મ દરો. જેટલા સાધક તેટલા સાધનાના માર્ગો. જૈન શાસ્ત્રો કહે છે કે ‘વસ્તુ તથાવો ધમ્મો,’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ, એટલે મનુષ્યે ગા. અનંત જન્મોમાં જે સંસ્કારો મેળવ્યા છે અને તેના લીધે તેનો જે સ્વભાવ યા પ્રકૃતિ બધાએલી છે તે તેનો ધર્મ. શ્રી ઉત્તરાખ્યન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જન્મથી માણસ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર નથી, તેના કર્મોથી

જે તેની જાતિ નક્કી થાય છે; એટલે મનુષ્યનો સ્વભાવ તે જ તેનો ધર્મ અને તેથીજ 'ધર્મ' એ દરેક વ્યક્તિનો પોતાનો પ્રશ્ન છે. આપણે એમ કહી શકીએ કે:—'જે વસ્તુ મનુષ્યને તેના સ્વભાવ પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિ, મોક્ષ યા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવામાં સહાય કરે તે 'ધર્મ', બાકીની બધી વસ્તુઓ અધર્મ.' એક વસ્તુ એકના માટે ધર્મ હોય, બીજાના માટે અધર્મ હોય, તો જેનો તે ધર્મ હોય તેણે જ તે પ્રહણ કરવી જોઈએ; અધર્મ હોય તેણે ત્યાગ કરવી જોઈએ. તે સિવાય તે પ્રગતિ કરી શકે નહિ.

'ધર્મ'ની ઉપર પ્રમાણે સીધી અને સરળ વ્યાખ્યા કર્યા પછી હવે આપણે જોઈએ કે ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવું !

પહેલાં આપણે ધર્મમય જીવન શા માટે તેનો વિચાર કરીશું. પ્રત્યેક મનુષ્ય સુખની શોધમાં છે એમ કહેવાય છે. શાઓએ આત્માને જ્ઞાનધન અને આનંદધન બતાવ્યો છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય સુખની નહિ પણ આનંદની શોધમાં છે એમ કહેવું વધારે વાસ્તવિક છે. 'સુખ' અને 'આનંદ' એ બે શબ્દો વચ્ચેનો ભેદ આપણે વિચારીશું તો મનુષ્ય 'આનંદ'ની શોધમાં જ છે એમ જણાયા સિવાય રહેશે નહિ. 'સુખ'ની સાથે 'દુઃખ' જોડાયેલું જ છે. 'આનંદ' શબ્દનો વિરોધ કરનારો શબ્દ ક્યાંય શોધ્યો પણ જડશે નહિ. મનુષ્ય, એક વખત શાઓ કહે છે તે 'આનંદ' પ્રાપ્ત કરે તો પછી તેને બીજી કોઈ ચીજની આવશ્યકતા જ નહિ રહે. મનુષ્યને જૂખનું 'દુઃખ' થયું, તેણે આહાર કર્યો અને જૂખનું 'દુઃખ' જતું રહ્યું અને 'સુખ' થયું. પરંતુ આહાર પાચન થઈ જતાં પાછું જૂખનું 'દુઃખ' ઉભું જ રહેવાનું, એટલે આહાર કરવાયો જે 'સુખ' ઉપજ્યું તે ક્ષણિક સુખ હતું, આથી જણાશે કે 'સુખ' અને 'દુઃખ' સંકળાયેલા જ છે. 'આનંદ' શબ્દની સાથે 'દુઃખ' જેવો કોઈ શબ્દ સંકળાયેલો નથી અને તેથી મનુષ્ય આનંદની શોધમાં છે એમ ઉપર જણાવવામાં

આવેલું છે. હવે પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે મનુષ્યને 'આનંદ શાથી મળે ? સંસારમાં રમ્યા પમ્યા રહેવાથી, રાજ્યદારી ક્ષેત્ર ખેડવાથી, ખાવાપીવાથી કે શાથી ? દુનિયાદારીનું કાંઈ પણ કાર્ય એવું નથી કે જે કર્યાથી મનુષ્યને શાશ્વત આનંદ મળે. કાર્ય કરતી વખતે અને કરી રહ્યા પછી થોડા વખતના માટે મનુષ્યને હિતસાહ અને સુખ લાગે પરંતુ થોડા વખતમાં જ તેને અસંતોષની જ્વાળા વીંટળાઈ વળે છે. નવીન કાર્ય કરવાના તર્કો આવે છે, યોજનાઓ ધડાય છે અને યોજનાઓ અમલમાં મુકવા પ્રયત્નો થાય છે. કેટલીક વખત તેને સફળતા વરે છે, કેટલીક વખત નિષ્ફળતા પણ મળે છે. સફળતા વરે કે નિષ્ફળતા મળે પરંતુ તેનું સુખ કે દુઃખ લાગે સમય ટકતું નથી. ફરી નવા તર્કો, નવી યોજનાઓ ચાલુ જ થાય છે. મનુષ્ય સાધારણ રીતે તો આમ જ હવન પૂરું કરે છે અને ન્યારે હવનનો અંત સમીપ દેખાય છે ત્યારે જો સર્વેયું કાઢે છે તો તેને શૂન્ય શિવાય બીજો અંકડો દેખાતો નથી. દેવોનેય દુર્લભ એવો મનુષ્ય દેહ પામ્યા છતાં તે પોતાના આત્માનો જરાય વિકાસ કરી શક્યો હોતો નથી. આત્મપ્રાપ્તિ કે મોક્ષપ્રાપ્તિના રસ્તે એક ડગલુંય આગળ ચાલ્યો હોતો નથી.

મનુષ્યજન્મનો આદિ અને અંત ખાવા પીવા કે મેજશૌખમાં જ આવી જાય છે એમ માનવાના માટે તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી, પરંતુ, જો આત્મા છે એમ માને છે, આત્મપ્રાપ્તિ એ જ લક્ષ્ય છે જોવાનું. તેમના માટે જ આપણે તો જોવાનું કે કહેવાનું રહે છે. મનુષ્યના શરીરમાં કરોડ ન હોય તો મનુષ્ય માંસનો દમલો થઈ જાય, સીધો ખેસી ચકે જ નહિ. જેમ કરોડ ચૂળ શરીરને ટટાર રાખે છે તેમ ધર્મ આપણા ભાવાત્મક હવનને ટકાવી રાખે છે. ધર્મની ખરી કિંમત તો દુઃખ વખતે જ જણાય છે. મનુષ્ય હિંસર દુઃખ આવી પડે તે વખતે તેનામાં ધર્મની ભાવના હોતી નથી. તો તે ભાંગીને શુદ્ધ થઈ જાય છે અને એટલા માટે 'ધારણ'.

કરે તે ધર્મ.' તેનામાં જો ધર્મનું જરા પણ જ્ઞાન હોય છે તો તે તેને ટદાર રાખે છે. ધર્મના કારણે તેને ખજાર હોય છે કે જે દુઃખ આપી પડ્યું છે તે મારા કર્મોનું ફળ છે, તેમાં બીજા કોઈનો દોષ નથી. કોઈ કોઈને દુઃખ કે સુખ આપી શકતું નથી અને ઉદ્યમા આવેલાં કર્મો મારે સમજાવે ખપારી લેવા જ જોઈએ; એટલે 'ધર્મ' એ આપણે કટોકટીના સમયનો ખરો મિત્ર છે.

મનુષ્ય યોગિ સિવાય બીજા એક પણ યોગિ એવી નથી કે જેમાં આત્મપ્રાપ્તિ યા મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકાય; અને એટલા માટે જ મનુષ્યજન્મ દેવોનેય દુર્લભ જતારવામાં આવ્યો છે અને મનુષ્યજન્મને મોક્ષનું દાર કહેવામાં આવેલું છે. આવો દુર્લભ દેહ પ્રાપ્ત થઈ જતાં જો તેને વેડફી દેવામાં આવે તો પછી તે વેડફી દેનારને આપણે ક્યું ઉપનામ આપીશું? મનુષ્ય યોગીને મળેલા દેહનો સદુપયોગ કરી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે તો જ મનુષ્યજન્મ સફળ થયો ગણાય. યોગીના આત્માનો દિવસે દિવસે વિકાસ થાય. અને આત્મપ્રાપ્તિ તરફ આગળ ને આગળ વધતો જાય તેવી રીતે મનુષ્યે આગળ વધવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જરૂર તે એક દિવસ આત્મપ્રાપ્તિ કરી આનંદમય ખતી શકશે અને પછી તેને કોઈ બીજાની અપેક્ષા નહિ રહે. સરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય માત્ર 'આનંદ'ની શોધમાં છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે 'ધર્મ' સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી, અને એટલા માટે જ ધર્મમય જીવનની જરૂર છે.

હવે આપણે ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું યા ગાળવું તે જોઈશું. ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું તે સમજાવવાનું 'કાર્ય' અતિ મુશ્કેલ છે. મનુષ્ય જેટલું વાંચે છે તેટલું સમજી શકતો નથી. સમજે તેટલું વ્યક્ત કરી શકતો નથી. અને વળી ભાષાની એટલા ન હોય તો

‘સમજેલું’ બ્યક્ત કરવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ બને છે; અને તેથી ‘ધર્મ’મય જીવન કેમ જીવવું એ સમજાવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે.

જેણે કહી સાપ જોયો નથી તેને દોરડામાં સાપની બ્રાંતિ કાઢ દિવસ સ્વપ્નમાં પણ નહિ યામ અને તેને સાપનું મમે તેટલું વર્ણન આપીએ તો પણ ‘સાપ’ એટલે શું તે તે સમજી શકશે નહિ. જેણે સાપ જોયો છે તેને જ દોરડામાં સાપની બ્રાંતિ થશે. તેવી રીતે ‘ધર્મ’ એટલે શું અને ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું તે સમજાવવું અતિ મુશ્કેલ છે. ‘ધર્મ’ એ શું વસ્તુ છે અને ધર્મમય જીવન કેમ જીવી શકાય એ જાણવાની જો ખરી જિજ્ઞાસા મનુષ્યને થઈ હોય તો પ્રથમ તેણે પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે ‘ધર્મ’ શા માટે જોઈએ છીએ? મહત્તા પ્રાપ્ત કરવા, આખરે વધારવા, શાંતિ મેળવવા કે લોકકલ્યાણ કરવા? આ પૈકીનો જો કોઈ ઉદ્દેશ હોય તો સમજવું કે પોતે ‘ધર્મ’ને લાયક નથી. આત્મપ્રાપ્તિ એ જ જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે, જીવનનું તે મૂળ કારણ છે અને તેના વિના જીવી શકાય જ નહિ એવી પ્રતીતિ થઈ હોય તો જ જાણવું કે ‘ધર્મ’ના રસ્તે ચાલવાને પોતે યોગ્ય છે. તે માટે પ્રથમ ‘સત્સંગ’ કરવો જોઈએ, ધાર્મિક પુસ્તકોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેના ઉપર વિચાર અને મનન કરવું જોઈએ. ‘સત્સંગ’ કરવાથી મનુષ્યમાં ‘વિવેક’ આવે છે: જ્યાં સુધી ‘વિવેક’ આવતો નથી ત્યાં સુધી મનુષ્ય એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી, કારણ ‘વિવેક’ એ ધાર્મિક જીવનનું પ્રથમ પગથીયું છે. અહીં આપણે ‘સત્સંગ’ અને ‘વિવેક’ એટલે શું તે પ્રથમ જાણી લેવું જોઈએ. ‘સત્સંગ’ એટલે જ્યાંથી આપણને ‘સત્’ મળે તે ‘સત્સંગ.’ ‘વિવેક’ એટલે ખરા જોડાની પરખ એટલું જ નહિ પણ ‘વિવેક’ એટલે ખરા જોડાની પરખખરાને વળગી રહેવાનો અને જોડાનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય અને તે પ્રમાણે વર્તન આવો ‘વિવેક’. ઉદ્ય યાવ-પછી જ

મનુષ્ય ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરી શકે છે. 'વિવેક'ની વ્યાખ્યા કરવી એ ઘણું સહેલું છે પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન કરવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. કારણ જો આપણે તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, હશે અને તેને આપણે અંતઃકરણપૂર્વક અનુસરવા માગતા હોઈશું તો દરરોજ ડગલે ને પગલે ખરું થું અને ખોટું થું એ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહેશે. દરેક માણસ સાથેના આપણા દરરોજના જીવહાર, આપણા ધર્મો, અરે, આપણે સવારમાં ઉઠી રાતે સુઈ જઈએ ત્યાં સુધીમાં જે જે કામો કરીએ છીએ તે બધામાં તે પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહેશે અને તે તે દરેક વખતે આપણી કસોટી થશે. રહેજ ખોટું કરવાથી મળતા દુનિયાદારીના તમામ લાભોને જતા કરવા પડશે. દુનિયા જેને દુઃખ માને છે તેમાંથી પસાર થવું પડશે. હુંકમાં 'સતત જાગ્રત' રહેવું પડશે. 'વિવેક' પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય તો ડગલુંય આગળ ચલાય તેમ નથી અને તેટલા માટે જ શ્રી મહાવીર પ્રભુના પાછલા ભાગુ જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે 'નયસાર'ના ભવથી કરવામાં આવ્યું છે. 'નયસાર' એટલે જેનામાં વિવેક ભુદ્ધિ જાગ્રત થઈ છે તે. એટલે મોક્ષ પ્રાપ્તિના માર્ગમાં પ્રથમ દરેક મનુષ્યે 'નયસાર' થવું પડશે અને તે માટે સતત જાગ્રત રહેવું પડશે. શ્રી મહાવીર પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા તે પહેલાં તેઓએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે પણ સતત જાગ્રત રહેવાનો જ આપેલો છે. પ્રભુએ કહ્યું છે કે 'હે ગૌતમ ! એક સમયનો પણ પ્રમાદ કરીશ નહિ.' પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે ગૌતમ તો પ્રભુ પાસે હતા જ નહિ છતાં પ્રભુએ 'ગૌતમ' શબ્દ વાપર્યો તેનો અર્થ શું ? પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને ઉદ્દેશીને તે વાક્ય બોલ્યા જ નથી પરંતુ દરેક મનુષ્યને ઉદ્દેશી બોલેલા છે. કારણ 'ગો' એટલે ઈંદ્રિયો અને "ગૌતમ" એટલે ઈંદ્રિયોના સ્વામી. પ્રભુનો કહેવાનો ખાવાર્થ એવો છે કે હે ઈંદ્રિયોના સ્વામી (મન) ! એક સમયનો પણ પ્રમાદ સેવીશ નહિ. પ્રભુએ જે કંઈ કહ્યું છે તે ઈંદ્રિયોના સ્વામીને ઉદ્દેશીને કહેલું છે, ઈંદ્રિયોના દાસને નહિ. તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મ

માર્ગે તે જ આગળ વધી શકે કે જે ઇદ્રિયોના સ્વામીને; અને તેથી દરેક મનુષ્યે પ્રથમ તો ઇદ્રિયોના સ્વામી બનવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને તે જ્યારે સ્વામી બને ત્યારે જ ધર્મમાર્ગે પ્રવાણ કરી શકે. ઇદ્રિયોના સ્વામી બન્યા પછી શું કરવું તે પણ પ્રશ્ન બતાવી દીધું છે. 'એક સમયનો પણ પ્રભાદ કરીશ નહિ.' પહેલાં આપણે 'સમય' એટલે શું તે જોઈશું. સૌ પુણ્યની પાંદડીઓને ઉપરા ઉપરી મુકી તેને સોયથી વીધવામાં આવે અને પહેલી પાંદડીને વીધાતા જોડલો વખત લાગે તેને 'સમય' કહે છે. તેટલા વખતનો પણ પ્રભાદ સેરવાની પ્રભુએ ના પાડી છે. હવે આપણે જોવાનું એટલું જ રહ્યું કે પ્રભાદ શેમાં કરવો નહિ? ખાવાપીવામાં, મેળમગ્નમાં, સુવામાં, ગપ્પા મારવામાં કે શામાં? આવી બાબતોમાં પ્રભાદ ન સેવીએ તો આપણને આત્મપ્રાપ્તિ તો થવાની નથી જ; પરંતુ આપણે ધણીજ નીચી રક્ષાએ ઉતરી જઈએ. આપણે આપણી જાતને મનુષ્ય તરીકે ઓળખાવી શકીએ જ નહિ. ત્યારે વિચારવાનો પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે શેમાં પ્રભાદ ન કરવો! જેણે ધર્મમય જીવન જ જીવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેને માટે તો એક જ ઉત્તર છે કે ધર્મમય જીવન, જીવવામાં એક સમયનો પણ પ્રભાદ કરવો નહિ.

ધર્મમય જીવન જીવવા માટે આપણે સત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણોની પેલી પાર જતું પડશે. કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, માયા વિગેરે જે આત્મધર્મના વિરોધી ગુણો છે તેના ઉપર આપણે વિગ્ન મેળવવો પડશે અને તેના માટે આપણે -ડગલે અને પતલે જામત રહેવું પડશે. આપણા દરેક કાર્યનું કારણ શું છે તેનું આપણે મૃષકારણ કરીશું તો આપણને વસ્તુ જણાઈ આવશે કે દરેક કાર્યની પાછળ આપણું અજિમાન (ego) અને આસક્તિ (attachment) કામ કરી રહ્યા છે. પછી ભલે તે કામ દેખીની રીતે સાદું યા લેખાપયોગી લાગતું હોય. દરેક કાર્યની પાછળ આપણી કંઈ ભાવના

કામ કરી રહી છે તેનું ખરું પૃથક્કરણ કરવા માટે આપણે આપણા દુશ્મન થવું પડશે. આપણો દુશ્મન જેવી રીતે આપણા નજીવામાં નજીવા દોષને શોધી કાઢે છે તેવી રીતે આપણે પણ આપણા કામ પાછળ ખરી રીતે કઈ ભાવના કામ કરી રહી છે તે શોધી કાઢવું પડશે અને તે ભાવના આપણા આત્મધર્મની વિરોધી હશે તો તેને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવું પડશે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વિગેરે રજોગુણનાં ફરજદાર છે અને આત્મપ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તેના ઉપર વિજય મેળવ્યેજ છુટકા તે વિજય મેળવવાના પ્રયાસમાં જરા પણ પ્રમાદ સેવવામાં આવે નહિ તેની યાદ દેવા માટે સાધુઓને રજોહરણ આપવામાં આવેલ છે અને તેના માટે એવાં નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે રજોહરણ વગર એક ડગલું પણ ભરી ચકાય નહિ. આનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. ડગલે અને પગલે આત્માના વિરોધી તરવે ઉપર વિજય મેળવવાનો પ્રયાસ ચાલુ જ રાખવાનો છે, તેટલા માટે જ સાધુઓને મુહપત્તી પણ આપવામાં આવેલ છે. આત્મધ્યાનમાં એક ક્ષણની પણ ક્ષતિ આવવી ન જોઈએ. જે માણસની દંભ બહુ છુટી છે-મીઝ શબ્દોમાં કહીએ તો જે બહુ વાચાળ છે તે કદી ધ્યાન ધરી શકતો નથી. આત્મધર્મ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાવાળા માણસે વાણીનો સંયમ કેળવવોજ રહ્યો અને તેટલા માટે મુખ ઉપર મુહપત્તી રૂપી લગામ રાખવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે. આ તો જરા આપણે આકા ઉતરી ગયા. હવે પાછા મુખ્ય વિષય ઉપર આવશું.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે વિવેક વગર તો એક ડગલુંય ચાલી શકાય તેમ નથી, એટલે 'વિવેક' તો મેળવવો જ રહ્યો: આવું વર્તન કરવામાં આવે તો પછી દુનિયા ચાલે જ નહિ, વ્યાવહારિક કામ ચાલ જ નહિ. બ્યકવાર કરતી વખતે તો દુનિયા કરે છે તેમ કરવું અને ધર્મ કરતી વખતે ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ એવો પ્રશ્ન ચલા સંભવ છે. તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે દર્શી અને દુષ્ યોગી

અને સ્પૃહ પ્રકૃતિને આદ્યા ઉપર ચક્રવેલી આદીના જેવી નરમ અને
શીઘ્ર સંસ્કારઆદી બનાવવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે યાવ તો જ
આપણે આગળ વધી શકીએ.

ખીજી જરૂરી વસ્તુ છે ‘ત્યાગ’ ત્યાગ એટલે અસ્વીકાર-
અમ્વીકાર શેનો ?

“ અવિદ્યામય, માનવ પ્રકૃતિની સામાન્ય ક્રિયાઓનો અસ્વીકાર-
મનના વિચારો, અભિપ્રાયો, તેની પસંદગીઓ, તેનો જીનો અભ્યાસ
તથા તેણે અધિક્ષા ધારાધોરણો અને પરિમિત-સંકુચિત-શ્રેણીઓ
વગેરે સર્વેનો સાધકે અસ્વીકાર કરવો જોઈએ. પ્રાણુમાં રહેલી
ઈન્ડિયોનો, વાસનાઓનો તથા ઇન્દ્રિયોનાં સંસ્પર્શો, વિકારો વિગેરેનો
તથા સ્વાર્થ, અભિમાન દર્પ, કામવાસના, મોહ, ઇર્ષ્યા અને અસત્યનો
વિગેરે સર્વેનો સાધકે સદંતર અસ્વીકાર કરવો જોઈએ. સ્પૃહ ચારીત્રિક
પ્રકૃતિમાં રહેલી મૂર્ખાઈ, શંકાશીલ વૃત્તિ, અશ્રદ્ધા, તપોમસ્તતા,
કુરામહ, હુદતા, પ્રમાદ, રૂપાંતર પ્રત્યે ઉદાસીનતા, તમોગુણ, (જડતા)
વિગેરે સર્વેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.” મનની વિદ્યુતિઓનો
ત્યાગ કરવાથી “ શાંત યથેલાં મનમાં સત્યજ્ઞાનની જ્યોતિનો
ઉદય યર્ષ થકશે.” પ્રાણુની વિદ્યુતિઓના ત્યાગથી “ વિદ્યાળ અને
શાંત યથેલાં પ્રાણુમાં ઉર્જામિત્રમાં રહેલી સત્ય શક્તિનું અને સત્ય
આનંદનું અવતરણ યર્ષ થકશે.” સ્પૃહ ચરીરમાં રહેલી વિદ્યુતિઓના
ત્યાગથી “ જ્ઞાનની જ્યોતિની, શક્તિની અને આનંદની વાસ્તવિક
પ્રતિજ્ઞા સ્પૃહ ચરીરમાં યર્ષ થકશે.”

ત્રીજી વસ્તુ છે ‘સમર્પણ.’ સમર્પણ કરવા માટે આપણે
નિરપૂઢ, નિરંદ્ર અને નિરંદકારી થવું પડશે. નિર્વંચ થવા ચિવાય
નિરપૂઢ યર્ષ થકવું નથી. આ આગતમાં વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં
આનંદપનજી મહારાજની એક લીલી જ પ્રથમ જિનેશ્વરના સ્તવનમાંથી
અસ યથે.

‘કપટરહિત યર્ષ આતમ અરપણા આનંદધન પદ રેહ.’

અભિપ્સા, ત્યાગ અને સમર્પણ એટલે શું તે આપણે ઉપર જોયું. ત્રણેની વ્યાખ્યા બધા પછી સહેજે પ્રશ્ન સિદ્ધાન્તે તેમ છે કે આ તો મોટો પહાડ આપણા સામે ઉભો કરવામાં આવે છે, શું આવું વર્તન શક્ય છે? આ તે યી રીતે બની શકે? આનો ઉત્તર એટલો જ છે કે આત્મા પરવિજય મેળવવો હોય તો તે કરવું જ પડશે. પ્રયત્નથી સધગી વસ્તુ સાધ્ય યર્ષ શકે છે. આત્મપ્રાપ્તિ એ જેવો તેવો ક્ષામ નથી, તેને મેળવવા કિંમત તો આપવી જ પડશે. નજીવામાં નજીવો ચીજ જોઈતી હોય તો પણ તેની કિંમત આપવી પડે છે, તો પછી આત્મપ્રાપ્તિ, વગર કિંમતે મેળવવા અભિધાય કેમ રખાય? કુદરતનો નિયમ છે કે ‘મફત આપવું નહિ એટલે આત્મપ્રાપ્તિની કિંમત તો આપણે ચુકવવી જ પડશે. કિંમત ચુકવવાનાં સાધન કે શક્તિ આપણી પાસે ન હોય તો તે મેળવવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે.

અભિપ્સા, ત્યાગ અને સમર્પણ કરવા માટે આપણે આપણું દૃષ્ટિબિંદુ જ ફેરવી નાખવું પડશે. દુનિયાદારીની દરેક ચીજ કે દરેક કાર્ય પાછળ અત્યારે આપણી જે ભાવના કામ કરી રહી છે તેને બદલી નાખી આત્મપ્રાપ્તિમાં મદદકર્તા થાય તે જ ભાવના રાખવી પડશે. કર્તાપણાનું અભિમાન અને ફળની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે. જે થાય તે સમજાવે, ઉદાસીન બાવે, સાક્ષીભાવે જોવાની ટેવ ફેળવવી પડશે. આત્મપ્રાપ્તિ માટે આપણી પાસે અખૂટ ઉત્સાહ અને અખૂટ ધૈર્ય જોઈશે. આજે ને આજે આત્મપ્રાપ્તિ કરવી છે એવા ઉત્સાહથી કામ કરવું પડશે. ઉત્સાહ એટલે ચંચળતા નહિ એ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. આટલી ઉતાવળની શી જરૂર છે, ધીમે ધીમે કરીએ તો ન ચાલે? આવા પ્રશ્ન માટે શ્રી મહાવીર પ્રજુના શબ્દો જ ખસ છે. શ્રી પ્રજુ કહે છે કે ‘મોત (મરણ)ની સાથે જો

દોરતી છે તે બંધે મને તેમ વડે, પરંતુ મોત જોના દોરત નથી
તેવાઓએ તો દુરત જ ધર્મકાર્યમાં લાગી જવું જોઈએ. ' મનુષ્ય-
દેહ દેવોનેય દુર્લભ અને મોક્ષનું દાર હોવા છતાં આયુષ્યનો બરોસો
નથી. મોત કઈ પડીએ આવી ઉભું રહેશે તે કાઈ નજીવું નથી. માટે
આત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળાએ તો એક સમયનો પણ પ્રમાદ નહિ
કરતાં દુરત ધર્મકાર્યમાં રત થઈ જવું જોઈએ.

ધૈર્ય એટલું હોવું જોઈએ કે યુગોના યુગો વહી જાય છતાંય
નિરાશા આપણામાં પ્રવેશી શકે નહિ. ' નિરાશા ' સાધકનો મોટામાં
મોટો દુશ્મન છે. મનુષ્ય અનંત જન્મોના સારા અને ખોટા સંસ્કારો
લઈ જન્મે છે, તે પૈકી ખોટા તમામ આત્મપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છતા માણસે
દૂર કરવા પડશે અને તેમ કરવામાં સમય તો જશે જ. ગટરમાં કચરો
જામી જાય છે અને પાણી તેના ઉપરથી વહી જાય છે. આપણે તો
એમ જ માનીએ છીએ કે ગટરમાંથી પાણી સીધી રીતે જાય જ છે:
પરંતુ કોઈ વખત ગટરના તળીએ જામેલો કચરો આપણી નજરે
ચડે છે અને તેને સાફ કરાવવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ગટરનો
કચરો જે વખતે ઉખેળવામાં આવે છે ત્યારે એટલી તો દુર્ગંધ ફેલાય
છે કે આપણાથી તે સહન થતી નથી અને આપણને લાગે છે કે
આવી ગૂંચળામણ ભોગવવા કરતાં તો ગટર સાફ કરવી શરૂ ન કરી
હોત તો જ સાડું હતું. તેવી જ રીતે સાધક જ્યારે ધર્મ તરફ વળે
છે ત્યારે અનંત જન્મોનો કુસંસ્કારો રૂપી કચરો પડ્યો હોય છે
તેને ઉખેળવો પડે છે. તેમ કરતાં તે ગૂંચળાઈ જાય છે. તેને લાગે
છે કે આના કરતાં સાધના શરૂ ન કરી હોત તો જ સાડું હતું, આનો
તો અંત જ દેખાતો નથી. આવા વિચારો તેનામાં નિરાશા લાવે છે
અને કેટલીક વખત સાધક સાધના મુકી પણ દે છે અને તેટલા માટે
જ અખૂટ ઉત્સાહ અને અખૂટ ધૈર્યની અપેક્ષા રહે છે. ખીજી એક
વસ્તુની જરૂર છે. તે એ છે કે, સાધના દરતી વખતે આત્મવંચના તો

થરી જ ન જોઈએ. ડાઈક, કલું છે કે ' પોતાની જાતને ઉતરવામાં મનુષ્ય એકો છે. ' દરેક કાર્ય કરતી વખતે કંઈ ભાવના કામ કરે છે તેની સતત ચોકીદારી સાધે રાખવી જ રહી. કેટલાક કાર્યો એવા હોય છે કે દેખાવમાં તે શ્રાવ્યસંમત અને લોકપ્રમાણ હોય છે પરંતુ જરા ઊંડા ઉતરીને જોતાં તેની પાછળ મનુષ્યનું અભિમાન જ—(Ego) કામ કરતું હોય છે. આત્મધર્મના વિરોધીઓનો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ લાવવો જોઈએ નહિ. આત્મધર્મના વિરોધીઓ—કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, માયા વિગેરે એવા તો આજ્ઞાક, બદુરૂપી અને શક્તિશાળી છે કે તેમને જરા જેટલોય માગ મળ્યો કે તરત જ આપણામાં પ્રવેશ કરશે અને આપણને આડા રસ્તે ચઢાવી દેશે. નજરાજાએ શાચ જઈ આવી હાથપગ ધોયા પરંતુ પાનીની સહજ જગ્યા ધોયા વગરની રહી ગઈ અને કલિએ તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો. રમણાદેવીની વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. વાતનો ટુંક સાર નીચે મુજબ છે:—

જે લાઈઓ દરિયાની મુસાફરી કરે છે. વહાણ ભાંગી જાય છે. બન્ને લાઈઓ ધણા દિવસે કિનારે આવે છે. કિનારા ઉપર તેમનું સ્વાગત એક અનુષંગ સુંદરી કરે છે. તેમને પોતાની સાથે લઈ જાય છે અને અનેક પ્રકારના લોગવિલાસ લોમવે છે. વર્ષ પૂરું થવા આવે છે. સુંદરી કે જે રમણાદેવી છે તેને બહાર જવાનું થાય છે. કિલ્લાની કુંચીઓ બન્ને લાઈઓને આપે છે અને બન્ને હરવું ફરવું હોય ત્યાં હરવા ફરવાની છૂટ આપે છે. માત્ર ઉતરનો દરવાજો ઉઘાડવાની અને કિલ્લા બહાર જવાની ના પાડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવએવો છે કે જેની મના કરી હોય તે કરવાની ઈચ્છા તેનામાં પ્રથમ થાય છે. રમણાદેવીને પાછા આવવાને એક દિવસ બાકી રહે છે અને બન્ને લાઈઓ ઉતરનો દરવાજો ઉઘાડે છે. ઉઘાડતાની સાથે તેમની નજરે હજારો માણસોની યોપરીઓ પડે છે અને એક માણસને શળાએ ચડાવેલો જુએ છે. તેને હકીકત પૂછતાં જણાય છે કે બન્ને લાઈઓના આગમન

પહેલાં શ્રેણી ઉપરનો માથુસ રચણાદેવીનો પ્રેમપાત્ર હતો, આજે આ જનને
 બાપાઓનાં આવવાથી તેને શ્રીજીએ ચક્રાવતારમાં આવ્યો. વળી નવીન
 માથુસ આવતાં જનને બાપાઓની તેના જેવીજ સ્થિતિ થતી. આથી જનને
 બાપાઓ ગભરાઈ જાય છે. રચણાદેવીની બળમાંથી દ્રષ્ટવા કોઈ માર્ગ
 હોય તો તે ખતાવવા વિનંતિ કરે છે. અગીયામાં યજ્ઞનું મંદિર છે તે યજ્ઞ
 પ્રસન્ન થાય તોજ તેઓ બચી શકે એમ તેમને કહેવામાં આવે છે. બન્ને
 બાપાઓ એકબીજાને યજ્ઞનો પ્રાર્થના કરે છે. યજ્ઞ પ્રસન્ન થાય છે પરંતુ
 તે એક દિશત એવી મુકે છે કે જન્મે બાપાઓએ રચણાદેવીનો વિચાર
 પશું કરવો નહિ બન્ને કશુંક થાય છે. યજ્ઞ બન્ને બાપાઓને ખબર
 પર બેસતી ઉડે છે અને તેજ વખતે રચણાદેવી આવી પહોંચે છે.
 બન્નેને પાછાં વાળવા રચણાદેવી ધણા ધણા પ્રયત્નો કરે છે; લાલચ
 આપે છે, ભય ખતાવે છે, પરંતુ બન્ને બાપાઓ મક્કમ છે. રચણાદેવીનો
 એ કે ઉપાય ચાલતો નથી ત્યારે તેણી વિનંતિ કરે છે કે 'મારા
 સાથે આટલાટલા સુખો ભોગવ્યાં તો એક વખત તો મારી સામું
 જુઓ.' નાના બાપાને લાગે છે કે તેમ કરવામાં દરકત નથી. જોવામાં
 શો વાંધો છે? આ વિચાર તેના મનમાં આવે છે, તેજ વખતે યજ્ઞ
 તેને ઉપાડી ફેંકી દે છે. રચણાદેવી તેને પકડી રાઈ રાઈ જોટલા ઢુકડા
 કરી ચાથે બાજુ ફેંકી દે છે. તેવીજ રીતે બધાં સુધી આપણે આત્મ-
 વિરોધી તરવોના કિલ્લામાંથી બહાર નીકળતા નથી પણ તેમના કહેવા
 પ્રમાણે કરીએ છીએ ત્યાં સુધી તો દુનિયાદારીનું કહેવાણું સુખ
 આપણને મળે છે, પરંતુ એક વખત તેમના કિલ્લામાંથી બહાર
 નીકળ્યા પછી એટલે ધર્મમાર્ગે પ્રવાણ કર્યા પછી આત્મવિરોધી
 તરવોનો વિચાર સરખો પણ કરવામાં આવે છે તો સાધકની
 સાધના તો એક જાણુ રહી જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેનો
 સર્વથા વિનિષાત થાય છે અને તેનો ક્યાંય પતો. પણ પડતો નથી.
 આ માટે રાત્રે સુતી વખતે ઉંઘમાં જાગ્રત રહેવાની પણ ખાસ જરૂર
 છે. જાગ્રત અવસ્થામાં તો આપણે વિરોધી તરવોનો સામનો કરી

શકીએ પરંતુ આપણે જ્યારે ઉંઘમાં હોઈએ છીએ ત્યારે આપણને કાંઈ જાન હોતું નથી અને વિરોધી વસ્તુને આપણા ઉપર વિજય મેળવવાની સુદર તક મળી જાય છે. આખો દિવસ ધર્મધ્યાન કરી સાધકે જે કાંઈ મેળવ્યું હોય છે તે રાત્રે ઉંઘમાં પોતાની અમાન અવસ્થાને હર્ષ ગુમાવી દે છે. અને પ્રભાતમાં તેને લાગે છે કે પોતે મેળવેલું તો ગુમાવ્યું જ છે પરંતુ ખીણું પણ કાંઈક વધારાનું ગુમાવ્યું છે. આનું કારણ ઉંઘની વખતની આપણી અમાન અવસ્થા છે; તેટલા માટે જ ઉંઘમાં પણ જાગ્રત રહેવાની જરૂર છે. ઉંઘમાં જાગ્રત ! આ તે કેવી વાત ! ઉઘ્યા એટલે ઉઘ્યા, તે વખતે તો જાન રહે જ શી રીતે ? જેને આ જાગ્રતનો અનુભવ નથી તેને આમ લાગે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આધુપુરુષો ઉંઘમાં જાગ્રત રહી શકાય છે એની પ્રતીતિ આપે છે. ઉંઘમાં આપણા જે ભાગ પડી જાય છે, એક ભાગ સદાય જાગ્રત હોય છે, બીજો ભાગ ઉઘે છે, સ્વપ્ન પણ ભુએ છે વિ. ઉંઘમાં કે સ્વપ્નમાં પોતે જો કાંઈ કાર્ય કરતો હોય છે અને તે સાધનાની વિરૂદ્ધ હોય છે તો જાગ્રત ભાગ તે અટકાવી શકે છે અને અટકાવે છે. ઘણા સાધકોને આ અનુભવ થયેલો હોય. હિ એટલે આપણી શુદ્ધિમાં ઉતરતું નથી માટે જોકું એ ન્યાયે ઉંઘમાં જાગ્રત રહેવાનું અને જ નહિ એમ માની લેવું એ શુદ્ધ કારણ છે.

ઉપર જે વિવેચન કરવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી ધર્મમય જીવન ગાળવાનું કેટલું મુશ્કેલ છે તે સહેજે જણાઈ આવે તેવું છે, પરંતુ આપણામાં જે સાચી શ્રદ્ધા હશે, આપણી સાચાદિધી (sincerity) હશે તો જરૂર આપણે ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરી યકીનું. 'શ્રદ્ધા' એટલે શું અને તે કેવી હોવી એમને તેનું વિવેચન અસ્થાને નહિ ગણાય. જે વસ્તુ જોઈ નથી, જાણી નથી, તેના ઉપર શ્રદ્ધા શી રીતે રહે? અધિગા શ્રદ્ધાથી ફાયદો શું? પ્રથમ આપણે જાણી લેવું. જોઈએ કે 'શ્રદ્ધા' હોયનાં આધિગા જ હોય. આપણને

સમગ્રણ પડ્યા પછી માનવું તે શ્રદ્ધા નથી પણ યાત્ર છે. નાના
બાળકને કહીએ કે બે ને બે ચાર. બાળક તેનું કારણ પૂછે છે ત્યારે
તેને કહેવામાં આવે છે કે તેમ જ ચાલ. તું મોટો થઈ ગણિત
શીખીશ એટલે તને સમજશે, અત્યારે તો અમે કહીએ છીએ તેના
ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આગળ ચાલ. તે જ પ્રમાણે આત્મા છે, તે એક
જ પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ છે અને તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એમ
યાત્રી પુરુષો જોઈએ આત્મા જોયો છે, મેળવ્યો છે તેમણે કહ્યું છે.
તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આપણે તેમણે બતાવેલા રસ્તે પ્રયાણ કરવું
જ જોઈએ. યાત્રી પુરુષોએ બતાવેલા રસ્તે આલીશું તો જરૂર એક
દિવસ આપણે ધ્રુવિગત વસ્તુ મેળવી શકીશું. શ્રદ્ધા એવી હોવી
જોઈએ કે આપણને હવામાં કાઢીની પણ મદદ સિવાય લટકવાનું
કહેવામાં આવે તો પણ આપણે બીજા કાઢીની મદદ સિવાય માત્ર
આપણી શ્રદ્ધાના બળે જ હવામાં લટકી શકીએ.

ગત અનંત જન્મોના કુસંસ્કારો આપણામાં પડ્યા છે એટલે
આપણાથી જુદો તો અનેક યશો, પરંતુ, તેથી નિરાશ થવાની જરૂર
જરૂર નથી. જૂઠાં ક્યાં પછી તેના માટે નકામા રોડથી રાઈ વખત
બગાડવાની જરૂર નથી. ‘હું પાપી છું, બારે કમી’ છું, મારાથી
કંઈ થઈ શકે તેમ નથી, અધમ છું’ આવા વિચારોને તો સ્વપ્નમાં
પણ સ્થાન આપવાનું નથી. જૂઠાં થઈ જાય. તો તેને માટે પદ્માતાપ
યાત્ર એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ ઉપર જેવા વિચારો કરી વખત
બગાડવો તે કાઢી રીતે કંઈ નથી. પદ્માતાપને અર્થ થયેલી જૂઠાં
માટે માણી માગવી અગર દર્શાવત કરવું એવો નથી. ‘પદ્માતાપ’
એટલે થયેલી જૂઠાં ન ચાલ તે માટે સતત પ્રયત્ન. આત્માને અનંત
ચક્તિના ધણી તરીકે યાત્રોએ વર્ણવેલો છે. આત્મા ધારે તે કરી
શકે છે એટલે જૂઠાં થવાનાં કાણે ‘હું પાપી છું’ વિગેરે વિચારો
કરવાના બદલે ‘મારો આત્મા અનંત ચક્તિનો ધણો છે, તે ધારે તે

કરી શકે છે. ' એવી ભાવના ભાવવાની જરૂર છે. ગત અનંત જન્મોના સંસ્કારોને લઈ જૂઠું યર્ષ મર્ષ પણ ફરીથી આવી જૂઠું કરીશ નહિ એવી ભાવના રાખવાની જરૂર છે. સાધકમાં આ ભાવના આવી હશે તો ફરીથી જૂઠું કરતી વખતે પણ તે જાગૃત હશે, પોતે જૂઠું કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન હશે, ફરી જૂઠું ન થાય તે માટે તેના પ્રયત્ન પણ હશે. આવી રીતે આગળ વધનાં જરૂર એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે તેના હાથે જૂઠું થવા પામશે જ નહિ.

મહાવિદેહની શક્તિને પ્રગટાવવા માટે અને તેનું આહ્વાન કરી નીચે લાવી મન, પ્રાણ અને શરીરની જૂમિકાઓનું રૂપાંતર કરાવવા માટે પ્રથમ તો આપણું શરીર મજબૂત જોઈએ મનુષ્ય દેહ દેવોત્તમ કુર્ષ્ણ અને મોક્ષનું દ્વાર છે. આપણે આત્મા તેમાં બિરાજે છે એટલે તે આત્માનું મંદીર છે. મંદીરને તો સ્વચ્છ અને સારું રાખવું જ જોઈએ. શરીર સાફ-મજબૂત નહિ હોય તો તે મહાવિદેહની શક્તિને ઝીલી શકશે નહિ અને ઉચ્ચ પરિણામ એવું આવશે કે મહાશક્તિના અવતરણના કારણે મનુષ્યનું કાંતો મોત થાય યા તો તે ગારો થઈ જાય, એટલા માટે પ્રથમ આપણે આપણું શરીર સુંદર અને સુદૃઢ બનાવવું પડશે. શરીરને મોજશોખ કરાવી બગાડવાનું નથી તેમ હૃદયી ઉપરાંત ઉપવાસ વિગેરે કરીને પણ શરીર બગાડવાનું નથી. શરીર સુદૃઢ રહે માટે જોઈતા ઉપચાર અને આહાર કર્યેજ છુટકો. શરીર સાફ નહિ હોય તો પછી મનુષ્યદેહ મોક્ષનું દ્વાર હોવા છતાં મોક્ષમાં પ્રવેશ કરી શકાશે નહિ. પ્રશ્ન થશે ' આ તે કેવી વાત ! દેહદમન તો તપ છે: મહાવીર પ્રભુએ પણ ઉપવાસ કરેલા છે. ' શાઓના કહેવા પ્રમાણે જો મનુષ્યદેહ મોક્ષનું દ્વાર હોય અને મનુષ્ય-ચેતિમાંથી જ મોક્ષે જવાનું હોય, તો પછી શરીરને સુદૃઢ રાખવાની બાબતમાં કાઈ બિન્ન મત બતાવશે નહિ. શરીર ઉપર મોહ કે આસક્તિ રાખી તેનું લાલનપાલન કરવાનું નથી પરંતુ 'ધર્મ' કરવામાં

ધર્મમય જીવન

શા માટે

અને કેમ ગાળવું ?

(લેખિકા:-જાહેન ચંદ્રા એ. શાહ અમદાવાદ)

“ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવું” એ પ્રશ્ન ચર્ચાતા પહેલાં ધર્મ એટલે શું એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. ધર્મ એટલે ફરજ, Duty, મનુષ્ય તરીકેની બીજા મનુષ્યો તરફ તેમજ પ્રાણી માત્ર તરફ આપણી ફરજ. માનવજાતો મહા ધર્મ, પ્રેમનો પરમ ધર્મ એ જ ખરો ધર્મ છે. કોઈ પંથના પૂજારી ચતુર્થ અંગર મંદિર કે મસ્જિદમાં જઈ મૂર્તિની પૂજા કરવી, માળા ફેરવવી, વ્રત, જપ, તપ વગેરે કરવા એનું નામ ધર્મ નથી. આ બધી વિધિઓ બંને પ્રથમ પગલાંઆ તરફિ કરે પરંતુ ત્યાંથી આગળ વધવાની દૃષ્ટિથી નહિ કે પછી તે ક્રિયાકાંડને વળગી રહેવું અને તેને જ ખરો ધર્મ માની બેસવું. ક્રિયાકાંડ એ તો સાધન છે, ધ્યેય નથી. અત્યારે તો ખરો ધર્મ પ્રેમનો પરમ ધર્મ, પ્રાણી માત્ર તરફ સમભાવ-વિશ્વમંદુરતાની ભાવના બૂલાઈ ગયા છે અને લોકો આલ્પક્રિયાકાંડને જ વળગી રહ્યા છે, તે જ ખરો ધર્મ એમ માની બેઠા છે. જુનું જુદા ધર્મો વચ્ચે ક્ષણ થવાનું મુખ્ય કારણ પણ આ જ છે. દરેક ધર્મમાં ક્રિયા-વિધિઓ શું છે તે જોવાની જરૂર નથી. દરેકમાં ધ્યેય શું છે તે જ જોવાની જરૂર છે. આત્માની દેહ ભાવનાથી, દેહ બંધનમાંથી મુક્તિ એ જ દરેક ધર્મનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. પછી તે ધ્યેયને પહોંચવાના સાધન Means બંને જુદાં હોય, એમાં તકરાર કરવાનું કંઈ પ્રયોજન

નથી. અત્યારે જગતમાં અનેક ધર્મો છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ સદ્ધર્મ દૃષ્ટિથી જોઈશું તો તે બધાનું મૂળ એક જ છે. જેવી રીતે વૃક્ષનું મૂળ તો એક જ છે પણ કાળીઓ અનેક છે, તેવી રીતે આ જુદા દેખાતા ધર્મો ક્રિયાકાંડને લીધે પડેલા જુદા જુદા પંથો છે. દરેકનું લક્ષ તો એક જ છે. દા. ત. 'કાઈ ધર્મ' એમ નહિ કહે કે અનીતિમાન બનો અમર અસત્ય બોલો.

મનુષ્ય આ દુનિયામાં પોતાના જીવનનો બધો સમય દેહની સેવામાં-દેહના લાલનપાલનમાં ગુમાવી દે છે. ઇન્દ્રિયોનાં સુખો માટે રાત્રિ દિવસ મહેનત કરતો જોવામાં આવે છે. એમ કરતાં જે કંઈ થોડું થઈ મળે છે તેથી તેને સંતોષ નથી થતો, તે વધારે માટે પ્રયત્ન કરે છે. દા. ત. તેને રહેવાને ઘર મળે તો તે બંગલા માટે પ્રયત્ન કરતો જોવામાં આવે છે. કદાચ એથી પણ થઈ મળે તો પછી તેના કરતાં ખીજે કાંઈ ચઢી ન જાય એ માટે તે પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એ સમજતો નથી કે આ દેહની જેને લીધે કીમત છે તે આત્માને માટે તો કંઈ પણ કરતો નથી. દેહલાવમાં તે એવો રચ્યો પચ્યો રહે છે કે તેને આત્મા શું છે એ પણ ખબર પડતી નથી. હું કહેનાર આ શરીર છે એમ તે દંડપણે માની બેઠો હોય છે. પરંતુ જો વિવેક બુદ્ધિ-સારાસાર પારખવાની શક્તિથી વિચાર કરવામાં આવે તો 'હું' કહેનાર આ શરીર નથી પણ ખીલું કાંઈ છે એમ જણાયો. દા. ત. આપણે મૃત્યુ પામીએ છીએ ત્યારે આ શરીર કાંઈ જેવું ચર્મ જાય છે, તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળવા લાગે છે ત્યારે વિચાર થાય છે કે આપણામાં પહેલાં એવી કંઈ વસ્તુ હતી કે જેને લીધે આ શરીર પહેલાં હાલતું-ચાલતું તેજોમય દેખાતું હતું. તે ઉપરથી લાગે છે કે આપણે આ શરીર ઉપરાંત ખીલું કાંઈ છીએ. વળી કાંઈ પર્વત પર ચઢીએ છીએ ત્યારે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોતાં તો તે છે કે શરીર ચડે છે પણ ત્યારે શરીર આત્મા

હોમું અંગ સૌ મારાં. ” ‘સંખી જીવ કરું શાસનરસી’ એવી
 બીજાનું બહુ કરવાની વૃત્તિથી જ કર્મ કરવાની જરૂર છે. કારણ
 બીજાનું બહુ કરતાં આપણું હિત એની મેળે થવાનું જ છે. કહ્યું
 છે કે “અન્યનું હિત સાધતાં આત્મહિત સધાય છે.” ‘મહિ સમર્થ
 માવ હૈ કિ તારતા હુઆ તરે’ એક બીજાને તારતો જાય અને પોતે
 તરે એજ એજ વસ્તુ છે. અરિહંતનું પણ એજ લક્ષણ છે કે પોતે
 તરે અને બીજાને તારે. અને આ ધ્યેયને પહોંચતાં-અરિહંતના પદને
 પહોંચતાં વચ્ચે વિદ્વો આવે તેથી અધ્યાત્મરસિક માનવી દિલગીર
 થતો નથી. તેને તે તો ઇશ્વરની કૃપા તરીકે હર્ષથી વધાવી લે છે.
 કારણ કે તે સમજી ગયો હોય છે કે ગુણાખને જ કાંટા હોય છે. વળા
 કહ્યું છે કે—

વિદ્વેઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારબ્ધ મુક્તમજ્જનાઃ ન પરિત્યજન્તિ ॥

ઉત્તમ મનુષ્યો ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવે છતાં પણ ચંદ્ર
 કરેલું કાર્ય છોડી દેતા નથી.

— ધર્મમય જીવન શા માટે, તે આપણે જોઈ ગયા. હવે પ્રશ્ન એ
 થાય છે કે ધર્મમય જીવન કેવી રીતે ગાળવું! કાંઈ એમ કહેશે કે
 દીક્ષા એટલે કે સંન્યાસ લઈએ તો જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકાય.
 અજ્ઞાત, સાધુઓ ગૃહસ્થાશ્રમના બંધનમાંથી મુક્ત હોય છે એટલે
 ધારે તો ધર્મમય જીવન ધણી જ સારી રીતે ગાળી શકાય, પરંતુ
 જેને ગૃહસ્થ તરીકે પોતાના ઉપર આશ્રય રાખનારાં જેવાં કે નાનાં
 ભાઈ ભાંડુઓ, વૃદ્ધ માતા પિતા, સ્ત્રી બાળકો, બધાં હોય તે મનુષ્ય
 બધાંને તરકોડી સાધુજીવન સ્વીકારી લે તો તે પોતાના ગૃહસ્થ-
 ધર્મમાંથી ચૂકે છે અને એ રીતે લીધેલું સાધુવ્રત બંધે તે કાયાથી
 પાળતો હોય પણ મનથી કદાપિ નહિ પાળી શકે. કારણ તેનો તે
 આત્મા ગૃહસ્થ તરીકેની ફરજમાંથી ચૂકેલો હોવાથી કંપ્યા જ કરશે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ ધર્મમય જીવન ન જીવી શકાય એવું કંઈ નથી. કાશ્યપમાં રહેવા છતાં કમળ જેમ કાશ્યપી અલિપ્ત રહે છે તેમ ગૃહમાં રહેવા છતાં સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા આદિની સેવા બળવતાં છતાં ગૃહમાં તે બધાંની પ્રત્યે આસક્તિ રહિત થવું. આતો અર્થ એવો નથી કે તેઓ પ્રત્યે પ્રેમ ન રાખવો. તે જ્યાં આત્માને લીધે આપણને પ્રિય હોવા જોઈએ, નહિ કે દેહને લીધે. વળી આ જીવો મારા સંબંધમાં આવ્યાં છે તો મારે તેઓનું કલ્યાણ કરવું, જોઈએ એવી ભાવનાથી ગૃહજીવન ગાળવું. અને જો એવી સારી ભાવનાથી જીવન ગાળ્યું હશે તો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ પવિત્ર તીર્થધામ બની રહેશે. કહ્યું છે કે “મન ચગા તો કથરાટમાં ગંગા” મન, જો પવિત્ર હોય તો ગંગામાં સ્નાન કરો અગર ઘેર કરો—એ સરખું જ છે. વળી ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ હોય પણ નીચેના અઢાર નિયમો—મતો પાળીને વર્તે તો પછી પોતાના ધ્યેય-પરમાત્મપદે પહોંચવામાં કદાચ તે પાછો નહિ પડે.

સૌથી પહેલું મત અહિંસા છે. કોઈ મનુષ્યની કે પ્રાણીમાનવી હિંસા ન કરવી. કોઈ જીવને પ્રાણરહિત ન કરવો એવો દ્વંદ્વે આ અહિંસાનો અર્થ નથી. મન, વચન તેમજ કાયાથી પણ કોઈને દુઃખ ન દેવું એવો વિશાળ અહિંસાનો અર્થ છે. મનથી કોઈપણ પ્રાણીનું બૂંકું ચિંતવવું નહિ કોઈએ આપણું બગાડ્યું હોય છતાં પણ આપણે તો તેના બદલા માટે જ કાર્ય કરવું. એ જ ખરી વીરતા છે. એટલે આ અહિંસા એ વીરનું શસ્ત્ર છે, નહિ કે કાચરનું. ક્ષમા વીરસ્ય મૂળમ્ ધણું બળવાન, હિંદાર હૃદય, હોય તે જ ક્ષમા આપી શકે. એટલે જ કહ્યું છે કે અહિંસા પરમોધર્મ :

ખીનું મત સત્યનું છે. સત્યમેવ જયતે નાંદતમ્ સત્ય એ જ જય પામે છે, અસત્ય નહિ. એ વસ્તુ દરેકે પોતાના હૃદયમાં કાતરી રાખવી. હાલે અસત્ય ધણી, વખત જય પામતું દેખાય, પરંતુ અંતે તો સત્યનો

હોમું અંગ સૌ મારાં. " 'સબી જીવ કંઈ સાસનરસી' એવી
 બીજાનું બહુ કરવાની વૃત્તિથી જ કર્મ કરવાની જરૂર છે. કારણ
 બીજાનું બહુ કરતાં આપણું હિત એની મેળે થવાનું જ છે. કહ્યું
 છે કે "અન્યનું હિત સાધતાં આત્મહિત સધાય છે." 'યદિ સમર્થ
 માવ દૈ કિ તારતા હુઆ તરે' એક બીજાને તારતો જાય અને પોતે
 તરે એજ એજ વસ્તુ છે. અરિહંતનું પણ એજ લક્ષણ છે કે પોતે
 તરે અને બીજાને તારે. અને આ ધ્યેયને પહોંચતાં-અરિહંતના પદને
 પહોંચતાં વચ્ચે વિદ્વેતા આવે તેથી અધ્યાત્મરસિક માનવી દિલગીર
 થતો નથી. તેને તે તો મધરની કૃપા તરીકે હૃદયથી વધાવી લે છે.
 કારણ કે તે સમજી ગયો હોય છે કે મુલાખને જ કાંટા હોય છે. વળી
 કહ્યું છે કે—

વિઘ્ને: પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાન્તાઃ
 પ્રારબ્ધ મુક્તમક્તાઃ ન પરિત્યજન્તિ ॥

ઉત્તમ મનુષ્યો ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવે છતાં પણ ચક્ર
 કરેલું કાર્ય છોડી દેતા નથી.

— ધર્મમય જીવન શા માટે, તે આપણે જોઈ ગયા. હવે પ્રશ્ન એ
 થાય છે કે ધર્મમય જીવન કેવી રીતે ગાળવું! કોઈ એમ કહેશે કે
 દીક્ષા એટલે-કે સંન્યાસ લઈએ તો જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકાય.
 અજ્ઞાત, સાધુઓ ગૃહસ્થાશ્રમના બંધનમાંથી મુક્ત હોય છે એટલે
 પારે તો ધર્મમય જીવન પાણી જ સારી રીતે ગાળી શકાય, પરંતુ
 જેને ગૃહસ્થ તરીકે પોતાના ઉપર આધાર રાખનારાં જેવાં કે નાનાં
 બાઈ બાંકુઓ, વૃદ્ધ માતા પિતા, સ્ત્રી બાળકો, બધાં હોય તે મનુષ્ય
 બંધાને તરછોડી સાધુજીવન સ્વીકારી લે તો તે પોતાના ગૃહસ્થ-
 ધર્મમાંથી ચૂકે છે અને એ રીતે લીધેલું સાધુવત્ત બાંહે તે કાયાથી
 પાળતો હોય પણ મનથી કદાપિ નહિ પાળી શકે. કારણ તેનો તે
 અત્મા ગૃહસ્થ તરીકેની ફરજમાંથી ચૂક્યો હોવાથી કંઈપણ કરશે

વળી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાયો આત્માની મુક્તિના અંતરાય રૂપ છે; એટલે મનુષ્યે તે અવશ્ય વર્જવાં. આ ક્ષાયોમાંથી મુક્ત થવું એનું જ નામ મુક્તિ. એમાં ક્રોધ એ અગ્નિ જેવો બળતો જાય ને બાળતો જાય. ક્રોધથી શરીર તેમજ આત્મા બન્ને ઉપર મારી અસર થાય છે. વળી ક્રોધથી વિવેકચકિત ચાલી જાય છે. મને તેવો ત્યાગી અને તપસ્વી માનવી પણ ને ક્રોધને વશ થઈ જાય તો તેના આત્માની અધોગતિ જ થાય છે. સુખદુઃખના પ્રસંગ આવે તો ખીજ તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ છે, કારણરૂપ તો આપણે પોતે જ છીએ એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી એથી ક્રોધનો આવેશ નહિ થાય. વળી ખીજએ આપણી પ્રત્યે ગમે તેવું વર્તન કર્યું હોય છતાં આપણે તો તેના બધા માટે જ કાર્ય કરવું છે એ નિયમ રાખ્યો હોય તો ક્રોધ કદિ નહિ થાય.

વળી માન એટલે કે અભિમાનથી મનુષ્યનો વિનાશ થાય છે. કારણ અભિમાન અંતે કોઈનું ટકવું નથી. અભિમાનથી તો રાજા રાવણનો પણ નાશ થયો. અભિમાનથી તો મનુષ્યનો આત્મા ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો, કારણ “લઘુતાસે પ્રજુતા મીલે, પ્રજુતાસે પ્રજુ દૂર.” નમ્રતા હોય તોજ યાન આવે. આનો અર્થ એવો નથી કે માણસે સ્વમાનનો પણ ત્યાગ કરવો. સ્વમાનથી તો મનુષ્ય કેટલાંક હલકા કામ કરતો અટકે છે. એટલે સ્વમાન હોવું જોઈએ પરંતુ અભિમાન—મદનો ત્યાગ કરવો.

માયા એટલે કે કપટભાવથી કરેલું મહાન સેવાનું કાર્ય પણ નિષ્ફળ જાય છે. મનુષ્યમાં કપટ પ્રવેશે છે એટલે સત્યવૃત્તિનો નાશ થાય છે. જેવું મનમાં હોય તેવું વચનમાં અને વચનમાં હોય તેવું કાર્યમાં હોવું જોઈએ. મન વચન અને કાર્યમાં એકરૂપતા હોવી જોઈએ એટલે માયાનો ત્યાગ કરવો.

જ નય છે. વળી સત્ય પ્રતિષ્ઠાયાં વચનસિદ્ધિ : જ્યારે સત્ય સંપૂર્ણ
રીતે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજું પ્રત અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. પારકાની વસ્તુ તેના
આપ્તા વગર લેવી. જેને અદત્તાદાન કહે છે. અદત્ત એટલે નહિ આપેલું
અને આદાન—એટલે અદત્ત કરવું. આવી ટેવ મનુષ્યે અવશ્ય વર્જવી.
માલમિલ્કત એ મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ છે એટલે કોઈની માલમિલ્કત
હરી લેવી એ તેની હિંસા કર્યા બરાબર છે.

ચોથું મૈથુનત્યાગ એટલે કે બ્રહ્મચર્ય. સાધુએ । મન
વચન તેમજ કાયાથી આ પ્રતનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરવું જોઈએ.
વળી ગૃહસ્થે પણ જેમ અને તેમ જીતેન્દ્રિય યવાની જરૂર છે. કારણ
જ્યાં સુધી માણસ જીતેન્દ્રિય નહિ થાય ત્યાં સુધી દેહ અને તેના
વિષયો તરફ આસક્તિ આવવાની જ અને આ આસક્તિ એજ
સંસારના બંધનનું કારણ છે. આ વિષયવાસના ઉપર જ્યારે
મનુષ્ય જીત મેળવે છે ત્યારે જ તે કદા, ધર્મ વગેરે ઉચ્ચ પ્રકારના
માનસિક વિષયો પ્રતિ લક્ષ આપી શકે છે. વળી આ વૃત્તિને દાબી
નહી દેતાં એટલે inhibition નહિ કરતાં તેને ઉચ્ચ માર્ગે
વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો. નહિ તો તેમાથી માનસિક વિકૃતિ જન્મે છે.

પાંચમું પરિગ્રહનો ભાગ પરિ એટલે ચારે બાજુએથી અહ.
એટલે ઘેરાવું જેનાથી ચારે બાજુએથી પકડાઈએ તે પરિગ્રહ. કોઈ
વસ્તુના માલીક થવા જતાં અંતે તે આપણી માલીક થઈ જાય છે.
એટલે કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે માલીકી ભાવ ન રાખવો પરંતુ આપણે તે
તેના દ્રશ્ય છીએ એ પ્રમાણે વર્તવું. માલીકી—ભાવથી આસક્તિ
આવી જાય છે અને આસક્તિ એજ પરિગ્રહનું મૂળ છે. માણસ ગમે
તેટલો નિષ્પરિગ્રહી હોય છતાં પણ જો વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિ ન
જાય તો તે નિષ્પરિગ્રહી ન કહેવાય. જેટલો પરિગ્રહ વધારે તેટલો
માણસ વધારે દુઃખી કારણ તૃષ્ણાનો કદિ અંત આવતો નથી એટલે
કદિ પરિગ્રહીના ચિત્તને શાંતિ મળતી નથી.

વળી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાયો આત્માની મુક્તિના અંતરાય રૂપ છે; એટલે મનુષ્યે તે અવસ્થા વર્જવાં. આ કપાયોમાંથી મુક્ત થવું એનું જ નામ મુક્તિ. એમાં ક્રોધ એ અગ્નિ જેવો બળતો જાય તે બાળતો જાય. ક્રોધથી શરીર તેમજ આત્મા બળ્ને ઉપર માઠી અસર થાય છે. વળી ક્રોધથી વિવેકશક્તિ ચાલી જાય છે; ગમે તેવો ત્યાગી અને તપસ્વી માનવી પણ જો ક્રોધને વશ થઈ જાય તો તેના આત્માની અધોગતિ જ થાય છે. મુખદુઃખના પ્રસંગ આવે તો ખીજ તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ છે, કારણરૂપ તો આપણે પોતે જ છીએ એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવી એથી ક્રોધનો આવેશ નહિ થાય. વળી ખીજએ આપણી પ્રત્યે ગમે તેવું વર્તન કર્યું હોય છતાં આપણે તો તેના બદલા માટે જ કાર્ય કરવું છે એ નિયમ રાખ્યો હોય તો ક્રોધ કદિ નહિ થાય.

વળી માન એટલે કે અભિમાનથી મનુષ્યનો વિનાશ થાય છે. કારણ અભિમાન અંતે કોઈનું ટકવું નથી. અભિમાનથી તો રાજ રાવણનો પણ નાશ થયો. અભિમાનથી તો મનુષ્યનો આત્મા ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો, કારણ “લઘુતાસે પ્રજુતા મીલે, પ્રજુતાસે પ્રજુ દૂર.” નમ્રતા હોય તોજ યાન આવે. આનો અર્થ એવો નથી કે માણસે સ્વમાનનો પણ ત્યાગ કરવો. સ્વમાનથી તો મનુષ્ય કેટલાંક હલકા કામ કરતો અટકે છે. એટલે સ્વમાન હોવું જોઈએ પરંતુ અભિમાન—મદનો ત્યાગ કરવો.

માયા એટલે કે કપટજાવથી કરેલું મહાન સેવાનું કાર્ય પણ નિષ્ફળ જાય છે. મનુષ્યમાં કપટ પ્રવેશે છે એટલે સત્યવૃત્તિનો નાશ થાય છે. જેવું મનમાં હોય તેવું વચનમાં અને વચનમાં હોય તેવું કાર્યમાં હોવું જોઈએ. મન વચન અને કાર્યમાં એકરૂપતા હોવી જોઈએ એટલે માયાનો ત્યાગ કરવો.

લોભથી સર્વશુભોનો નાશ થાય છે. લોભને વશ થએલો માણસ એક ક્ષણ પણ સુખ પામી શકતો નથી. કારણ લોભ એટલે તૃષ્ણાને લીધે થોડું મળે તો વધારે મેળવવા માણસ પ્રયત્ન કરે છે, વધારે મળે તો તેના પર માલીકી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે અને અનેક વસ્તુઓ મળ્યા છતાં તેને તૃપ્તિ થતી નથી, અને તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવાને મનુષ્ય અનેક દુર્ગુણોના સંકળમાં સપડાય છે માટે લોભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

વળી રાગ અને દ્વેષ એ પણ આત્માની ઉન્નતિમાં અંતરાયરૂપ છે, માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

મનુષ્ય અગર કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિમાંથી રાગ આવી જાય છે, અને આસક્તિ આવી એટલે બંધન આબંધન. રાગથી માણસ ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતો નથી કારણ રાગને લીધે માણસ અંધ એટલે કે વિવેકશૂન્ય બની જાય છે. કહ્યું છે કે: રાગાંધા નૈવ વસ્યન્તિ રાગથી અંધ થએલા વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતા નથી. કોઈ વસ્તુ અગર મનુષ્ય પ્રત્યે જેટલો રાગ વધારે તેટલું તેના વિયોગથી દુઃખ પણ વધારે. સ્વામી રાખતીઈના શબ્દોમાં કહીએ તો “જેટલા રાગના ખીલા હૃદયમાં ઉંડા છિતર્યા હશે, તેટલા જ તે કાઢતી વખતે વિશેષ દુઃખના કારણશ્રૂત થશે” રાગ મમત્વભાવથી-હું અને મારું એમાંથી ઉદ્ભવે છે, એટલે આ મમત્વભાવનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. વળી આ રાગનો ત્યાગ કરતાં પ્રેમનો, સ્વાભાવિક લાગણીનો ત્યાગ ન થઈ જાય તે ખાસ સંભાળવું. આ એક જીવ છે તે માગ સંબંધમાં આવ્યો છે તો મારે તેનું કલ્યાણ કરવું નોંધએ એવી ભાવનાથી જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના કાઈ ભાંડું, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેનું રક્ષણ-પોષણ કરે તો તે રાગ નહિ પરંતુ પ્રેમ કહેવાય અને આ પ્રેમ કાઈપણ રીતે બંધનકર્તા થતો નથી, કારણ તે આત્માને લીધે

ઉદ્ધમચો છે. વળી આ પ્રેમમાં આસક્તિ ન આવી ત્યારે એટલી કાળજી રાખવાની.

દેવ એ પણ આત્માનો નાશ કરનાર છે. “દેવ અરોચક-
ભાવ” ત્યાં અર્થ થઈ ત્યાં દેવનું બીજું રોપાવાનું જ. દેવ સ્વાભાવિક
રીતે રાગમાંથી પ્રકટ થાય છે. સગાત્ દેવોપિ જાયતે । દેવનું મૂળ અત્યંત
છે. જે વસ્તુઓ ખરી રીતે આત્માની નથી તેને આપણી માની
લઈએ છીએ, પણ તેને કાઈ બગાડે, કાઈ તેનો નાશ કરે તો આપણે
તે સામા માણસ પ્રત્યે ક્રોધ કરીએ છીએ અને ક્રોધ બ્યાપે છે ત્યારે
તે દેવ રૂપે પ્રકટ થાય છે. પરંતુ આ દેવને આધીન નહિ થતાં
મનુષ્યોએ:—

“લામેમિ સઘ્વ જીવે સઘ્વે જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તિ મે સઘ્વ મૂમુ વેરં મણ્ન ન કેળહ ॥

હું સર્વ જીવોને ક્ષમા આપું છું. સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો.
મારે કાઈ સાથે વેર નથી પણ સર્વ સાથે મૈત્રી છે. એવી ભાવનાથી
જીવન ગાળવું અને એમ કરવાથી તેના અંદર દેવ લાંબા વખત સુધી
ટકનાર નથી, કારણ જેમ અજવાળું થાય એટલે ચોરી કરનારા ઉભા
રહેતા નથી તેમ સત્ય જ્ઞાન રૂપી અજવાળું થાય છે એટલે અત્યંત એક
ક્ષણ પણ ટકી શકતું નથી.

વળી કલહ કંકાસ એ પણ નાશનું કારણ છે. કલહથી
‘શ્રુતિવાજાને આર્ત’ અને રોદ્ધ ધ્યાન જ રહ્યાં કરે છે એટલે તેને કદિ
શાંતિ મળતી નથી એટલે તેના મનમાં કદિ હિંસા વિચાર પણ
પ્રવેશ કરી શકતા નથી, એટલે આત્મવિકાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ કંકાસનો
સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે.

તેરમું અભ્યાસન એટલે કે બીજાને માટે આજ મૂકવું તે પણ
સારા માણસને શોભતું નથી. લોકોના કહેવા ઉપરથી કાઈના ઉપર

અમુક દોષ ચઢાવતો એ ધણું નીચ કાર્ય છે, તેથી તો આપણે ખીજના ચારિત્રની ચોરી કરીએ છીએ. કાષ્ઠના ચારિત્ર ઉપર આજ ચઢાવવાથી સામાને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો ખ્યાલ પણ આપણને આવી શકતો નથી. કેટલીક વાર માણસને આપઘાત પણ કરવો પડે છે. વળી પારકી પંચાતોમાં પડવાથી આપણો સમય વૃથા પણ ગુમાવીએ છીએ એટલું નહિ પણ આપણી શાંતિ પણ ગુમાવીએ છીએ.

વૈશુન્ય એટલે ચાડીસુગલી ધરવી-Back biting-આ ધણું જ હલકા પ્રકારનું વ્યસન છે. ધણુને આવું વ્યસન પડી જાય છે. ખીજની દૃષ્ટિમાં સારા થવા માટે ધણા મનુષ્યો પારકી વાતો લાવી-લાવી તેમાં મીઠું મરચું લબરાવી લોકોને કહે છે. પરંતુ આથી શો લાભ? આથી ખીજના કરતાં આપણી જ-ચાડીસુગલીકારની જ અધોગતિ વધારે થશે, કારણ આત્મા એવા હલકા વિચારોમાં રમણુ ક્યાં કરશે જેથી ઉન્નત વિચારોને પ્રવેશ કરવાને ત્યાં સ્થાન જ નહિ મળે.

મનુષ્યે રતિ અરતિ એટલે કે સુખના પ્રસંગો ઉપર પ્રેમ અને દુઃખના પ્રસંગો પર અપ્રેમનો લાગ કરવો. સુખ અને દુઃખમાં સમભાવે રહેનાર જ આત્માની ઉન્નતિ કરી શકે છે. વળી સુખ અને દુઃખ હમેશાં ટક્તાં નથી, એટલે ધડીમાં સુખ આવે એટલે દુઃખ, દુઃખ આવે એટલે શોક; એમ ક્યાં કરવાથી મનુષ્યનું મન સ્થિર થઈ શકતું નથી. તે સંયોગોને આધીન બની જાય છે. મનુષ્યે इदमपि गमिष्यति આ પણ જશે. આ સત્ત સુખ તેમજ દુઃખના પ્રસંગે નીરંતર ધ્યાનમાં રાખવું, એથી સુખદુઃખમાં સમભાવ રહી શકશે.

પારકાની નિંદા જોને પરપરિવાદ રહે છે તે પણ મનુષ્યે અવશ્ય વર્જવી. ખીજની બાજુમાં માથું માર્યા કરતાં જો મનુષ્ય પોતાની જ વાતોમાં રસથી ધ્યાન રાખે તો તેને અવશ્ય લાભ થાય. દોષપણુ મનુષ્ય સંપૂર્ણ નથી એક માત્ર પ્રજુ સિવાય. "યોદા ધણા અવરુણે

સૌ બધાં રે, કાઈના નળીઆં યુવે, કાઈનાં નેવરે." એટલે ખીજની નિંદા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. કાઈના દોષ જોવા કરતાં જો આપણા દોષ આપણે જોઈશું તો તેથી આપણને લાભ પણ થશે. કારણ તેથી આપણને સુધરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું મન પણ થશે. વળી પારકાનાં યુક્તિ જોવાની શક્તિ રાખવી જેથી આપણામાં પણ તેવા યુક્તિ ખીલી નીકળે. કહ્યું છે કે:—

परगुणपरमाणन् पर्वतिष्ठत्य नीहयं ।

निज हृदि विकसन्तः सन्तिः सन्तः कियन्तः ॥

વળી માયામૃષાવાદ એટલે કે ઢોંગ—આ વસ્તુ મનુષ્યે અવશ્ય વળવી. મનુષ્ય પોતે હોય તે કરતાં સારા દેખાવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેને પોતાના દોષ ઢાંકવા પણા દુર્ગુણોનો આશરો લેવો પડે છે. માનસશાસ્ત્રમાં આને Inferiority Complex કહે છે. આ Complex એટલે અંધિ જેનામાં બધાઈ મઈ હોય છે તે મનુષ્ય પોતે ખીજથી ઉતરતો હોય અગર કેટલીક વાર ન પણ હોય છતાં પોતે કલ્પનાથી માની લીધું હોય છે, એટલે ખીજની દૃષ્ટિમાં પોતે સારા દેખાવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે. દા. ત. ગરીબ માણસ મોટા મોટા વસ્ત્રોમાં કાઢશે, કદરૂપા માણસો મોટા ઠોરા કરશે. વળી આવું કરવામાં તેને ઘણો ભય રાખવો પડે છે. વળી બપોનો માર્યો તે અસત્ય જાણે છે, કપટ કરે છે અને ખીજ અનેક દુર્ગુણો સેવે છે. અને અંતે તેનો ઢોંગ ઉઘાડો પડે છે એટલે પોતે એવા ને એવા રહે છે.

હેલ્લે મનુષ્યે મિથ્યાત્વ સત્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મિથ્યાત્વ એટલે સત્યને અસત્ય માનવું અસત્યને સત્ય માનવું. દ્વંદ્વામાં વસ્તુને અવસ્તુ રૂપે જાણખવી તેનું નામ મિથ્યાત્વ. અસત્ય જ્ઞાન બધાં સુધી હોય ત્યાંસુધી મનુષ્યનું મન સંકાઓથી ભરેલું રહે છે. અને તેની

સ્થિતિમાં હૃદ નિશ્ચયથી તે કાર્મ પશુ કાર્મ કરી શકતો નથી. માટે વસ્તુને તેના સત્ય સ્વરૂપે ઓળખવા માણસે હંમેશા પ્રયત્ન કરવો. કારણ સત્યગ્નન પ્રાપ્ત થશે એટલે મિથ્યાત્વ ત્યાગ્યું જશે અને આત્મા પરમાત્માનું જ્ઞાન હૃદયમાં પ્રવેશ કરશે. જેથી આત્માને ઉંચે ચડતાં વાર નહિ લાગે. પણ તેને કાર્મનું આકર્ષન લેવાની પણ જરૂર નહિ પડે. તે પોતાના આત્મજળથી—Soul force થી જ ઉંચે ચડી જશે.

卐

ધર્મમય જીવન

શા માટે

અને કેમ ગાળવું?

લેખક : કુલચંદ બાણ્યાંદ માવાણી—રાજકોટ

ઔકારં વિન્દુ સયુક્તં નિત્ય ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

કામદં મેક્ષદં ચૈવ ઈંકારાય નમો નમઃ ॥

શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ ઈંકારને નમસ્કાર કરી આ લેખનનો પ્રારંભ કરું છું.

વિષયના મૂખ્ય પ્રશ્નો પર આવું તે પહેલાં ‘ધર્મ’નું સાચું સ્વરૂપ ઓળખવું આવશ્યક છે, કારણ કે એની પાછી સમજ વિના આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો તે રેતાળ પ્રયત્નમાં સુદૃઢ મક્કન બધવાના પ્રયાસ કરવા જેવો નિરર્થક છે, માટે ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખી લઈએ.

ધર્મ એટલે શું?

‘ધર્મ’ શબ્દમાં મૂળધાતુ ધૃ છે. ધ ધાતુનો એક અર્થ ‘અટકાવવું’ એવો થાય છે, તે ઉપરથી ધર્મ એટલે એ આચરણ જે પ્રાણીને પાપમાર્ગમાં જતું અટકાવે; પરંતુ ધર્મ એ એવો વ્યાપક શબ્દ છે કે તેની ઉપયુક્ત વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ અર્થયુક્ત લાગતી નથી. કોઈ સદ્ગુણોના અનુપાલનમાં ધર્મ જુએ છે, કોઈ ઇંદ્રિયોને જીતવામાં ધર્મ માને છે, કોઈ પ્રાણી પ્રત્યેના દયા-ભાવથી ઉત્તેજિત થઈ તેની સ્થિતિ સુધારવામાં ધર્મ સમજે છે, કોઈ આત્મ સુધારણામાં ધર્મ

નિહાળે છે, કાઈ સામાજિક સમાજો તથા કુરુદિઓને ઉચ્છેદવામાં
ધર્મ અતુલવે છે, કાઈ સમાજમાં રહેલી વર્ગ-ભાવનાને નાબુદ
કરવામાં ધર્મ ભણે છે; વાસ્તવિક રીતે ધર્મનાં આ બધાં લિન્ન
લિન્ન અંગો છે.

ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા માટે આપણે ધર્મના બે વિભાગ
પાડીએ—(૧) વ્યવહારધર્મ (૨) નિશ્ચયધર્મ. માનવ-જીવનના મુશ્વેષ
ભરેલા પ્રશ્નોનું નીતિ તથા સદ્ભાવભર્યું અને સુયોગ્ય નિરાકરણ
વ્યવહારધર્મ કરે અને આત્માને વિકાસને માર્ગે લઈ જવાનું કાર્ય
નિશ્ચયધર્મ કરે. વ્યવહારધર્મ નિશ્ચયધર્મના ઉંચા લક્ષ્યે પહોંચ-
વાનું અવલમ્બન છે; વ્યવહારધર્મ અને નિશ્ચયધર્મ બન્નેનું લક્ષ્ય
આત્માનું નિર્માણ ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટાવવાનું છે. આજકાલ કેટલેક
સ્થળે વ્યવહારધર્મને બહુ અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે તો બીજી
જગ્યાઓએ નિશ્ચયધર્મને અતિશય મહત્વ આપવામાં આવે છે એ,
સુષ્ટિત નથી. ઉભય પ્રકારના ધર્મો મહત્વના છે અને આત્મોન્નતિ
પ્રજ્ઞતા માનવે બન્ને પ્રકારના ધર્મોની આરાધના કરવી જોઈએ.

વ્યવહારધર્મનું સ્વરૂપ:—વ્યવહારધર્મ એ પાયાનો ધર્મ છે.
પાયા વિનાનો મહેલ મંજીશાના મહેલ જેવો તકઝાદી અને ક્ષયજીવી
છે તેમ પાયા વિનાનો ધર્મ—વ્યવહારધર્મ વિનાનો ધર્મ—નિર્જીવ અને
નકામો છે; એટલે વ્યવહારધર્મનું મૂલ્ય જોડો ઓછું સમજે છે તેઓ
ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને પીછાનતા નથી. નિશ્ચયધર્મની ઉચ્ચ શ્રેણીએ
પહોંચ્યા પહેલાં વ્યવહારધર્મનું યથાર્થ પાલન ઉચ્ચાશયી આત્માએ
કરવું જોઈએ. સમાજે માન્ય કરેલી નીતિ-સન્નીતિ-જેવી કે ચોરી
ન કરવી, જુકું ન ચોલવું, દિંસા ન આવરવી વ. નું અક્ષરશઃ
પાલન; પ્રમાણિકતા, નિર્મયતા, નમ્રતા, દયા, સદ્-વિદ્યા-ગ્વાસંગ
વ. સદ્ગુણોને જીવનમાં કર્તવ્યસાત્ કરવાની પ્રવૃત્તિ; મંદ્રિય-સોપાનતા
ઉપર વિજેતા બનવા માટે બગીચા પ્રવૃત્તિ કરવામાં ઉદ્યોગ; આત્મ-

સુધારણાને પીછે કાગળની દેખાતી પરસુધારણા—સમાજ સુધારણામાં જીવન-ધન ખર્ચવાનો પ્રયાસ જે વ્યક્તિ કરે છે તે વ્યવહારધર્મ ખરાબર આચરે છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. કોઈ એક જ વ્યક્તિમાં વ્યવહારધર્મનું સંપૂર્ણતા: પાલન થતું નોવું એ મુશ્કેલ વાત છે કારણ કે તેને જીવનમાં ઉતારવાનું કાર્ય આપણને દેખીતી રીતે લાગે એટલું સહેલું નથી.

નિશ્ચય ધર્મનું સ્વરૂપ:—આત્માની સંપૂર્ણ નિર્વિકાર દશા એ મોક્ષદશા છે અને તેની પ્રાપ્તિ એ માનવનું લક્ષ્ય (goal) હોવું જોઈએ. વિષય-કષાયો અતિ ધીર ક્રમેની પરિણામે આત્મા પુરૂષોત્તમી વિસ્તરેલા ક્ષેત્રમાં બંધ દશામાં પ્રવર્તે છે તેને તે સ્થિતિમાંથી અબંધ-મુક્ત સ્થિતિમાં પ્રવર્તાવવાનો પ્રયોગ નિશ્ચયધર્મ કરે છે. રાગદ્વેષના દ્વંદ્વને નિર્મૂળ કરવો, ક્રોધોદિ કષાયની તીવ્રતા તોડી પાડવી અને આ અવસ્થાની ચરમ સ્થિતિમાં શુભાશુભ ભાવોને બંધનાં કારણ બની વળવા તે નિશ્ચય ધર્મ છે. આ ધર્મનું વ્યર્થ પાલન કરવું એ અતિ-અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે પરંતુ અશક્ય તો નથી જ, તેથી મુક્તિનું પરમ સુખ પ્રાપ્તતા જીવે ખૂબ મહત્ત્વપૂર્વક આ પદ્યે આગળ વધવું જોઈએ.

ધર્મમય જીવન શા માટે ગાળવું જોઈએ?

સંસાર પ્રત્યે રુચિ ધરાવતા જંગલ પરના નાનાવિષ માનવોનાં જીવન તપાસીએ તો તેમાંથી એક જ વસ્તુ દેખાશે કે કોઈ પેસેટકે દુઃખી છે તો કોઈ સ્ત્રી-પુત્રોદિ સંબંધે દુઃખી છે, કોઈ રોગોદિ દુઃખોથી પીડાય છે તો કોઈ માનસિક તાપથી દુઃખાય છે : આ રીતે સંસારમાં સર્વત્ર દુઃખોનું સામ્રાજ્ય જાહેરું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સાચું જ કહ્યું છે કે અધુરે અસાસ્યમિ સંસારમિ દુઃખ પડરાએ-અધુરું અને અશાશ્વત સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે (ઉત-

અધ્યન સુત્ર અ. ૮ ગાથા ૧). અહીં તહીં કાંઈ સુખ દેખાય છે તે સુખ નથી, સુખાસાસ છે અને તેથી અસાશ્વત છે. અસાશ્વત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કાર્યપ્રવૃત્ત થનાર વ્યક્તિની સ્થિતિ મહા ખોટના વેપાર કરનાર વેપારી જેવી છે. એવો ખોટનો વેપાર ન કરવા હચ્છનાર વ્યક્તિએ સંસારના અસાશ્વત સુખો પ્રાપ્ત કરવાને બદલે પરમ સુખ પામવાને તત્તર બનવું જોઈએ. અને એવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો એક માત્ર માર્ગ ધર્મ છે, તેથી તે વ્યક્તિએ ધર્મમય જીવન ગાળવું ધટે છે.

પરમ સુખ પામવાનો સૌથી સુયોગ્ય કાળ માનવ-જન્મ છે. સર્વેથી શ્રેષ્ઠાર કહે છે કે દેવ, તિર્થંક કે નરક યોગિમાં જીવ મોક્ષધર્મ કદી પામે નહિ. મુક્તિ માટે તો તેણે માનવ-જન્મ પામવો જ જોઈએ અને જીવને માનવ-જન્મ તો અકરૂપનીય મુક્તેલીથી જ મળે છે. એવો દુર્લભ માનવજન્મ જીવને મળેલો છે તો તેણે તેને નિષ્કુળ જવા દેવો જોઈએ નહિ. પરમ સુખ પામવાની જીવને આ સોનેરી તક મળી છે તો તે તકનો લાભ ધર્મશુદ્ધિ જીવે લેવો ધટે. આથી ધર્મમય જીવન ગાળવાની ધર્મપરાયણ જીવની ફરજ છે.

ધર્મમય જીવન શા માટે ગાળવું તેનો ખુંદર ચિતાર નીચેના શ્લોક આપે છે:—

મૃત્તં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોપસમં ક્ષિત્તો ।

વિમુક્તા વાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥

તસ્માદ્ધર્મ સહાયાર્થ નિર્યં સંચિનુયાચ્છનૈઃ ।

ધર્મેણ હિ સહાયેન તમસ્તરતિ દુસ્તરમ્ ॥

અર્થ:—શરીર અને માટીના દેશ જેવાં મૃત્યુ પામેલાં શરીરને પૃથ્વી પર હોડી હઈ સમાવડાવાંજો આત્મા જાય છે, માત્ર ધર્મ તેની

સાથે જાય છે, તેથી (જીવે) આત્મ-સહાય માટે હમેશાં ધર્મ આચરવો જોઈએ, કારણ કે ધર્મની સહાયથી જ મહામુશ્કેલીથી તરી શકાય તેવા અંધાર (મય સંસાર)ને તરી શકશે.

ધર્મમય જીવન શી રીતે ગાળવું ?

નીચેની બાબતો પ્રત્યે ધર્મવત્સલ જીવે સંપૂર્ણ સાવધાનતા પૂર્વક જાગૃત રહેવું જોઈએ:—

(૧) હિંસા ન કરવી—અહિંસા પરમો ધર્મ: એ મહામંત્રનું સમજણપૂર્વકનું આચરણ ધર્મપ્રેમી જીવ કરે. આજે અહિંસાની ભાવના કાયરતામાં ફેલાઈ રહેલી જોવામાં આવે છે એ કંઈ નથી. એવી વેવણી અહિંસા ધર્માત્માનું રમચૂત્યાન કહી ન હોય. કીડી મંકડાડીને ન મારનાર જીવો વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં હાજરો પંચેન્દ્રિય જીવોનાં ગળાં કાપે છે અને જીવો વ્યવહારમાં અહિંસાની નગી મસ્કરી થતી જોવામાં આવે છે. સાચી અહિંસા માનવમાં ઠંડી વીરતા પ્રેરે છે અને તેથી અહિંસાનું પાલન એ કર્તવ્ય છે.

(૨) જીહું ન ખોડવું—આજે કેરળ રમુજમાં પણ અનેકવાર અસત્ય ખોલાવું સાંભળીએ છીએ. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અસત્યાચરણ હાલે ને પગલે થતું જોવામાં આવે છે પરંતુ ધર્માત્મા જીવ અસત્ય બાવણ કહી નહિ કરવાનું વ્રત લે અને પ્રાણીને પણ તેનો ભંગ થવા ન દે. મહાત્માને ઇન્દ્રની મહાસમૃદ્ધિ કરતાં પણ સત્યની વધારે કિંમત છે કારણ કે તે જાણે છે કે નાસૌધર્મો યત્ર ન સત્યમસ્તિ.

(૩) ચોરી ન કરવી—કાષ્ટની ચીજ દુર્લ્લભિયો લઈ લેવી અથવા કાષ્ટની ખોવાએલી ચીજમાં પોતે રવામિતર સ્થાપવું તે ચોરી છે. ચોરીના સક્ષમ પ્રકારથી પણ અજાગા રહેવું એ ધર્મજીવી પ્રાણીની કરજ છે.

(૪) અજાયબ પાળવું—જીવનના કાષ્ટપણ ક્ષેત્રમાં અશસ્ત્રી રીતે કાર્ય કરવામાં અજાયબનું પાલન આવશ્યક મનાય છે. અજાયબથી

અપાર સામર્થ્ય પ્રકટે છે અને તે સામર્થ્યને ધર્માચરણમાં ફેરવવાથી મનુષ્ય ભવસાગર સહેલાઈથી તરી શકે છે.

(૫) પરિશ્રદ્ધ ન સેવનો—સામાન્ય મનુષ્યની વૃત્તિ વૈભવવિલાસનાં સાધનો વધારવા તરફ છે, તે તેનાં સાધનોમાં સુખ માને છે પરંતુ તે સુખ ક્ષણભંગી છે માટે ધર્મશુદ્ધિ જીવ અપરિશ્રદ્ધી બને છે.

ધર્મપ્રેમી જીવાત્માએ પોતામાં નીચેના અસાવશ્યક સદ્ગુણો ખીલવવા ભેદોએ:—

(૧) નમ્રતા—પ્રગતિકામી જીવ હંમેશાં નમ્ર હોય છે. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં નમ્રતા આવશ્યક છે. દેવ, ગુરુ, માતા, પિતા વગેરે પ્રત્યે નમ્રતા ધારણ કરવી એ ધર્મરત માનવનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૨) ક્ષમા-ક્ષમા વીરસ્ય મૂળમ્ સાચો વીર તે છે કે જે પ્રસંગોપાત્ ક્ષમા બતાવી શકે. કોઈએ અનુપકાર કર્યો હોય ત્યારે પણ તેના પ્રત્યે જો જીવ ક્ષમા બતાવી શકે તો તેમાં તેની વીરતા છે. આવી વીરતા તેને ધર્મનાં સોપાન ચઢવામાં સાદાત્મ્યમૂલ થાય છે.

(૩) વિવેક—દંડકાંતીરનીર ન્યાયે જેવ્યક્તિ સદ્-અસદ્નો વિવેક કરી શકે છે તે વ્યક્તિને ધર્મપદ્ધતિ ચલાવમાન કરવાને કોઈ શક્તિમાન નથી. વિવેક એ ધર્મનું મૂળ છે અને ધર્મનો સાચો મર્મ સમગ્રવન્દનર અતિ ઉપયોગી સદ્ગુણ છે.

(૪) સતસંગ—જે માનવ વિવેકશુદ્ધિ વડે સંતપણું ઝોળખી લઈ તે સંતના નિરંતર સમાગમમાં રહે છે તે ધર્મની સાચી ઝોળખ કરી શકે છે અને ઉન્નતી કાઢીનું ધર્મમય જીવન માળી શકે છે.

(૫) અપ્રમાદ—જો અરેખનો ધર્મ-લાભ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો અપ્રમાદી બનવું પડશે. મનુષ્ય અપાપુત્રી છે અને તેટલા યોગ્ય,

વખતમાં તેણે બહીરથ કાર્ય-સિદ્ધિ કરવાની છે એટલે જીવનની ક્ષણે
 ક્ષણે ધર્મ-વીરે કાર્ય-સિદ્ધિમાં ખર્ચવી જોઈએ.

(૬) દયા:-જ્યેન ધર્મમાં 'દયા'નું સ્થાન અતિ ગૌરવભર્યું છે.
 'ખી જીવોને જોતાં ધર્મીના દિલમાં દયા ઉપજે એટલું જ નહિ પરંતુ
 તે દુઃખીઓનાં દુઃખ, યથાશક્તિમતિ ફેડે પણ ખરો. બાત્મવત
 સમીક્ષેણુ ના અર્થ-ગંભીર સિદ્ધાંતને દયાપ્રેમી જીવ અરિતાઈ ક્યાં
 વિના રહે નહિ.

(૭) નિર્ભયતા-વિવેકી માણસ હમેશાં સત્પથમાં જ હોય છે
 અને તેથી નિર્ભય હોય છે, તેને કશાથી ખીવાપણું હોતું નથી.
 મહાવીર પ્રજાને જે જે પરિસહ સહન કરવા પડ્યાં તે તે તેમણે
 નિર્ભયપણે સહ્યા છે કારણ કે તેમને પોતાના માર્ગની અચૂકતાની
 સંપૂર્ણ પ્રતીતિ હતી.

(૮) અનિંદા-આપણી આસપાસનું વાતાવરણ નિંદાની બાવ-
 નાથી એટલું ખરું ભરેલું છે કે નિંદા-વચનો બોલવામાં સામાન્ય
 માણસોને કશું અજુગતું લાગતું નથી. ધર્મમય જીવન જીવનાર માણસ
 કદાચ નિંદા ન કરે, તેમ પોતા સંબંધે નિંદા-વચનો બોલનાર
 માણસનું શુરુ આંધું નહિ કે કરે નહિ. તેવા શબ્દોને તો તેની
 નિર્મળતાના નિમિત્તભૂત માને.

ઈંદ્રિયોને પરાજિત કરવી એ મહા મુશ્કેલ વાત છે, તો પણ
 ધર્મ-પ્રવૃત્તિમાં રમમાણ થવા ઇચ્છનાર જીવે તેમ ક્યાં વિના છૂટકો
 નથી જ. તેણે નીચેની ઈંદ્રિયોને જીતવી પડશે:-

(૧) ચક્ષુરિન્દ્રિય-જોવાનું કામ કરે છે. તે દ્વારા જે જીવ
 હલકાં દ્રવ્યો જુએ છે અને તે જાતના વિચારો કરે છે તે માણસની
 અવનતિ થાય છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક એવાં દ્રવ્યો જોવામાંથી જીવને
 વાળવો જોઈએ. નાટક સીનેમાને એ દૃષ્ટિએ ધર્મમાં વળ્યું ગણે.

(૨) નાસિકાઇન્દ્રિય—સુંઘવાનું કાર્ય કરે છે. સુંઘ મમતા અને દુર્ગંધ તરફ દેખ એ ધર્મી જીવની મનોવૃત્તિ ન અને તેથી પોતાની આસપાસ સુંઘી પદાર્થો વસાવવાની પ્રવૃત્તિ ન આદરે.

(૩) કર્ણેન્દ્રિય—સાંભળવાનું કાર્ય કરે છે. ધર્મી આત્મા વિક કે વિમાર્ગે પ્રેરે તેવા ગાયન તરફ રુચિ ન બતાવે કે નિંદા-વચન સાંભળવામાં રસ ન લે. તે સંતોનાં સ-માર્ગે દોરે તેવા વચન સાંભળે અને તેનું મનન કરે.

(૪) શુદ્ધવા—ઇન્દ્રિય—સ્વાદનું તેમજ જોલવાનું કાર્ય કરે છે. ધર્મી આત્મા જીવે સ્વાદને મારવો જોઈએ. સ્વાદવાળાં ખાદ્યોથી તે પ્રમુદિત ન થાય કે સ્વાદ વગરના પદાર્થોથી તે હિદિગ્ન ન થાય. તે જીવવા માટે ખાય છે, ખાવા માટે જીવતા નથી મહાપુરુષો તેટલા મટિ પોતાના મોજનમાંથી ધરાદાપૂર્વક સ્વાદને તિર્ધાન્વિ કે છે. મહાત્મક ગ્રાંધીજીના આશ્રમમાં ખાદ્ય પદાર્થો ખિલકુદ સ્વાદ વગરના રંધાય છે, તેની પાછળ શુદ્ધવા—ઇન્દ્રિયને વલવતી કરવાની ભાવના કામ કરે છે.

સગજને જોઈએ તેટલું અને સત્ય બાપણુ જ કરવું જોઈએ. તે નિરપેક્ષ રીતે વાણીનો કદી ઉપયોગ ન કરે.

(૫) સ્પર્શેન્દ્રિય—સ્પર્શ કરવાનું કાર્ય કરે છે. ધર્મી રત જીવે શિયાળાની ઠંડી કે ઉનાળાની ગરમી પર વિજ્ય મેળવ્યો હોય તેથી તે તેનાથી નાસી જાડે નહિ કે પોતાનો સમભાવ ગુમાવે નહિ. ગમે તેવી ગ્રાસદાયક સ્થિતિમાં પણ તે પોતાનું ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખે.

સમાજ સુધારણા-ધર્મી જીવના આચરણની સૌરભ આસપાસમાં છે તેથી લોકોના જીવન-વ્યવસાય પર સારી અસર થાય છે.

પોલોકાના દિલમાં તેવાં આચરણ તરફ જવા 'મનોભાવ' નામે છે તે કેટલાક તેમ કરવા પણ લાગે છે પરંતુ પોતાના આચરણનું પ્રતિ-લક્ષ્-સોદા મુંઝાજે ગમતે કરશે એમાં જ પોતાના કાર્યની મામિ છે એમ ધર્મી જીવે માની એસવું એ સર્વાંશે યોગ્ય નથી. તપકાવ્ય સત્તાં વિમૂતયઃ એ ન્યાયે પરના ઉપકાર કરવો તે સત્પુરુષની રજ છે. તેણે સમાજમાં આચરવામાં આવતાં ધેવછાભર્યાં કાર્યો તથે રપટપણે પોતાનો અણુગમો નહર કરવો ભેદજે.

પછાત વર્ગો-જેવા કે બીલ, હરિજન વ.-ને ઉર્જિયાત ગણાતા વર્ગોની હેરાળમાં લાવવાનો યત્ન કરે, પીડિતો અને આતોની ત્રાણ સમજી લઈ તેમાંથી તેમને હોડાવવાનો યત્ન કરે, સમાજમાં પ્રવર્તતી કુરુદિઓ-જેવી કે બાળલગ્ન, અયોગ્ય લગ્ન, પદા-પ્રથા, ઉત્તરક્રિયા ઇત્યાદિને નિર્મૂળ કરવામાં સાહાય આપે, રાષ્ટ્રની યુવામી એ 'સર્વ' ઇત્યાદિને નિર્મૂળ કરવામાં સાહાય આપે, રાષ્ટ્રની યુવામી એ 'સર્વ' હુખનું મૂળ છે એમ જાણી લઈ રાષ્ટ્રને ઉત્થાનને માંગે લઈ જનારી પ્રવૃત્તિમાં પોતે સાથ આપેઃ જે સમાજમાં પોતે 'જન્મ્યો' છે તે સમાજ પ્રત્યે પોતાનું ઋણ છે અને તે ઋણ ફેરવાની દૃષ્ટિએ તેણે આ બધું કરવું તે તેનો માનવ તરીકેનો ધર્મ છે.

ધર્મમય જીવન ગાળવા ઇચ્છતા પુરુષે કરવા યોગ્ય ઉપયુક્ત કાર્યોની સફળતાનો આધાર તેણે મનને નેટલા પ્રમાણમાં જીત્યું હશે તેના પર રહેશેઃ એટલે મનને પ્રજળ બનાવવાનો નિર્ધાર તેણે પ્રથમથી કરવો પડશે. સાચું જ છેઃ મનઃ માત્રરૂપ જ્ઞાનાંકુશાગ્નિ ચંચતે ।

માનસિક ભાવોને પ્રકટ કર્યા તેટલામાં જ ધર્મ-કાર્યની પરિસમાપ્તિ મળી નથી. હવે જ મુક્તિદાયી મહાકર્મને માર્ગે પ્રવાણ કરવાનું શરૂ થાય છે. હવે જીવે આત્મિક ભાવોને વિકસિત કરવા કટિબદ્ધ થવું પડશે.

સમ્યગ્વૃદ્ધાનવાચારિયાણિ મોક્ષમાગઃ । જ્ઞેનમાર્ગના નિચોક્કસ આ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર મહામૂલ્ય છે. સાચી શ્રદ્ધામાંથી સાચું જ્ઞાન પ્રકટે છે અને તેમાંથી સત્યાચરણ જન્મે છે, જે જીવાત્માને મુક્તાત્મા બનાવે છે. એવું જ કથન ઉત્તરાખ્યનસૂત્ર અ. ૨૮ ની નીચેની ૩૦મી ગાથામાં કરાયું છે.—

નાદંસંશ્ચિરસ નાણું, નાણેન વિના ન હોતિ ચરણગુણા ।

અગુણિરસ નતિ મોક્ષો, નતિ અમુક્સ નિબ્ધાણું ॥

અર્થ:—સમ્યગ્વૃદ્ધાન વિના સમ્યગ્વૃદ્ધાન હોતું નથી, સમ્યગ્વૃદ્ધાન વિના સમ્યગ્ચારિત્ર્ય હોય નહિ, તે ગુણ વિના મોક્ષ થાય નહિ, અને કર્મથી મુક્ત થયા વિના નિર્વાણ થાય નહિ.

ત્યારે પરમ ધર્મ પામવા ઇચ્છતા જીવનું કર્તવ્ય સમ્યગ્વૃદ્ધાન, જ્ઞાન તથા ચારિત્ર્ય પ્રકટ કરવાનું છે. શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે પ્રરુપેલા તત્ત્વમાં નિઃસંદેહ શ્રદ્ધા સ્થાપવાથી સમ્યગ્વૃદ્ધાન પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્યગ્વૃદ્ધાનમાં સ્થિર થવાથી અનુક્રમે સમ્યગ્વૃદ્ધાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર્ય પ્રકટે છે. નીચેની વીરપ્રણિત દેશનાનું પરિપાલન સમક્ષિત બાવેા પ્રકટાવશે:—

(૧) મુમુક્ષુએ અરિહંત બનવું.

અરિહંત એટલે રાગદેવના દુન્દ તથા ચારે કષાયના આત્મગુણનાથક દુશ્મનભાવોને જે નાશ કરે તે. રાગ દેવ તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભઃ આ વિરોધી બાવો સર્વ દુઃખનું મૂળ છે. આ દુષ્ટ ભાવોને નષ્ટ કરવા માટે આચોકાને બાર વ્રતની આચાર્ય કરવામાં આવે છે—જેમાં મૂખ્ય સામાયિક, પૌષધ, રાત્રિભોજન-ત્યાગ, સહિત ત્યાગ, આરંભત્યાગ—છે. રાગદેવને હેડી સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ એકાંત સ્થાનમાં વિધિપૂર્વક અમુક સમય માગવો તે સામાયિક છે. ક્ષાય અને વ્યાપાર વનાં આરંભ-કર્યોને હેડીને પૌષધ સહિત ઉપવાસ કરવો તે પૌષ્ઠોપવાસ છે.

(૨) ઉદય પામતાં કર્મોનિ ઉદાસીન ભાવે ભોગવવા.

જીવે પૂર્વે જે કર્મો આંધિલાં છે તેને પરિણામે તેને આ જીવનમાં સુખદુઃખની ખાલ સામગ્રી મળે છે. જો તે એ સુખદુઃખની ખાલ સામગ્રીમાં રાગદ્વેષને સ્થાપે છે તો તે તેની સાધકદશાનો માર્ગ બૂંદે છે. જિનદેવે ફરમાવ્યું છે કે જન્મે પ્રકારનાં કર્મોનિ જીવે રાગદ્વેષ રહિત ભાવે—ઉદાસીનભાવે સેવવા જોઈએ.

(૩) જીવાત્માએ તપસ્વી બનવું.

इच्छानितोषः तपः । પ્રજાને રાગદ્વેષ અને ક્ષાયોના કુભાવોમાં અનિયંત્રિત રીતે બટકવામાંથી જે વસ્તુ અટકાવે અને સ્વ-ભાવમાં પ્રવર્તવે તે તપ છે. આવું તપ મુમુક્ષુને માટે આદરણીય છે એવી વીર—વાણી છે. માનવી જે કંઈ કાર્ય કરે તેમાં કૃષ્ણની આશા રાખે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ક્રમેજાનો નિષેધ ગીતાજીમાં પણ ફરમાવાયો છે.

(૪) ધર્મધ્યાન ધરવું.

પરમાત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પરમાત્મદશાનું ધ્યાન ધરવું ખાસ જરૂરી છે. મુમુક્ષુ જીવના ધ્યાનનો માર્ગ નીચે પ્રમાણેનો હોઈ શકે.

અહંમિકો ખદ્ધુ સુહો, નિમ્મઓ નાણુદંસણુ સમગ્ગો;
તન્નિમ દિલ્લિઓ તિચ્ચત્તો, સન્ન એએ ખયં તેમો ।
નિરંજણું નિકચ અયલ દેવ, અણુલ્લ અણુર્લ અણુતં;
એવણુવદ્ધણુ સિદ્ધસમ, પરમપ્પા સિવસત્તં ।

અર્થ—હું એકલો છું, શુદ્ધ છું, મમતા રહિત છું, જ્ઞાનદર્શન-મયી છું ચૈતન્ય મુણુ તે મારી સત્તા છે, હું આત્મ સ્વરૂપને ધ્યાવતો સર્વ કર્મોનિ ક્ષય કરું છું. હું નિરંજન છું, સ્વસ્વરૂપમાંથી કદી ચલાયમાન થાઉં નહિ, પરમ દેવ છું, મારા આદિ કે અંત નથી, એતનાલક્ષણુ છું, સિદ્ધ સમાન છું, સંત સત્તામયી છું.

સ્વાત્મભાવ પ્રકટાવવામાં આત્મની મહત્તા ફેટલી છે તેનું આત્મે-
કુળ નિદર્શન નીચેનો દુહો કરાવે છે:—

ધર્મ તણાં સુખ ભોગતાં, જે વૃત્તિ નવ થાય;
તે સુખ સુણ કિણ એકમે, મિતે આનમે આપ.

સિદ્ધાનંદ મહારાજ.

(૫) આરાધ્યદેવની પ્રાર્થના કરવી.

પ્રાર્થના એ આત્મયુક્તો વિકસાવવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. પ્રાર્થના અંતરંગ નિર્મળતા પ્રકટાવે છે. સામુદાયિક પ્રાર્થના અન્ય જીવોને પણ તેવી આત્મશુદ્ધિ પ્રકટાવવા પ્રેરે છે. તેથી તેનું મહત્વ સ્વિશેષ છે. જીવે સત્ત્વ સાંજ સ્વરથ ચિત્તે પ્રાર્થના કરવાનો નિત્યક્રમ રાખવો જોઈએ.

(૬) દાન કરવું.

ધનાદિ ચીજો પરવરતુ છે એમ જાણી જીવે તે તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. દાન કરતી વખતે અંતરંગમાં માનાદિતી વૃત્તિઓ જાગે તો તે દાનની કંઈ કિંમત નથી. મન દહને માનાદિ ક્ષીણ એમાં તો ચોક્ખી વ્યાપાર બાવના છે. જેમ કાંઈ વેપારી, ખાંડ દહને પૈસા લે તેમાં કાંઈ હિંચો નાવ વ્યક્ત થતો નથી તેમ કાંઈ જીવ ધન દહને માન લે તો તેમાં કંઈ વિશેષતા નથી; એટલે દાન-ક્રિયા કેવળ નિર્મળભાવે થવી જોઈએ એવો વીર-પ્રજ્ઞાનો સાર આદેશ છે.

(૭) શુભાશુભ ભાવો વર્જવા અને શુદ્ધભાવ ધારણ કરવો.

અશુભભાવ છોડવો એ સર્વધર્મસમ્મત કથન છે પરંતુ શુભ ભાવ પણ બંધનું કારણ હોઈ ત્યાગ્ય છે એ વીર-દેશનાની વિચિષ્ટતા છે. અશુભભાવનું પરિણામ પાપ, શુભભાવનું પરિણામ પુણ્ય પાપ ને પુણ્ય બન્ને સંસાર-અંટનનું કારણ છે તેથી વર્જ્ય છે. ભવના બંધન એકમાત્ર શુદ્ધભાવ તોડે છે. માટે તે ભાવ સેવવા યોગ્ય છે.

(૮) ધર્મ-ક્રિયા સમજણપૂર્વક કરવી.

સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, ઉપવાસ આદિ ક્રિયાઓ સમજના વગર કરવાથી સ્વ-સ્વરૂપ. પામવામાં અંશમાન ઉપયોગી નથી. તેથી જીવે તે ક્રિયાઓની પાછળ રહેલા અંતર્ગત હેતુઓને સમજી લેવા જ નોંધવું અને તે ક્રિયાઓ કરતી વખતે તે ક્રિયાઓનું હાઈ મનઃકલ્પ સમક્ષ રહેવું જ નોંધવું. તેમ થવાથી રાગદ્વેષ ક્રાયાદિ કુભાવો નહીં થશે અને આત્મમુક્તિવર્ધક બાવો જન્મત થશે.

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીધું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન ને;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે !
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન ને.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

વીર ભગવાન, જેવા મહા શક્તિશાળી તીર્થ કર્તૃવે પણ નિષ્કલંક શુદ્ધ જ્ઞાનને સંપૂર્ણ તથા વાણીમાં ઉતારી શક્યા નથી તો મહારાજ જેવો અદ્વૈતાત્મક એ વસ્તુને શબ્દોમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ કરે તે સર્વથા અપૂર્ણ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય !! ખતાયે જે રીતે ઉપર વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારાયું છે તે રીતે પણ જે જીવ તેને પોતાના જીવનમાં શું થશે તે જીવ ધર્મના સર્વોચ્ચ સિંહાસને બિરાજી શકશે. મુખ્યપણું, જો ધર્મ જેવો ઉચ્ચો ધર્મ, વીતરાગદ્વેષની વાણી, શ્રવણ કરવાનું નિમિત્ત એ ધર્મશિષ્યોનાં હૃદયમાં સાધનો મળ્યાં છે, માત્ર 'વીર' ફેરવવાનું બાકી રહ્યું છે. બાકીને 'બાકી' તરીકે રહેવા દઈએ નહિ તો સાધ્યની સિદ્ધિ નિઃસંશયપણે થવાની.

"સર્વત્ર શાંતિ વિસ્તરે" એ સુરમ્ય બાવના બાવેતો થકો
ઝગરમય બની બહો. હા શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ।

ધર્મમય જીવન

શા માટે

અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક:-જયંતીલાલ રા. શાહ-મુંબઈ]

ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેવી રીતે જીવી શકાય ?

આ વિષયને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવા માટે સૌથી પ્રથમ જીવન અને ધર્મને અલગ અલગ સમજવા જોઈએ.

લોકદૃષ્ટિએ વિચારતાં:

જીવન એટલે “જન્મથી મૃત્યુ પર્વતનો સમય.” કાઈ પણ જીવ જન્મ પામ્યા પછી-દેહ પામે-ત્યારથી એનું જીવન શરૂ થાય, અને એ દેહ છોડી જ્યારે એ પરલોકને પંથે પડે, ત્યારે એનું જીવન પૂર્ણ થાય. પરંતુ:

તાત્વિકદૃષ્ટિએ તો:

“દેહ પામ્યાની ક્રિયામાંથી આત્મા મુક્તિ મેળવે ત્યાં સુધીનો સમય,” તે જ જીવન. અર્થાત્ “જરૂર મમણ” તે જ જીવન.

આ જીવનનો ધર્મ એટલે:

લોક દૃષ્ટિએ: “દેહની નૈસર્ગિક જૂખ સંતોષવા મથન કરતી ક્રિયા” અને

તાત્વિક દૃષ્ટિએ: “આત્માની યાન જૂખ સંતોષતી ક્રિયા.” આત્માની દેહની નૈસર્ગિક જૂખ એટલે “ઇન્દ્રિયોની મુખ મોગ વૃત્તિ”

અર્થાત્ રપથ, સ્વાદ, સુમધ, દર્શન અને અવશ્ય સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થતી શુખ.

આ શુખ-ઈન્દ્રિયજન્ય સુખભોગવૃત્તિ-હમેશાં અતૃપ્ત જ રહે છે અને એ અન્યના ભોગે-હિંસા ઉપર જ અવલંબીત હોય છે. [જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ! આ સૂત્ર એને સમજવા માટે પૂરતું છે.] તેથી ઇન્દ્રિયસુખ એ સાચું અને સાચત સુખ નથી. પણ જો સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ઇન્દ્રિયોની સુખભોગવૃત્તિનું-દેહની નૈસર્ગિક શુખનું-ચમન કરવું રહ્યું. આ ચમન એ સંતોષથી જ શક્ય છે. અન્યથા નહિ જ. માટે “સંતોષ પંથે સંચરતી ક્રિયા તે જ ધર્મક્રિયા.” અને એ ક્રિયાએ વહેતું જીવન એ જ ધર્મમય જીવન.”

જ્યાં સંતોષ છે, ત્યાં તૃષ્ણા નથી. જ્યાં તૃષ્ણા નથી, ત્યાં ઇર્ષ્યા નથી, -અર્થાંતિ નથી-હિંસકવૃત્તિ નથી-લોભ નથી-માન નથી-માયા નથી-ક્રોધ નથી-દ્વેષ નથી-અન્યનું કુંટવવાની બાવના નથી અર્થાત્ સંતોષ એ દુન્યવી અનેક કંઠાવાતો જગવતાં આસુરી બળતું એક કાત્ર મારણ છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે, “એક વિષયને જીતતાં જીતે સૌ સંસાર.” આ વિષયને સંતોષથી બહુ સરળતાએ જીતી શકાય છે. એના વડે દુન્યવી અનેક અથાકમણો, અનેક કરુણ દ્રવ્યો, અનેક પાપાયરણો, અને અનેક કૂર કૃત્યો અને અનિચ્છનિય બતાવો બનતા અટકે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ: સર્વત્ર શાન્તિ, સુખ અને આગાહીનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે રહે છે, સુખદ જીવનનાં મોઢાં મધુરો સંગીત સરોદો સર્વત્ર ગુંગરવ કરતાં નિરંતર વલ્લા કરે છે અને દરે દિશાએ દિવ્યતાની ફારમ પ્રસરી રહે છે. કહો કે, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતરે છે.

સંક્ષિપ્તમાં આનો અર્થ એમ તારવી શકાય કે, “સંતોષો,

આત્મલક્ષિ અને અન્યને ઉપત્તર્ગ, રહિત, અહિંસક જીવન એજ ધર્મમય જીવન.

અને એથી વિમુખ એવું, અસતોષી, ભૌતિક મુખની, શોધમાં અટવાતું, અને અન્યને પિણ્ડ એવું હિંસક-જીવન એજ અધર્મીય જીવન.

આ અધર્મીય જીવનથી દુઃખ, અશાન્તિ અને વિનાશનાં વંદોળ ચોતરફ વાયા કરે છે.

આ તો લોકદષ્ટિએ જીવન, ધર્મ અને ધર્મમય જીવન, વિચાર્યું... પરંતુ જે લોકદષ્ટિથી વધુ ઉર્ધ્વતાએ અને ગૂઢ-નિગૂઢ છે, એવી તાદ્રિક દષ્ટિ જ (આધ્યાત્મિક-યોગિક દષ્ટિ જ) આ વિષય ઉપર વધુ અને યથાર્થ પ્રકાશ પાડી શકે. એટલું જ નહિ પણ એ જ ધર્મ અને જીવનને તત્ત્વ સ્વરૂપે સમજાવી શકે.

કારણ કે, આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર લભ્ય છે; ન્યારે ધર્મીય જીવનપંથી લોક દષ્ટિએ તો એનો એક અંશ માત્ર છે.

શાશ્વત, સુખની શોધમાં બટકતો, આત્મા નિરંતર, ભવભ્રમજીત કરતો જ હોય છે. એવું જીવન એ કાઈ એક ભવાપૂરતું નથી, હોતું... પણ ભવોભવ ચાલુ જ રહે છે.

આત્મા સી, પરમાત્મા!

આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ એ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે. પરંતુ આ ભવ-ભ્રમજીમાં અટવાયેલો આત્મા એ સ્વરૂપથી ખૂબ વેગળો છે. એનું ઘેર એ વેગળાપણું દૂર કરી મૂળ સ્વરૂપમાં ભળી જવાનું છે. પરંતુ, ન્યાંસુધી એનું નાશવંત જીવન પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી એને સિદ્ધિ પણ ન જ મળે. એટલે કે આ નાશવંત દેહ જીવન એજ આત્માનું મંથન છે. પછી તે, પ્રતિયોગ, હોય, કે આત્મચિંતન.

પરંતુ જો આ નાશવંત જીવન પૂર્ણ થાય તો આત્મા નિશ્ચિ-
તપણે, પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં બળી-શકે, જે કદાપિ નાશ તો શું પણ
જરા જોડલા ફેરફારને પણ પામતું જ નથી, જે નિત્યને નિરંતર છે,
અમર ને અમર છે, જ્યાં સુખનો બાસ નહિ પણ સંપૂર્ણ સુખનો
સાક્ષાત્કાર છે, જે સમ્યક્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે.

આનો અર્થ એ જ કે, આત્માનો જીવન ધર્મ તો એના નાશ-
વંત-ફરી-ફરીને-ધરાતા દેહ જીવનનો જ અંત લાવે.

આ જીવન ધર્મ એ જ સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્
ચારિત્ર-નો ત્રિવેણી સંગમ.

આ ત્રિવેણી સંગમમાં ન્હાતો આત્મા હિંસાથી સર્વથા વિમુક્ત
થાય છે. બહિંસા-અભય દાન ધર્મ ત્યાં સંપૂર્ણપણે મન-વચન-ક્રિયાએ
કરીને પ્રગટી, રહે છે અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દેવ અને
તૃષ્ણાનું છેલ્લું બુંદ પણ ત્યાંથી ખરી પડે છે.

આમ થતાં આત્માનાં નજર જીવનની પૂર્ણહિતિ થાય છે અને
અનંતા સુખ, અનંતિ શાન્તિ અને અવિચળ એવું અખંડિત જીવન
આતે થાય છે. અર્થાત્ આત્મા પરમાત્મ સ્વરૂપમાં બળી નાય છે.

આ : આત્મદર્શનનું સમગ્રપણું એનું જ્ઞાન અને આચરણદ્વારા
પ્રાપ્ત્ય-એ :: મનુષ્યજીવનમાં જ સંભવે છે, (અન્ય યોનિ-જીવનમાં
નહિ જ.) એટલે, મનુષ્ય જીવનનું તત્વજ્ઞાન-નિરીક્ષણ જ આત્મજીવન
ધર્મ અર્થાત્ ધર્મમય જીવનને સરળતાથી અને સત્ સ્વરૂપે સમગ્રવી-
શકે એટલે કે આપણે મનુષ્ય જીવન ઉપર નજર દોઢાવીએ.

જીવન સિદ્ધિ અર્થે માનવી સામે એક જ માર્ગ ઉપસ્થિત છે અને તે જ્ઞાન માર્ગ.

ન્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં દિશા પણ નથી અને ન્યાં દિશા નથી ત્યાં ભવભ્રમણ જ છે. પરંતુ ન્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં ચોક્કસ દિશા છે. ચોક્કસ ધ્યેય છે.

આ જ્ઞાનમાર્ગમાંથી ત્રણ વિભાગો ફટાકે છે. (૧) સુજ્ઞાનમાર્ગ, (૨) પ્રજ્ઞાનમાર્ગ, (૩) કુજ્ઞાનમાર્ગ—જ્ઞાન રહિત માર્ગ.

આમાંથી સુજ્ઞાનમાર્ગે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ રચી શકાય છે અને ન્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ છે, ત્યાં સમાજરચના મંદિર અને સરળ હોય છે—માનવીનું જીવનધોરણ ધણી જ ઉચ્ચ કક્ષાનું હોય છે—ઉર્ધ્વગામી હોય છે.

ન્યાં પ્રજ્ઞાનમાર્ગે એ પ્રથમના માર્ગથી વધુ ઉર્ધ્વગતિએ વહેતો હોઈ, સંસારીને સંસારથી પર એવા કલ્પનાતીત—સંપૂર્ણ સુખને જિનારે દોરી જાય છે—મોક્ષધામમાં લઈ જાય છે.

આ બે માર્ગની તુલનામાં પ્રજ્ઞાનમાર્ગે એ આખરી સિદ્ધિનો સીધો રાહ હોઈ સર્વોત્તમ જ ગણાય; તો પણ સુજ્ઞાનમાર્ગની પ્રાથમિક સિદ્ધિ સિવાય પ્રજ્ઞાન માર્ગની સંભાવના નથી. એ દૃષ્ટિએ સુજ્ઞાનમાર્ગનું મહત્વ પણ પ્રજ્ઞાનમાર્ગની જરોખર જ ગણી શકાય. અથવા તો પ્રજ્ઞાનમાર્ગથી પણ કંઈક અંશે વધુ ગણીએ તો પણ કંઈ અશુભનું નથી. આને સરલતાથી સમજવા માટે એમ કહી શકાય કે, "સુજ્ઞાનમાર્ગે એ પ્રજ્ઞાનમાર્ગની માતા છે."

હવે જ્ઞાનમાર્ગના ત્રીજા વિભાગનું નિરીક્ષણ કરીએ.

આ માર્ગ એ માનવીને આત્મદર્શનથી વિમુખ રાખે છે. જ્યાં આત્મદર્શન નથી, ત્યાં જીવનલાલસાઓનું જોર અતિથય હોય છે. જેને લઈને સમાજરચના કદંગી બની જાય છે અને માનવજીવન અધોમુખી બની રહે છે.

આમ જ્યાં અધોગતિ હોય ત્યાં સંસાર-જીવન ખૂબ જ ઠંડપું બની રહે; એટલું જ નહિ પણ દર્દ અને દુઃખની જ સળગતી બહીમાં એ-નિરંતર સોકાવું રહે.

ઉપરોક્ત જ્ઞાનમાર્ગનાં ત્રણે વિભાગો ઉપર વહેતું જીવન' મુખ્યત્વે ચાર સ્વરૂપે વહેતું હોય છે.

(૧) કૌટુંબિક, (૨) સામાજિક, (૩) રાષ્ટ્રિક, અને (૪) ધાર્મિક.

આ ચાર સ્વરૂપમાં પ્રથમનાં ત્રણ સ્વરૂપો પહેલા અને ત્રીજા માર્ગ ઉપર અને ચોથું સ્વરૂપ બીજા માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

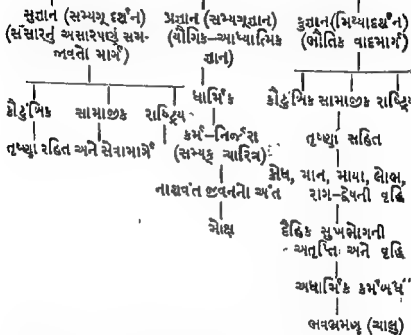
આમાંથી ચોથું ધાર્મિક જીવન એ પ્રથમના ત્રણે જીવન-સ્વરૂપમાં સુજ્ઞાનમાર્ગના રસ્તે થઈ પસાર થયેલું હોઈ, તેમનાંથી સરો-વરમાંનાં કમળની જેમ અલિપ્ત નહિ હોવા છતાં પણ અલિપ્ત જ હોય છે.

માનવજીવનનો આ જ્ઞાનમાર્ગ યથાસ્વરૂપે સમજવા માટે અહિં એ માર્ગની પેદીનો ક્રમ આપ્યો છે. એનાં અવલોકનથી એનું સ્વરૂપ સમજવું બહુ હળવું થશે.

“ મનુષ્ય ”

જીવન

જ્ઞાનમાર્ગ

આ જીવનશૈલી ધર્મમય જીવન થા માટે અને કેવી રીતે જીવવા, તે બહુ જ મથાર્થપણે સમજ આપી જાય છે.

એનાં પૃથક્કરણના અંતભાગે આટલો સાર તારવો શકાય છે: “ પ્રજ્ઞાનના એ સીધા ધાર્મિક જીવનપથે મોક્ષમાં પ્રવેશ છે. ” “ સુજ્ઞાનમાર્ગ-આગળ વધતાં પ્રજ્ઞાનમાં ભળી જાય છે અને ત્યાંથી પહોંચે છે. ” માટે આ જીવનનો રાહ માનવજીવનસિદ્ધિ અર્થેના સત્ય માર્ગો છે-ધર્મમય છે.

ન્યારે કુત્તાનમાર્ગ અધાર્મિક જીવન જન્માવે છે, અને જ્યાંથી ફરી પાછો એ તૃણાસક્ષિત જીવજનમણમાં (કર્મ-બંધમાં વધારો કરતો થકો) જોયા ખાય છે, -ચકાવે પડી જાય છે. એને મોક્ષધામની પ્રાપ્તિ તો શું, પણ દર્શનતેય મતાં નથી.

: ૩ :

માનવજીવનની ચાર દિશાઓ-કૌટુંબિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક દિશાઓ ક્રમશઃ અને વધુ સરલતાએ સમજવી હોય તો ન્યાયી એનું ઘડતર થાય છે, તે સંસ્કૃતિને પ્રથમ સમજવી જોઈએ.

કારણ જેવા સંસ્કાર તેવા આચાર-વિચાર અને જેવા આચાર-વિચાર તેવી જીવનસિદ્ધિ, અર્થાત્ સાદી લોકભાષામાં “આદાર તેવો એાકાર.”

આજનાં જગત્-પટ ઉપર મુખ્યત્વે એ જ સંસ્કૃતિનું પ્રભુત્વ છે.

(૧) પૌર્વાત્યવાદ અને (૨) પાશ્ચિમાત્યવાદ.

આમાં પૌર્વાત્યવાદ એ સામાન્યતઃ આત્માભિમુખ છે, ન્યારે પાશ્ચિમાત્યવાદ એ વિશેષતઃ શરીર-સુખાભિમુખ છે.

પૌર્વાત્યવાદમાં પ્રધાનપદે આર્યસંસ્કૃતિ વિરાજી રહેલ છે, ન્યારે પાશ્ચિમાત્યવાદમાં, મિથ્યાદષ્ટિ અથવા અનાર્યદષ્ટિનું પ્રભુત્વ છે. આજનાં વિજ્ઞાનવાદનો સમાવેશ આ પાશ્ચિમાત્યવાદમાંથી જ થઈ શકે.

આ વિજ્ઞાનવાદ આ લોકને જ માને છે, ન્યારે આર્યદર્શન આલોક, પરલોક જન્મેને માને છે.

જે આલોકને જ માને છે, તેઓ જીવનને પણ આલોક પુનઃજન્મ દેહની સુખસમરકમાં જ સમાપ્ત થતું સમજે છે; ન્યારે પરલોકને

સમજનારનું જીવન વિશેષે કરીને પારલૌકિક જીવન સિદ્ધિને અનુલક્ષીને જ હોય છે.

આય-દર્શનનું મંડાણ સંયમ અને સેવા ઉપર છે; જ્યાં સંયમ અને સેવા છે, ત્યાં ત્યાગભાવના અવસ્ય હોય જ. આમ જે સંસ્કૃતિ સંયમ, સેવા અને ત્યાગભાવના ઉપર સ્થિર છે, તે ચિરંજીવી છે; એટલું જ નહિ તે શુદ્ધ આત્મલક્ષી જ છે, તેનું હાર્દ લોકલક્ષ્યાણુની પવિત્ર ભાવનાઓનાં પૂનિત પ્રવાહે નિરંતર ધોવાતું રહે છે. માટે તે સુચાની અને પ્રજ્ઞાનમાર્ગી છે.

જ્યારે અનાય-દર્શનનું ચણતર કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિ અને શરીર-સુખભોગનાં પાયા ઉપર જ ચણાયેલું હોય છે. અન્યતાં ભોગે પોતે સુખી થવાની મહીન ભાવના જ એનાં અંતરને આવરી રહી હોય છે. અને એટલે તે અસ્થિર છે-અધિમુખી છે. લોક લક્ષ્યાણુની ભાવનાનો ત્યાં સદંતર અભાવ હોય છે. માટે તે કુચાનમાર્ગી છે.

જીવો આજની પાશ્વિમાત્મ સંસ્કૃતિ અને એ સંસ્કૃતિએ આગળ ધપતું આજનું જગત ! છે ક્યાંય સાચી જીવનશક્તિનું દર્શન ? છે ક્યાંય સાચું જીવન સુખ ? છે ક્યાંય એક ક્ષણની પણ શાન્તિ ? ફેટલી બધી જીવન-જરૂરીઆતો વધી પડી છે ? અને એ જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા, જીવન સાથે ફેટલું અવિરત યુદ્ધ ચલાવી રહ્યું છે ? જાણે-જીવનને એક યંત્ર જ બનાવી દીધું છે. જ્યાં જીવો ત્યાં અશાન્તિ અને અશાન્તિનો જ વડવાનલ કબુકી રહ્યો છે.

આજના વિજ્ઞાનવાદની અને આજના જગતની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી વાંદરકુદ જેવી મનોવૃત્તિ અને તીક જેવી શરીર સુખને સંતોષવાની ભૂખ, આજે સારાએ માનવસમાજને અને જળચર-પૃથ્વી અને ખેચર સુદાને વિનાશના ભયંકર દાવાનજમાં ધકેલી રહી છે. હજારો માર્મર દૂર વસતાં-કુદરતે દીધેલો લુપ્તોસુકો ધરસંસાર

અલાવતાં અને શાન્તિમાં રાચતાં લાખો માનવજાતોને-ધરતીનાં પુત્રોને એક યા બીજા માર્ગે એ સંહારની ચક્રીમાં પીલી રહી છે.

આજનાં જગતની આ વિનાશક-સંહારક પાશ્વિમાત્ર સંસ્કૃતિ પ્રથમ દષ્ટિએ દેખાવમાં કેટલી મોહક લાગે છે! એની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓમાં કેટલી પ્રગળ અને દિગ્મુદ્ધ કરતી શક્તિઓ ભરેલી છે!

અમાપ સાગરજળ અને વિશાળ ધરતી; આબ ઉંચા ગિરિ-શિખરો અને અપ્રવેશનીય-કલ્પનાતિત એવા ગાઢ અરણ્યો અને વન-પ્રદેશો; એ સર્વ આ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિએ નજી કેટલા વામણા લાગે છે! ખરેખર એણે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગની સિદ્ધિ-હિતારી છે!

પરંતુ આ બધામાં એક જ તત્વ નેર : કરે છે અને તે આ જીવન પુરતી જ સુખની શોધ અને તેણે અમુક ધરતીમાં જ અને અમુક વર્ણુનાં જ માનવ-જાતો માટે.

અને એટલે જ બીજી દષ્ટિએ જણાઇ આવે છે કે, એ સંસ્કૃતિ કેવળ મોહક જ નહિ-મૂઢ પણ છે. જેવી એમનાં નગરોની ભંજકદાર અને વિલાસનું અહોરાત્ર ગાન ગાતી રચના છે, તેવી જ રચના એમની જીવન સંસ્કૃતિની પણ છે.

એ ભજકતી અને મોહક નગરીઓનું ઉપરનું માળખું ઉપાડી લેવામાં આવે તો નીચે દુર્ગંધ ભારતી ગટરો સિવાય બીલું શું બાકી રહે? આનું જ એમનું જીવન-રહસ્ય પણ છે. એમનાં જીવનની સિદ્ધિનાં આધાર નીચે ચારિત્રહીન જીવનની દુર્ગંધ ભારતી ગટરના પ્રવાહનું વહેણ જ વહી રહ્યું છે.

જે પોતાનો જ વિચાર કરે છે અને અન્યનો કદિ કરતા જ નથી; જે પોતાનાં માની લીધેલાં સુખની ખાતર અન્ય અનેકાનાં સુખ અને શાન્તિ છીનવી લેવાની પ્રગળ અને લોહીભીની લાલસાઓ સેવે છે અને એ પ્રમાણે જ વર્તે છે; જ્યાં કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં ગંભીર ઉલ્કાપો રહેતો છે અને એથી કરીને જ્યાં ચારિત્ર-

ધર્મનો સદંતર અભાવ જોવામાં આવે છે; ન્યાં આ જીવન પ્રાણીનાં જીવન માટેની અથવા તો મારલૌકિક જગત માટેની સંપૂર્ણ પણે સ્વકા સેવવામાં આવે છે; ત્યાં વિનાશ અને અધોગતિ જ હોય, ધર્મથી સદંતર વિમુખ એવું અધર્મમય જીવન જ ત્યાં જવાનું હોય છે.

આ બધાનો સાર તારવતાં એટલું તો સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે કે, આજની પાશ્વિભાસ સંસ્કૃતિએ જીવન જીવવું એ આપઘાત કરવા બરાબર છે, કેવળ અધર્મીય છે.

ધર્મમય જીવન એજ માનવજીવનને બંધ બેસી શકે, જે પર-લોકને માનીતે જ આ લોકનું જીવન હોવે, જે ત્યાગમાંજો વિચરતા આજમાં આજી જરૂરીઆતોએ પોતાનો જન્મ સફળ થતો સમજે, જે પોતાના સુખની ખાતર અન્યને દુઃખી તો ન જ કરે, જે અન્યના દુઃખે દુઃખી થઈ એને સુખી કરવા મયામથુ કરે, જે વિમુક્ત કુટુંબે ન રાચતા સંયુક્ત કુટુંબની ઉપયોગીતા સમજી તેની મધુરતા માણે, જે આરિઅતે જીવનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ સમજે અને મન-વચન-કાયાએ કરીને એ તત્ત્વને આત્મા સાથે વણી લેવા અહોરાત પ્રયત્નશીલ રહે; જેના મનમાં સ્વાર્થ સાધવાની મલ્લોનતા પ્રવેશી ન શકે, જે સત્ય-અદિંસા અને શુદ્ધ આરિઅના માર્ગે જ પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય ઈન્દ્રિત કરે, અને જે નિરંતર એવી જ બાવના બાવે કે:—

“અમાણું છું સર્વ જીવો, સર્વે જીવો ક્ષમા મને;”

“મૈત્રી છે સર્વ જીવોથી, વેર મારે ન કોઈથી.”

અથવા તો

આ સવળાએ વિચારોનો સાર એટલે શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિનું હાઈ સમજી એના આદેશાનુસાર જે પોતાનું જીવન જીવે છે તે જ ધર્મમય જીવન છે.

ન્યાં આનું ધર્મજીવન છે ત્યાં સત્ય છે, સેવા છે, સંતોષ છે, અદિંસા છે અને ન્યાં જીવનના આ સર્વોત્તમ તત્ત્વો છે, ત્યાંજ રાશ્વિત સુખ છે, પરમ શાંતિ છે, અક્ષય-ધામ છે.